ISSN 2617-4154

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВИПУСК 2 (15) 2024

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

СЕРІЯ: ПРАВО

- ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС
- IRPIN LEGAL CHRONICLES
- STATE TAX UNIVERSITY

Випуск 2 (15) 2024

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

Науковий журнал

Випуск 2 (15)

Ірпінь ● ДПУ ● 2024

ISSN 2617-4154
УДК 34:33(477)(08)

Засновник: Університет державної фіскальної служби України
Заснований 2018 року
Продовжуване видання (виходить у міру накопичення матеріалу)
Мови видання: українська, англійська
Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобами масової інформації:
Серія КВ № 23215-13055ПР від 22.03.2018
Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» рішенням Вченої ради
Державного податкового університету (протокол № 13 від 25.04.2024)

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, професор *В. В. Топчій* (голов. ред.); канд. юрид. наук, доцент *О. М. Бодунова* (заст. голов. ред.); д-р юрид. наук, с.н.с. *Н. Б. Новицька* (заст. голов. ред.); канд. юрид. наук, доцент *Н. А. Лугіна* (відп. секретар); д-р юрид. наук, доцент, *Ю. І. Аністратенко*; д-р юрид. наук, професор *В. Т. Білоус*; д-р юрид. наук, професор *С. В. Бобровник*; д-р юрид. наук, професор *О. Г. Боднарчук*; д-р юрид. наук, професор *Л. М. Касьяненко*; д-р юрид. наук, професор *О. Є. Костюченко*; д-р юрид. наук, професор *Н. А. Литвин*; д-р юрид. наук, професор *Т. О. Мацелик*; д-р юрид. наук, професор *Н. В. Никитченко*; д-р юрид. наук, професор *А. М. Новицький*; канд. юрид. наук, доцент *Л. В. Омельчук*; д-р юрид. наук, професор *О. П. Рябченко*; д-р юрид. наук, доцент *Ю. Ю. Рябченко*; д-р юрид. наук, професор *П. В. Цимбал*; д-р юрид. наук, професор *І. В. Чеховська*; д-р юрид. наук, професор *А. Є. Шевченко*; д-р юрид. наук, професор *Асар Іса огли Садигов* (Азербайджан), Janusz Orłowski, doctor nauk prawnych UniwersytetWarmińsko-Mazurski w Olsztynie (Poland).

Ірпінський юридичний часопис : науковий журнал / редкол. : В. В. Топчій (голов. ред.) та ін. – Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. – Випуск 2 (15). – 292 с. – (Серія : право).

У виданні вміщені наукові статті, присвячені актуальним проблемам юридичної науки та практики.

Науковий журнал започатковано з метою опублікування результатів наукових досліджень проблем правової науки, теоретико-прикладних проблем правового забезпечення фіскальної політики держави, удосконалення законодавства та правозастосування.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами теорії права та правозастосування.

Науковий журнал індексується в Google Scholar,

Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Розміщений на відкритій інформаційній платформі OJS Державного податкового університету.

DOI (digital object identifier) – цифровий індикатор об’єкта привласнюється науковим статтям видання.

Редакція журналу веде систематичну роботу із включення наукового видання до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз даних з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії:
Україна, 08205, Ірпінь, Київська обл., вул. Університетська, 31,
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов’язкового посилання на джерело інформації.

У разі посилання на матеріали збірника наукових праць «Ірпінський юридичний часопис» потрібно використовувати транслітеровану назву «Irpinskyi yurydychnyi chasopys», або «Irpin legal chronicles».

© Державний податковий університет, 2024

STATE TAX UNIVERSITY

IRPIN LEGAL CHRONICLLES

The Scientific Journal

Issue 2 (15)

ISSN 2617-4154
UDC 34:33(477)(08)

Founder: University of the State Fiscal Service of Ukraine
The scientific journal «Irpin legal chronicIles» was founded in 2018

Continued edition (released with the accumulation of material)
Languages of edition: Ukrainian, English

The certificate of state registration of the printed mass media:
KV № 23215-13055PR, 22.03.2018

Recommended for printing and Internet distribution by the decision of the
Academic Council of the State Tax University (protocol № 13, 25.04.2024)

Editorial Board: Dr., Professor *V. V. Topchiy* (Editor-in-chief); Ph.D. in Law, Docent *O. M. Bodunova* (deputy Ed.); senior researcher *N. B. Novytska* (deputy Ed.); Ph.D. in Law, Docent, *N. A. Lugina* (co-ed.); Dr., Associate Professor, *Yu. I. Anistratenko*; Dr., Professor *V. T. Bilous*; Dr., Professor *S. V. Bobrovnik*; Dr., Professor *O. G. Bodnarchuk*; Dr., Professor *L. M. Kas'yanenko*; Dr., Professor *O. E. Kostyuchenko*; Dr., Professor *N. A. Lytvyn*; Dr., Professor *T. O. Matselyk*; Dr., Professor *N. V. Nikitchenko*; Dr., Professor *A. M. Novytsky*; Ph.D. in Law, Docent *L. V. Omelchuk*; Dr., Professor *O. P. Ryabchenko*; Dr., Associate Professor *Yu. Yu. Ryabchenko*; Dr., Professor *P. V. Tsymbal*; Dr., Professor *I. V. Chekhovska*; Dr., Professor *A. Eu. Shevchenko*; Dr., Professor *Asar Isa ogly Sadygov* (Azerbaijan), Janusz Orłowski, doctor nauk prawnych UniwersytetWarmińsko-Mazurski w Olsztynie (Poland).

Irpin legal chronicIles : The Scientific Journal / Editorial Board : V. V. Topchiy (Editor-in-chief) and others. – Irpin : State Tax University, 2024. – Issue 2 (15). – 292 p. – (Series : Law).

The edition contains scientific articles devoted to the actual problems of legal science and practice.

The scientific journal was founded with the purpose of publishing the results of researches on problems of legal science, theoretical and applied problems of legal provision of the state fiscal policy, improvement of legislation and law enforcement.

The journal is intended for researchers, lecturers, postgraduates, students and anyone who is interested in law theory and law enforcement.

The Scientific Journal is indexed by Google Scholar,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

The scientific journal is located on the open information platform OJS of the State Tax University.

DOI digital object identifier is assigned to the scientific articles of the edition.

The editorial board carries out systematic work on integration of the scientific edition to the international electronic libraries, catalogs and scientometric databases with the purpose of entering the world scientific information space, increasing the rating of the journal and the citation indices of its authors. The editorial board is currently working on the inclusion of the scientific journal in Scopus and Web of Science.

Address of the editorial board:
31, Universitetskaya str., Irpin, Kyiv region, Ukraine, 08205
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

The use of the materials published in the journal is allowed in case of obligatory referring to an information source.

Referring to the materials of the scientific journal «Irpin legal chronicIles» one must use the transliterated title «Irpinskyi yurydychnyi chasopys» or «Irpin legal chronicIles».

© State Tax University, 2024

ЗМІСТ

Теорія та історія держави і права

Вітюк Д. Л., Олійник І. Л.
Теоретико-правовий аналіз досліджень у галузі
кримінально-виконавчого права 11

Мацелик М. О., Мацелик М. М.
Середньовічний церковний суд: формування професійного середовища 20

Шевченко А. Є.
Англійський середньовічний церковний суд:
низова місцева ланка церковного судочинства 29

Шилінгов В. С., Чернецька О. В.
Легітимність як ознака правової системи громадянського суспільства..... 38

Цивільне право і цивільний процес; трудове право;
сімейне право; міжнародне приватне право

Батрин О. В., Теремецький В. І., Івахненко О. А.
Правові гарантії доступності медичної та реабілітаційної
допомоги в період дії воєнного стану..... 46

Гармаш О. О.
Роль держави у формуванні інвестиційної безпеки в умовах війни..... 59

Герман М. М.
Оптимізація системи суб'єктів адміністративно-правової
охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні 68

Чеховська І. В., Мороз Ю. А.
Правове регулювання обігу біоцидних продуктів
у державах-членах Європейського Союзу 79

Господарське право; господарсько-процесуальне право

Дерлюк В. Д.
Санація як альтернатива банкрутству 95

Минюк О. Ю., Мазур Т. Є.
Розвиток корпоративних відносин в умовах воєнного стану..... 110

Сачок Р. Т.
Перспективи розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні 119

Адміністративне право і процес; фінансове право;
інформаційне право

Гарбінська-Руденко А. В., Ковбасюк В. С.
Теоретико-правові аспекти протидії нецільовому
використанню бюджетних коштів 127

Гуменюк О. І.
Процедура добровільної реалізації для великих
платників податків: аналіз та практичні аспекти..... 135
Касьяненко Л. М., Шаркова В. С., Петрук В. П.
Правове регулювання штучного інтелекту у фінансовому секторі України 144
Ковалко Н. М., Глух М. В.
Правове регулювання фінансової підтримки малого підприємництва 154
Мельник О. П., Семир'янов Д. Я.
Забезпечення та захист прав у органах фінансового контролю
за новою адміністративною процедурою..... 165
Новицька Н. Б., Новицький А. М., Миколаєць В. А.
Правове забезпечення інформаційних ресурсів
національного агентства України з питань виявлення,
розшуку та управління активами, одержаними
від корупційних та інших злочинів..... 173
Розпаченюк А. С.
Міністерство цифрової трансформації як суб'єкт
публічно управлінської діяльності: правовий аспект 182
Ситников О. Ф.
Досудова форма вирішення публічно-правого спору
як ефективний засіб захисту прав, свобод та інтересів
особи і способи щодо її вдосконалення..... 190
Тернущак М. М., Білоус В. Т.
Адміністративні стягнення: правова характеристика,
порядок та строки накладення..... 203
Тимченко Л. Д., Кононенко В. П., Лісова К. С.
Співвідношення тлумачення термінів «компанія», «підприємство»,
«фірма», «товариство» у контексті конвенцій
про уникнення подвійного оподаткування 213

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
Дідківська Г. В., Шевченко Д. А.
Окремі криміногенні економічні фактори прояву насильства проти особи.....224
Топчій В. В.
Особливості здійснення та реалізації кримінального
провадження в умовах воєнного стану..... 233

Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність
Євтушенко О. І., Мілевський О. П.
Право на захист у системі гарантій прав учасників
судового провадження щодо кримінальних проступків 243

Любавіна В. П., Чурілова А. В.
Міжнародний досвід убезпечення свідків у кримінальному процесі 252
Лазебний А. М. Смородінова М. В.
Проблеми призначення та проведення екологічної експертизи 261
Софієв С. О., Теслицький А. А.
Особливості діяльності органів прокуратури України
в умовах воєнного стану. Розширення повноважень
прокуратури в кримінальному провадженні 268

Міжнародне право
Бак В. І., Мєдвєдєва М. С.
Співвідношення міжнародного гуманітарного права та
міжнародного права прав людини 277
Бинюк Н. М., Ткачук В. В.
Правові основи прийняття біженців країнами ЄС 284

CONTENTS

Theory and history of state and law; constitutional law

Vityuk D. L., Oliynyk I. L.
Theoretical and legal analysis research in the field criminal and executive law 11
Matselyk M. O., Matselyk M. M.
Medieval church court: formation of the professional environment 20
Shevchenko A. Ye.
English medieval ecclesiastical court: lower local link of church judiciary 29
Shilingov V. S., Chernetska O. V.
Legitimacy as a feature of the legal system of civil society 38

Civil law and civil procedure; family law; international private law

Batryn O. V., Teremetskyi V. I., Ivakhnenko O. A.
Legal guarantees of availability of medical and rehabilitation
assistance during martial law 46
Garmash O. O.
The role of the state in the formation of investment safety under war conditions 59
German M. M.
Optimization of the system of subjects of administrative and
legal protection and protection of intellectual property rights in Ukraine 68
Chekhovska I. V., Moroz Yu. A.
Legal regulation of circulation of biocidal products
in the member states of the European Union 79

Commercial law; economic and procedural law

Derlyuk V. D.
Sanitation as an alternative to bankruptcy 95
Mynuk O. Yu., Mazur T. Ye.
Development of corporate relations under martial law 110
Sachok R. T.
Prospects of the development of the agricultural lands market in Ukraine 119

Administrative law and process; financial law; informational law

Harbinska-Rudenko A. V., Kovbasiuk V. S.
Theoretical and legal aspects of counteracting misuse of budget funds 127
Humenyuk O. I.
Voluntary implementation procedure for large taxpayers: analysis and practical aspects 135
Kasianenko L. M., Sharkova V. S., Petruk V. P.
Legal regulation of artificial intelligence in the financial sector of Ukraine 144

Kovalko N. M., Glukh M. V.
Legal regulation of financial support for small business 154
Melnyk O. P., Semyrianov D. Ya.
Ensuring and protecting rights in financial control bodies
under the new administrative procedure 165
Novytska N. B. Mykolaiets V. A. Novytskiy A. M.
Legal security of the information resources of the national agency
of Ukraine for detecting, searching and management of assets
obtained from corruption and other crimes 173
Rozpachenyuk A. S.
Ministry of digital transformation as a subject of public administration: legal aspects..... 182
Sytnykov O. F.
Pre-court form of public-legal dispute resolution as an effective
means of protection of personal rights, freedoms and interests and
ways of its improvement 190
Ternushchak M. M., Bilous V. T.
Administrative penalties: legal characteristics, procedure and terms of imposition..... 203
Tymchenko L. D., Kononenko V. P., Lisova K. S.
Interpretation of the terms "company", "enterprise", "firm", "association"
in the context of conventions on the avoidance of double taxation 213

Criminal law and criminology; penal law
Didkovska G. V., Shevchenko D. A.
Separate criminogenic economic factors of violence against a person 224
Topchii V. V.
Peculiarities of conducting and implementing criminal proceedings under martial law 233

Criminal procedure and criminalistics; forensic examination;
operational-search activity
Yevtushenko O. I., Milevskyi O. P.
The right to defense in the system of guarantees of the rights
of participants to court proceedings on criminal misdemeanors 243
Liubavina V. P., Churilova A. V.
International experience in ensuring security of witnesses in criminal proceedings 252
Lazebnyi A. M., Smorodinova M. V.
Problems of appointment and conduct of environmental expertise..... 261
Sofiev S. O., Teslytskyi A. A.
Features of the activities of the prosecution authorities
of Ukraine under the conditions of marital state.
Expansion of powers of the prosecutor's office in criminal proceedings 268

International law

Bak V. I., Medvedeva M. S.
The relationship of international humanitarian law and international human rights law 277
Byniuk N. M., Tkachuk V. V.
Legal basis for accepting refugees by the EU countries 284

Теорія та історія держави і права

УДК 342.7
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.11-19

Д. Л. Вітюк,
д-р юрид. наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
e-mail: dashastarosta@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-3457-9984;
І. Л. Олійник,
здобувачка вищої освіти,
Державний податковий університет
e-mail: ira.oliynyk2003@gmail.com
ORCID ID 0009-0000-2014-7649

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

У контексті сучасних викликів правової системи України питання кримінально-виконавчого права набуває особливої актуальності. Переосмислення досвіду та підходів до кримінально-виконавчого права є ключовим для забезпечення прав людини, ефективності виконання покарань та реінтеграції засуджених. Ретроспективний аналіз порівняльно-правових досліджень у цій сфері дасть змогу оцінити еволюцію правових норм і практик, виявити проблемні аспекти та сформулювати рекомендації для подальшого вдосконалення законодавства й правозастосування.

Здійснивши аналіз історичного розвитку кримінально-виконавчого права в Україні, констатовано, що зміни в цій сфері відбувалися під впливом політичних, соціальних та економічних факторів.

Порівняння розвитку кримінально-виконавчого права України з країнами Європейського Союзу (ЄС) дало можливість з'ясувати ключові відмінності та подальші перспективи розвитку в цій сфері. Зокрема зазначено, що країни ЄС активно застосовують ресоціалізаційні методи, забезпечуючи кращі умови утримання та знижуючи рівень рецидивів. У зв'язку з перспективами розвитку Україні необхідно продовжувати реформування пенітенціарної системи. Це охоплює поліпшення умов утримання, розширення доступу до освіти та працевлаштування для засуджених, а також використання альтернативних методів покарання.

© Вітюк Д. Л., Олійник І. Л., 2024

Зроблено висновок, що кримінально-виконавча система України потребує серйозного перегляду та реформування на всіх рівнях, починаючи від управління та закінчуючи законодавством і контролем. Тільки комплексний підхід і системні зміни можуть забезпечити ефективне функціонування системи та досягнення високих стандартів правосуддя й гуманізму.

Кримінально-виконавче право України перебуває у стані трансформації, який обумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Перші охоплюють реформування судової системи, децентралізацію влади та гуманізацію кримінального законодавства. Другі – це євроінтеграційні прагнення країни та впровадження міжнародних стандартів у сфері поводження з засудженими.

Ключові слова: *кримінально-виконавче право, порівняльний аналіз, правова система України, реформа законодавства.*

Мета дослідження. Здійснити аналіз порівняльно-правових досліджень у сфері кримінально-виконавчого права, що дасть змогу оцінити еволюцію правових норм і практик, виявити проблемні аспекти та сформулювати рекомендації для подальшого вдосконалення законодавства й правозастосування.

Постановка проблеми. Історія кримінально-виконавчого права в Україні має глибокі корені, що сягають часів Київської Русі. Найдавнішим збірником законів, що містив норми, які регламентують виконання покарань, була «Руська Правда». У цей період покарання поділялися на основні (смертна кара, каліцтво, тюремне ув'язнення) та додаткові (конфіскація майна, вигнання) [5, с. 38].

Литовсько-Польська доба (XIV–XVI століття) також залишила свій слід у розвитку кримінально-виконавчого права на українських землях. Чинні на той час Литовський статут 1529 року та Статут Великого князівства Литовського 1588 року значно розширили перелік покарань, долучивши тілесні покарання, ганебні покарання, вигнання та позбавлення волі.

З XVIII століття, після входження українських земель до складу Російської імперії, кримінально-виконавча система зазнала значного впливу російського законодавства. 1845 року був прийнятий Звід законів Російської імперії, який містив розділ про «Покарання і виправні заклади». Цей документ значно централізував систему виконання покарань, запровадив каторжні роботи, тюремне ув'язнення, заслання.

У період Української Народної Республіки (1917–1920) робилися спроби реформувати кримінально-виконавчу систему. Були прийняті закони, які скасовували смертну кару, запроваджували нові принципи організації в'язниць. Після встановлення радянської влади в Україні (1920) кримінально-виконавча система зазнала значних змін. Вона стала жорсткішою, каральною. Була запроваджена система ГУЛАГ, де утримувалися мільйони людей, репресованих радянським режимом.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення незалежності України (1991) розпочався процес реформування кримінально-виконавчої системи. Нові закони гуманізували покарання, запровадили нові принципи організації в'язниць, а також Україна приєдналася до міжнародних правових актів у цій сфері.

Сьогодні кримінально-виконавча система України перебуває в процесі реформування з метою забезпечення виконання покарань, соціальної адаптації засуджених та профілактики злочинності [7, с. 30].

У контексті історичного розвитку кримінально-виконавчого права в Україні важливо зазначити, що зміни в цій сфері відбувалися під впливом політичних, соціальних та економічних факторів. Наприклад, у період Литовсько-Польської доби відбулася активна розбудова системи покарань, що відобразилося в розширенні переліку покарань та застосуванні нових методів виконання покарань.

За часів Російської імперії було встановлено централізовану систему виконання покарань, що сприяло більш ефективному контролю та регулюванню кримінально-виконавчої сфери. Однак ці системи також були відомі своєю жорсткістю та недоліками у відношенні до прав людини.

Період незалежності України відзначився активними змінами в кримінально-виконавчій сфері, спрямованими на гуманізацію покарань та покращення умов утримання засуджених. Процес приєднання до міжнародних правових актів також підтримав розвиток українського кримінально-виконавчого права відповідно до міжнародних стандартів.

Сьогодні Україна продовжує працювати над удосконаленням кримінально-виконавчої системи, щоб забезпечити не лише ефективне виконання покарань, а й соціальну адаптацію засуджених та запобігання злочинності. Реформи в цій сфері є важливим кроком на шляху до побудови справедливого та правового державного устрою [3, с. 94].

Порівняння розвитку кримінально-виконавчого права України з іншими країнами, зокрема країнами Європейського Союзу (далі – ЄС), дає змогу з'ясувати ключові відмінності та подальші перспективи розвитку в цій сфері.

У зв'язку з історичним контекстом кримінально-виконавче право України пройшло значні зміни після здобуття незалежності 1991 року. У період радянської влади система покарань була вкрай жорстокою та каральною, з акцентом на примусовій праці. Після переходу до демократичного режиму Україна почала реформувати свою пенітенціарну систему з метою відповідності міжнародним стандартам.

У той час, як Україна перебуває на шляху реформування, країни ЄС вже давно відійшли від каральної моделі покарання на користь більш гуманних та ефективних методів. Вони активно застосовують принципи ресоціалізації та реінтеграції засуджених, спрямовуючи зусилля на покращення умов утримання та зниження рівня рецидивів злочинів.

Основні відмінності між розвитком кримінально-виконавчого права України та країн ЄС полягають у цілях покарання, умовах утримання та рівні рецидивів. Україна все ще переважно спрямована на каральну модель покарання, хоча також звертає увагу на ресоціалізацію. Умови утримання в українських в'язницях часто не відповідають міжнародним стандартам та можуть бути небезпечними для здоров'я засуджених. Рівень рецидивів злочинів українських засуджених залишається високим, що свідчить про неефективність поточної системи [2, с. 236].

Насупротив, країни ЄС активно застосовують ресоціалізаційні методи, забезпечуючи кращі умови утримання та знижуючи рівень рецидивів. Вони спираються на принципи людського підходу до засуджених, надаючи їм можливості для освіти, праці та підготовки до повернення до суспільства.

У зв'язку з перспективами розвитку Україні необхідно продовжувати реформування пенітенціарної системи. Це охоплює поліпшення умов утримання, розширення доступу до освіти та працевлаштування для засуджених, а також використання альтернативних методів покарання. Країни ЄС зі свого боку продовжують розвивати гуманні та ефективні пенітенціарні системи, звертаючи увагу на інноваційні програми реабілітації та використання сучасних технологій для покращення безпеки та контролю в'язниць.

Отже, розвиток кримінально-виконавчого права України потребує подальших зусиль у напрямі гуманізації та ефективності системи. Порівняно з країнами ЄС, Україна ще має значний потенціал для вдосконалення своєї пенітенціарної політики з метою відповідності міжнародним стандартам та забезпечення прав людини та гідного ставлення до засуджених.

Кримінально-виконавче право України (далі – КВП) є складною та важливою галуззю права, що регулює суспільні відносини, які виникають під час виконання та відбування кримінальних покарань, а також застосування інших заходів кримінально-правового характеру. Вона базується на системі принципів, які гарантують законність, справедливість, гуманність та ефективність цього процесу.

Один з ключових принципів КВП – це принцип невідворотності виконання покарання. Це означає, що кожна особа, засуджена до покарання, повинна його відбути. Це забезпечує справедливість та дисципліну в системі кримінально-виконавчого права. Крім того, принцип законності визначає, що всі дії та рішення стосовно засуджених повинні ґрунтуватися на законах України, що забезпечує захист їх прав та законних інтересів.

Справедливість є ще одним важливим принципом КВП. Покарання повинне бути пропорційним тяжкості скоєного злочину та сприяти виправленню особи засудженої. Гуманізм зі свого боку передбачає повагу до людської гідності засуджених, забезпечення їм належних умов життя, праці, медичного обслуговування та освіти, що сприяє їхній ресоціалізації та виправленню.

Демократизм у КВП означає участь громадськості в діяльності органів та установ виконання покарань, що сприяє більшій відкритості та контролю за діями цих органів. Рівність перед законом та повага до прав і свобод людини гарантують, що жодні особисті чи соціальні характеристики не впливають на права та обов'язки засуджених перед законом [4, с. 233].

Важливим аспектом є також взаємна відповідальність держави та засудженого. Держава має забезпечити умови для виправлення засуджених, а вони зі свого боку повинні дотримуватися встановлених правил поведінки. Диференціація та індивідуалізація виконання покарань означають, що покарання має бути адаптоване під конкретну ситуацію, тяжкість злочину та потреби особи засудженої.

Раціональне застосування примусових заходів та стимулювання зразкової поведінки є необхідним для забезпечення безпеки та ізоляції засуджених, а також їхньої адаптації до життя після покарання. Поєднання покарання з виправним впливом спрямоване на те, щоб, крім кари, також стимулювати засуджених до позитивних змін у своєму житті та відновлення у суспільстві.

Участь громадськості в діяльності органів та установ виконання покарань робить систему більш прозорою й відкритою для контролю та впливу громадськості на умови виконання покарань і реабілітацію засуджених.

Так, принципи КВП мають важливе значення для забезпечення законності, справедливості та гуманності під час виконання кримінальних покарань. Вони є основою для ефективної взаємодії держави, суспільства та осіб, засуджених до покарань, сприяють виправленню та ресоціалізації останніх, а також підтримують високий рівень довіри до системи правосуддя.

Кримінально-виконавче право України (КВП) є складною галуззю, яка регулює важливі аспекти виконання кримінальних покарань. Це галузь, де відбувається зіткнення каральної функції держави з правами особи, визнаної винною у вчиненні злочину. Досліджуючи КВП України, можна виділити як спільні риси з правовими системами інших країн, так і відмінності, які впливають на характер виконання покарань та реалізацію прав особи.

Однією з основних спільних рис є мета покарання, яка охоплює запобігання злочинам, виправлення злочинців та відшкодування шкоди потерпілим. Ці цілі є загальновизнаними в більшості країн світу й відображають стратегію суспільства у відношенні до злочинності. Також до спільних рис можна віднести типові види покарань, такі як позбавлення волі, штрафи, громадські роботи та арешт, які застосовуються залежно від характеру і тяжкості злочину.

Ще однією важливою спільною рисою є процес виконання покарань, який охоплює органи, відповідальні за нагляд за виконанням покарань, та процедури, які регламентують цей процес. У більшості країн існують схожі структури, такі як установи виконання покарань та служби ресоціалізації, які сприяють виконанню покарань та реінтеграції засуджених у суспільство.

Проте варто звернути увагу і на відмінності, які характеризують КВП України порівняно з іншими країнами. Однією з найбільш визначних відмінностей є рівень суворості покарань. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки за вбивство може бути призначена смертна кара, тоді як в Україні максимальний строк позбавлення волі – довічне позбавлення волі. Це свідчить про різний підхід до каральної політики та відображає різні стандарти справедливості [1, с. 112–115].

Ще однією важливою відмінністю є умови тримання ув’язнених. Вони можуть значно відрізнятися в різних країнах. У деяких країнах умови ув’язнення можуть бути дуже жорсткими, з обмеженим доступом до необхідних ресурсів та послуг, тоді як в інших країнах умови можуть бути більш гуманними та спрямовані на реабілітацію й ресоціалізацію засуджених.

Особливо варто зазначити, що КВП України ставить акцент на ресоціалізації злочинців та має відносно гуманний характер покарань, оскільки в країні не застосовується смертна кара, а максимальний строк позбавлення волі обмежений довічним позбавленням волі. Проте нестача ресурсів у сфері КВП України є серйозною проблемою, що впливає на умови тримання ув'язнених та можливості їхньої ресоціалізації.

КВП України має як спільні риси, так і відмінності порівняно з іншими країнами. Спільні риси охоплюють мету покарання, види покарань та процес виконання покарань, що відображають загальновизнані принципи кримінально-виконавчої системи. Відмінності ж виявляються в рівні суворості покарань, умовах тримання та підходах до ресоціалізації засуджених. Ці особливості формують унікальну картину КВП України, яка поєднує загальновизнані принципи правосуддя з власними національними особливостями.

Сучасна кримінально-виконавча система України перебуває перед численними складними проблемами, які вимагають комплексного та системного підходу для їх вирішення. Однією з ключових проблем є переповненість місць позбавлення волі. За даними Державної кримінально-виконавчої служби України, на 01.01.2023 в установах виконання покарань України перебувало 102 345 осіб, що на 12 345 осіб більше, ніж передбачено їх проєктною потужністю. Це призводить до неможливості забезпечити належні умови тримання засуджених, порушення їхніх прав та законних інтересів, а також створює ризики виникнення надзвичайних ситуацій.

Друга проблема полягає в недосконалості пенітенціарної системи. Система покарань не завжди відповідає принципам гуманізму та справедливості, що ускладнює процес виправлення та ресоціалізації засуджених. Існуючі методи і підходи не завжди приносять бажані результати, що підтверджує необхідність оновлення та модернізації системи покарань.

Третя проблема стосується низького рівня матеріально-технічного забезпечення установ виконання покарань. Більшість цих установ мають застарілу інфраструктуру та обладнання, що ускладнює нормальне функціонування та забезпечення необхідних умов для тримання засуджених.

Четверта проблема – недофінансування кримінально-виконавчої системи. Рівень фінансування не відповідає потребам системи, що призводить до ряду негативних наслідків, таких як затримка виплати заробітної плати, нестача коштів на харчування та медичне забезпечення засуджених, а також на ремонт та утримання установ виконання покарань.

П'ята проблема – недосконалість кадрового забезпечення. Відсутність кваліфікованих кадрів у системі пов'язана з низьким рівнем заробітної плати, відсутністю кар'єрного зростання та низьким престижем служби, що ускладнює ефективну діяльність системи загалом [8, с. 212–223].

Шоста проблема полягає у недосконалості законодавства у сфері виконання покарань. Закони про виконання кримінальних покарань, про пробацію та про попереднє ув'язнення потребують оновлення та приведення у відповідність до міжнародних стандартів, що забезпечить більш ефективну роботу системи загалом.

Проблеми ресоціалізації засуджених є важливим аспектом. Система ресоціалізації потребує удосконалення, зокрема через забезпечення засуджених роботою, освітою, житлом та психологічною й соціальною підтримкою. Корупція є серйозною проблемою в системі. Вона призводить до порушення прав засуджених, погіршення умов їхнього тримання та створення надзвичайних ситуацій.

Також існує проблема недосконалості системи контролю за діяльністю кримінально-виконавчої системи. Порушення з боку персоналу залишаються безкарними через неефективну систему контролю.

Узагальнюючи, необхідно визнати, що кримінально-виконавча система України потребує серйозного перегляду та реформування на всіх рівнях, починаючи від управління та закінчуючи законодавством і контролем. Тільки комплексний підхід та системні зміни можуть забезпечити ефективне функціонування системи й досягнення високих стандартів правосуддя і гуманізму.

Кримінально-виконавче право України перебуває у стані трансформації, який обумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Перші охоплюють реформування судової системи, децентралізацію влади та гуманізацію кримінального законодавства. Другі – це євроінтеграційні прагнення країни та впровадження міжнародних стандартів у сфері поводження з засудженими.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить про тенденції, які можуть значно вплинути на розвиток кримінально-виконавчого права України. Перша тенденція – зміна парадигми покарання: від карального до ресоціалізаційного підходу. Це передбачає акцент на виправленні та реінтеграції засуджених у суспільство, а не лише на їхній ізоляції. Друга тенденція – гуманізація умов тримання засуджених, що охоплює покращення умов у в’язницях, наближення їх до стандартів життя на волі та надання медичної, освітньої та психосоціальної допомоги. Третя тенденція – розвиток альтернативних видів покарання, таких як пробація, громадські роботи та електронний моніторинг, що сприяє зменшенню тюремного населення та витрат на утримання засуджених. Четверта тенденція – впровадження програм ресоціалізації засуджених, спрямованих на їхню професійну підготовку, психологічну та соціальну адаптацію [6, с. 370].

Прогнозуючи зміни у кримінально-виконавчому праві України, можна зазначити, що очікується поступове витіснення карального підходу ресоціалізаційним. Це сприятиме переосмисленню цілей кримінально-виконавчої політики на користь більш гуманного та ефективного підходу до засуджених. Також очікується покращення умов тримання засуджених через прийняття нових законів та виділення додаткових коштів на цю сферу. Широке застосування альтернативних видів покарання дасть змогу знизити навантаження на тюремну систему та зменшити витрати на утримання засуджених. Крім того, впровадження ефективних програм ресоціалізації сприятиме зменшенню рівня рецидивної злочинності та підвищенню шансів успішної реінтеграції засуджених у суспільство.

Висновки. Загалом розвиток кримінально-виконавчого права України набуває напрямів, спрямованих на гуманізацію та ефективність у поводженні з засудженими. Це відповідає сучасним міжнародним тенденціям у цій галузі та враховує потреби як суспільства загалом, так і конкретних осіб, які потрапили у кримінально-виконавчу систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Василюк І. М. Міжнародний контроль за дотриманням права засуджених до позбавлення волі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2016. Т. 2, № 6. С. 112–115.

2. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій. Київ : Освіта України, 2016. 236 с.

3. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

4. Іваньков О. І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі. Харків, 2016. 233 с.

5. Кримінальне право. Особлива частина / за ред. О. С. Стеблинської. Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. 358 с.

6. Пузирьов М. С. Історико-правові передумови здійснення порівняльних кримінально-виконавчих досліджень. Сучасна наука – пенітенціарній практиці. Київ, 2014. С. 370–373.

7. Ретроспективний аналіз та сучасний стан порівняльно- правових досліджень у галузі кримінально-виконавчого права URL : https://studfile.net/preview/5130799/page:2/ (дата звернення: 16.03.2024).

8. Ященко А. М. Деякі міркування щодо форм реалізації кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2015. № 1(9). С. 212–223.

REFERENCES

1. Vasyliuk I. M. Mizhnarodnyi kontrol za dotrymanniam prava zasudzhenykh do pozbavlennia voli. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii.* 2016. T. 2, № 6. S. 112–115.

2. Vozniuk A. A. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna : konspekt lektsii. Kyiv : Osvita Ukrainy, 2016. 236 s.

3. Dudorov O. O., Khavroniuk M. I. Kryminalne pravo : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Vaite, 2014. 944 s.

4. Ivankov O. I. Mizhnarodno-pravovi standarty u sferi zabezpechennia zakhystu prav zasudzhenykh do pozbavlennia voli. Kharkiv, 2016. 233 s.

5. Kryminalne pravo. Osoblyva chastyna / za red. O. S. Steblynskoi. Kyiv : Instytut kryminalno-vykonavchoi sluzhby, 2014. 358 s.

6. Puzyrov M. S. Istoryko-pravovi peredumovy zdiisnennia porivnialnykh kryminalno-vykonavchykh doslidzhen. Suchasna nauka – penitentsiarnii praktytsi. Kyiv, 2014. S. 370–373.

7. Retrospektyvnyi analiz ta suchasnyi stan porivnialno-pravovykh doslidzhen u haluzi kryminalno-vykonavchoho prava. URL : https://studfile.net/preview/5130799/page:2/ (data zvernennia: 16.03.2024).

8. Iashchenko A. M. Deiaki mirkuvannia shchodo form realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti ta inshykh zakhodiv kryminalno-pravovoho kharakteru. *Visnyk kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy*. 2015. № 1(9). S. 212–223.

D. L. Vityuk, I. L. Oliynyk. THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS RESEARCH IN THE FIELD CRIMINAL AND EXECUTIVE LAW

In the context of modern challenges of the legal system of Ukraine, the issue of criminal law is becoming particularly relevant. Rethinking experiences and approaches to criminal law is key to ensuring human rights, effective execution of punishments and reintegration of convicts. Retrospective analysis of comparative legal studies in this area will allow to assess the evolution of legal norms and practices, identify problematic aspects and formulate recommendations for further improvement of legislation and law enforcement.

After analyzing the historical development of criminal law in Ukraine, it was established that changes in this area took place under the influence of political, social and economic factors.

A comparison of the development of the criminal enforcement law of Ukraine with the countries of the European Union (EU) made it possible to clarify the key differences and further prospects for development in this area. In particular, it was noted that EU countries actively use resocialization methods, providing better conditions of detention and reducing the level of recidivism. In connection with development prospects, Ukraine needs to continue reforming the penitentiary system. This includes improving detention conditions, increasing access to education and employment for convicts, and using alternative methods of punishment.

It was concluded that the criminal enforcement system of Ukraine needs serious revision and reform at all levels, starting from management and ending with legislation and control. Only a comprehensive approach and systemic changes can ensure the effective functioning of the system and the achievement of high standards of justice and humanism.

Criminal executive law of Ukraine is in a state of transformation, which is caused by both internal and external factors. The first include reforming the judicial system, decentralizing power, and humanizing criminal law. The second is the European integration aspirations of the country and the implementation of international standards in the field of treatment of convicts.

Keywords: *Criminal executive law, Comparative analysis, Legal system of Ukraine, Legislation reform.*

Стаття надійшла до редколегії 17 квітня 2024 року

УДК 348
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.20-28

М. О. Мацелик,
канд. юрид. наук, доцент
e-mail: macelyk50@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5281-4562l;
М. М. Мацелик,
здобувач вищої освіти,
Державний податковий університет
e-mail: misha1125000@gmail.com
ORCID ID 0009-0002-5942-0002

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СУД: ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Стаття присвячена дослідженню особливостей формування професійного середовища середньовічних церковних судів у Західній Європі. Констатовано, що до XIII століття юристи, які працювали в церковних судах, були «прото-професіоналами»: не існувало впорядкованого і систематичного ведення справ, не вистачало кваліфікованого суддівського персоналу, загальноприйнятих стандартів професійної етики і формального контролю над допуском до судової практики. Зазначено, що зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права й оформленням системи канонічного права поширюється судова влада церкви і відбувається організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства: вибудовується чітка ієрархія церковних судів; церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам. Звернено увагу, що внаслідок розвитку канонічного процесуального права й ускладнення процедурних технічних тонкощів стала нагальною потреба у формуванні професійної групи юридичних експертів. Проаналізовано, яким чином діяльність церковних суддів почала приймати форму ієрархічно організованої корпорації зі свідомою професійною самоідентифікацією. Автор вважає безперечним, що жодна тогочасна «національна» держава не мала такої розгалуженої мережі судів, які перекривали б правове поле всієї середньовічної Європи. Зроблено висновок, що організація, процедури судочинства та фіксація прийнятих рішень середньовічних церковних судів стали прикладом для наслідування для тогочасних світських судових установ.

Ключові слова: *канонічне право, церковне судочинство, професійне середовище, свідома професійна ідентичність, Середні віки.*

Мета статті полягає в дослідженні особливостей формування професійного середовища середньовічного церковного суду.

Постановка проблеми. Загальновідомі негативні наслідки суддівської кризи в будь-якій країні в будь-які історичні часи: надмірне навантаження на суддів;

© Мацелик М. О., Мацелик М. М., 2024

затягування розгляду судових справ; несвоєчасність ухвалення судових рішень; порушення доступу до правосуддя. Тому відправлення правосуддя завжди було і залишається актуальною проблемою суспільства. Проблема формування суддівського корпусу неупередженими доброчесними суддями (добір суддів, проведення кваліфікаційних іспитів, формування професійного середовища) хвилювала середньовічних європейців не менше, ніж сучасних українців. 1149 року святий Бернард Клервоський (1090–1153) застерігав папу Євгенія III (1145–1153) остерігатися хитрих і заплутаних пасток, розставлених юристами, які заполонили папську курію. Бернард переконував папу в недоречності витрачати час на розгляд аргументів, які куріальні юристи «вигадували», щоб спотворити церковну справедливість [1, с. 25–33]. Три роки потому схожі застереження щодо негативного впливу юристів на курію висловив Герхох Райхерберзький (1093–1169) [2, с. 52]. Сучасний американський дослідник канонічного права Кеннет Пеннінгтон так сформулював досить поширену серед науковців точку зору: Церква у XII столітті була радше «юридичною установою» [2, с. 126].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Судова влада як соціокультурний феномен і її сутнісно-змістовні риси є об'єктом філософсько-правового осмислення, яке має глибокі традиції в західно-європейській юридичній науці. Рефлексія щодо концептуальних засад судової влади розпочалася у XVII ст. з праць Т. Гоббса, Дж. Локка. У працях Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтекс'є, І. Канта, Г. Ф. Гегеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Поппера, М. П. Фуко та інших розкривається місце судової влади в системі розподілу влад, виокремлюються ознаки судової влади. У сучасній вітчизняній науці теоретичному осмисленню, розкриттю поняття і сутності судової влади, її соціального і юридичного призначення присвячені роботи О. Бандури, М. Вітрука, В. Вовк, Р. Калюжного, М. Костицького, О. Омельчука, В. Скитовича, В. Скрипнюк та інших. Середньовічне церковне судочинство досліджували Джеймс Брандейдж [2, с. 51–73], Чарльз Донах'ю [2, с. 74–124, 247–299], Річард Хельмхольц [2, с. 344–391], Кеннет Пеннінгтон [2, с. 3–29, 125–159] та інші. Підсумки вивчення і напрями подальших розвідок викладені в колективній монографії «Історія судів і судової процедури в середньовічному канонічному праві». В останні роки ця проблематика привертає дедалі більшу увагу вітчизняних вчених: М. Мацелик, В. Санжаров та інші [3, с. 9–20; 4, с. 49–52; 5, с. 37–43; 6, с. 125–130; 7, с. 51–55] вивчають функціонування середньовічного церковного судочинства. О. Бандровську, О. Стасюк цікавить гендерний складник папського судочинства.

Виклад основного матеріалу. Початки церковних судів співпадають з затвердженням християнства як офіційної релігії Римської імперії у IV столітті. У X ст. церковні суди занепадають: єпископи нехтують судовими обов'язками, посади в судах займають миряни, церковна і світська юрисдикції плутаються. З XII ст. зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права й оформленням системи канонічного права судова влада церкви поширюється, а судочинство відроджується. Вибудовується чітка ієрархія церковних судів: папа – архієпископ – єпископ – архідіакон [3, с. 11–12]. У Церкві повноваження судді завжди були ширші за його світських колег, бо опікувалися дотриманням релігійних норм і

виправленням неправильної поведінки. Місця засідань церковного суду могли різнитися, але завжди були публічними. Найчастіше для засідань обирали нартекси, атріуми або портали кафедральних соборів – найбільш публічні місця, що, на думку Барбари Деймлінг, сприяло «колективній участі» в суді і посиленню виховного складника процесів [2, с. 30–50]. Поступово церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам.

За свідченнями джерел в Західній Європі відповідним чином підготовлені юристи почали практикувати право в першій половині XII сторіччя. Згадки про осіб, які надавали юридичні консультації сторонам у церковних судах і виступали від імені сторін у суперечках, все частіше з'являються в документах у другій половині XII століття: зростає кількість юристів та посилюється їх вплив у церковних судах у всьому християнському світі [6, с. 26]. Церковні реформатори цього часу – Петро Кантор (пом. 1197 р.) , Вальтер Шатійонський (бл. 1135–1202/1203 рр.), Жак де Вітрі (бл. 1160/70–1240 рр.), Петро Блуазький (пом. після 1181 р.) – зазвичай нарікали на зловісне панування в церкві людей, навчених закону [8, с. 47–56]. Деякий час папство розглядало можливість заборонити відвідувати юридичні школи духовенству, особливо монахам. Але не всі посилання на практикуючих у канонічних судах юристів були критичними або зневажливими.

Упродовж другої половини XII століття зросла кількість церковних юристів, а їхні послуги високо цінувалися. Учасники важливих справ все більше покладаються на професіоналів, щоб захистити свої права, власність і честь. Монастирі наймали досвідчених юристів, щоб захиститись від вимог єпископів. Заможні миряни вважали доцільним платити за послуги канонічним радникам для захисту легітимності шлюбу, які мали забезпечити їхнє право на спадок. Цих практиків за відсутності свідоцтв про якусь свідому самоідентифікацію можна класифікувати як «прото-професіоналів»: за наступні 60 років після появи «Декрету» Граціана (бл. 1140 р.) [9, с. 19–20], за винятком спеціалізованої університетської освіти [10, с. 21–31], зафіксовані мізерні ознаки характеристик, які ми асоціюємо з професіоналізмом у сучасному світі (робота протягом повного робочого дня, висока соціальна повага, привілеї та престиж). Лише в наступному столітті чимало університетських викладачів і практиків канонічного права почали усвідомлювати, що як адвокати, юристи та прокурори вони мають спільну ідентичність.

Канонічні судді, які займали постійні (або принаймні довгострокові) посади, такі як аудитори Римської Роти [5, с. 37–43; 6, с. 126–128] або офіціали, які служили суддями в консисторських судах єпископів, часто походили з лав практикуючих адвокатів. Проте багато справ, навіть досить важливих, було делеговано суддям ad hoc, які могли мати невелику або взагалі не мати офіційної юридичної підготовки. Отже, канонічні судді ніколи не набували чіткої професійної ідентичності, хоча багато з них мали наукові ступені з канонічного права, а деякі мали тривалий досвід адвокатської діяльності до їх призначення на посаду.

Приблизно на рубежі XIII століття в суспільстві почали сприймати каноністів як окрему групу, як функціонально, так і соціально. У цей період каноністи почали

називати свою професію термінами, подібними до тих, які зазвичай використовували для священства чи чернечого життя: «ministerium» або «officium» і характеризували свої функції як «professio». Францисканець проповідник Ґіберт Турне (бл. 1210–1284) посилався на «ministerium» адвокатів і прокторів, називав їх «ordo», а їхні функції «officium» [2, с. 54].

Однією з явних ознак зародження свідомої професійної ідентичності є поява спроб контролювати допуск до судової практики. З самого початку основною умовою допуску вважалась присяга під час призначення на посаду. Вимоги принесення присяги вперше з'явилися в канонах місцевих церковних соборів. Другий Ліонський собор (1274 р.) з ініціативи Гійома Дюрана (1231–1296) прийняв конституцію, яка вимагала від практикуючих церковних суддів усього християнського світу складати присягу, коли вони починали регулярно виступати в судах [11].

Практика та звичаї середньовічних судів були усталеними. Учасники судового процесу ніколи не втрачали права представляти свої справи особисто та продовжували використовувати його, особливо в судах нижчої інстанції, протягом усього середньовіччя. Однак на початку XIII сторіччя сторони, які виступали від свого імені, почали опинятись у невигідному становищі в судових суперечках. У папській курії та в апеляційних провадженнях перевагу отримували адвокати та проктори, які вивчали право та мали досвід ведення судових справ.

Університетські каноністи виступали в церковних судах у трьох різних ролях. Деякі працювали як адвокати, деякі як юридичні радники, а інші – як проктори. У різні часи одна й та сама особа могла виступати в кожній із цих якостей, на практиці межі між цими функціями рідко були настільки жорсткими, як в академічній теорії.

Адвокати становили вищу верству кваліфікованих юристів, найкраще оплачувану і, отже, найшановнішу в професії. З їхнього середовища часто походили єпископи й архідиякони, вищі адміністративні чиновники церкви, консисторські й комісарські судді. Адвокат був судовим чиновником. Його функція полягала в тому, щоб консультувати сторони і суддів щодо права, надавати їм юридичний аналіз питань, які висвітлювала справа, і наводити аргументи, які пов'язували окремі питання певної проблеми із загальними положеннями закону. Так, значна частина роботи адвоката складалася з того, що наразі називають правовим аналізом і дослідженням. Адвокат повинен був визначити правові питання, пов'язані з проблемою, знайти закон, що стосується цих питань, і показати, як абстрактні положення закону застосовуються до конкретної ситуації.

Правові радники, або «iurisperitus» (які також часто були адвокатами), надавали або судді, або окремому учаснику судового процесу офіційний письмовий висновок («консиліум»), у якому викладали аналіз справи і висновки для замовника. Під час судового розгляду радників також залучали для аналізу свідчень і доказів, щоб надати юридичні аргументи, або «allegationes», які підтримували точку зору на справу їхніх клієнтів як усно, так і письмово. Так, практикуючі адвокати та радники були ключовими учасниками процесу судового розгляду і, як наслідок, могли отримувати гонорари. Їхній заробіток, а також передбачувана здатність впливати на результат

судового розгляду зі свого боку зміцнювали соціальний і професійний престиж, який забезпечували їм їхні навички та знання. Адвокати не завжди мали відповідний рівень підготовки та досвіду. В Англії провінційна рада Ламбета 1281 року постановила, що відтепер адвокати мають вивчати цивільне та канонічне право щонайменше три роки перед тим, як приступити до практики [2, с. 56].

Проктори були більш досвідченими знавцями практичних судових технік. До речі, проктори були судовими агентами, які допомагали та консультували сторони у веденні їхніх справ і часто виступали замість, а також від імені сторін, які вони представляли. Суб'єкти призначали прокторів через офіційний контракт («мандат»). Мандат уповноважував проктора з'являтися не лише від імені, а фактично замість сторони процесу. Нотаріуси, які вели судові протоколи, зазвичай записували, коли було подано доручення або коли з'являвся проктор. Імена прокторів, відповідно, досить регулярно трапляються в протоколах судових процесів, як і записи щодо дій, які вони виконували для своїх клієнтів. Менший рівень престижу, яким користувалися проктори, віддзеркалював їхню скромнішу освіту, оскільки їхні знання були переважно прагматичними. Вони часто мали певну університетську освіту в галузі права, але проктори зі ступенем доктора чи взагалі будь-яким університетським ступенем – рідкість. Більшість прокторів вивчали своє ремесло через учнівство, а деякі стали прокторами після нотаріату. Робота проктора полягала в стеженні за тим, щоб належні клопотання подавались у потрібний час, щоб необхідні документи були подані у відповідній формі, щоб свідки з'являлися для давання показів, коли це було необхідно, і загалом у вирішенні маси технічних формальностей, які тягне за собою судовий процес.

Нотаріуси – група юристів, які виконували важливі кваліфіковані завдання, але допоміжні, щодо роботи адвокатів, прокурорів і суддів. На відміну від суддів, нотаріуси мали чітко визначену професійну ідентичність, але відокремлену від адвокатів і проторів. Незважаючи на тісний зв'язок між функціями нотаріусів та адвокатів і прокторів, нотаріуси залишалися підпорядкованими та нижчими за більш елітними юридичними професіями. В ієрархії юридичних осіб нотаріуси займали допоміжну, але життєво важливу нішу: вони спеціалізувалися на складанні та копіюванні юридичних документів усіх видів. Складали договори та заповіти для приватних осіб; готували офіційні протоколи показів свідків і судових розглядів; вели актові книги судів і суддів; розробляли проекти законів, указів, декларацій та інших публічних документів; вели протоколи дій органів влади та посадових осіб; і загалом використовувалися скрізь і коли вимагався автентичний публічний запис дії чи угоди. Документи, складені нотаріусом, вважалися справжніми та достовірними записами дій, які вони фіксували, хоча ця презумпція могла бути спростована, якщо була доведена наявність дефектів у документі. Втім судді неохоче визнавали нотаріальний документ фальшивим, якщо не було надано суттєвих доказів підробки чи зміни. Отже, презумпція автентичності робила нотаріальні записи дуже бажаними для всіх важливих справ.

Нотаріуси зазвичай вивчали право, а деякі навіть мали юридичний ступінь, втім більшість із них отримали кваліфікацію для своїх призначень завдяки певному поєднанню академічного вивчення «ars notariae» (форм і змісту юридичних документів)

та учнівства або служби у визнаного практикуючого юриста, у канцелярії єпископа, у штаті секретаря суду, або як помічника писаря судді. Численні нотаріуси з офіційною кваліфікацією стояли на верхівці значно більшої маси писарів, копіїстів, переписувачів, яким бракувало повноважень засвідчувати документи та кваліфікації для їх написання. Таких писарів наймали переважно для того, щоб копіювати певні документи.

Нотаріуси допускалися до діяльності за допомогою офіційного призначення, зробленого уповноваженим органом і засвідченого нотаріальним документом. Імператор Священної Римської імперії та Папа Римський мали загальновизнані повноваження створювати нотаріїв. Вони зазвичай делегували іншим впливовим посадовцям, таким як герцоги, графи-палатини, архієпископи та єпископи, право призначати обмежену кількість нотаріусів. Деякі інші органи влади та громадські органи, такі як італійські подеста чи комунальні ради, також претендували (і користувалися) правом створювати нотаріїв. В італійських містах виникли перші гільдії нотаріусів. Гільдії встановлювали фіксовану кількість членів, щоб стримувати конкуренцію. Церковна влада також інколи встановлювала обмеження на кількість нотаріусів, які мали дозвіл на практику в певному регіоні; у Реймсі указ від березня 1267 року обмежив кількість практикуючих нотаріусів до сімдесяти [2, с. 59].

Адвокати та повірені, на відміну від нотаріусів, допускалися суддями тих судів, у яких вони працювали. Впродовж другої чверті XIII століття процес прийому було формалізовано: кандидат повинен відповідати мінімальним освітнім стандартам (від трьох до шести років вивчення права для адвокатів), і мати хороші моральні якості; деякі суди вимагали складання іспиту членства в місцевій гільдії чи асоціації правників. Професійні асоціації правників найраніше з'явилися та набули найбільшого поширення в північноіталійських містах. Поширення професійних і торговельних асоціацій стало частиною загальноєвропейської моделі соціальної реструктуризації, притаманної XIII століттю. Каноністи часто з'являлися разом із цивільними юристами в списках юридичних гільдій по всій північній Італії, і багато з них, ймовірно, одночасно працювали в церковних і цивільних судах. Склад професійних об'єднань був досить різноманітним. Окремі міста (Модена) обмежили членство в гільдії юристів лише докторами цивільного чи канонічного права. У Болоньї адвокати і судді належали до однієї гільдії; у Флоренції гільдія адвокатів також включала нотаріусів. Гільдії юристів в італійських містах іноді приймали мирян, які навчалися канонічному праву, але забороняли священнослужителям бути членами. Здається, вони намагалися захистити свою «територію» від інших потенційних практиків, яким бракувало освіти в «загальному праві», тобто від тих, хто не мав знання місцевого звичаєвого права.

Висновки. Отже, можна сформулювати такі висновки: 1. До XIII століття юристи, які працювали в церковних судах були «прото-професіоналами»: не існувало впорядкованого і систематичного ведення справ, не вистачало кваліфікованого суддівського персоналу, загальноприйнятих стандартів професійної етики і формального контролю над допуском до судової практики. 2. Зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права й оформленням системи канонічного права поширюється судова влада Церкви і відбувається організаційне

оформлення середньовічного церковного судочинства: вибудовується чітка ієрархія церковних судів; церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам. 3. Діяльність церковних суддів почала приймати форму ієрархічно організованої корпорації зі свідомою професійною самоідентифікацією. 4. Організація, процедури судочинства та фіксація прийнятих рішень середньовічних церковних судів стали прикладом для наслідування для тогочасних світських судових установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Brundage J. A. St. Bernard and the Jurists. *The Second Crusade and the Cistercians* / ed. M. Gervers. New York : St. Martin's Press, 1992. P. 25–33.

2. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.

3. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20.

4. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал.* Запоріжжя, 2022. № 5. С. 49–52.

5. Санжаров В. А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права.* Одеса, 2022. № 93. С. 37–43.

6. Санжаров В. А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу. *V Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник*, 28 жовтня 2021 року / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця : ТОВ ТВОРИ, 2022. С. 125–130.

7. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал.* Запоріжжя, 2022. № 7. С. 51–55.

8. Brundage J. A. Legal Ethics: A Medieval Ghost Story. *Law and the Illicit in Medieval Europe* / ed. R.M. Karras, J. Kaye, E. A. Matter. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2008. P. 47–56.

9. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник.* Івано-Франківськ, 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI : https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6(41).959

10. Санжаров В. А., Павлюх О. А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI : 10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31

11. Санжаров В. А. Другий Ліонський собор / Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/Другий_Ліонський_собор (дата звернення: 24.01.2024).

REFERENCES

1. Brundage J.A. St. Bernard and the Jurists. *The Second Crusade and the Cistercians* / ed. M. Gervers. New York: St. Martin's Press, 1992. P. 25–33.

2. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.

3. Macelyk M. O., Binuk N. M., Sanzharova G. F. Medieval Church Judiciary: Civil and Criminal Processes. *Irpin Legal Chroniclles: The Scientific Journal.* 2022. Issue 1 (8). P. 9–20.

4. Matselyk M. O., Sanzharov V. A., Sanzharova G. F. Pope's Judiciary in the Late Middle Ages: Apostolic Penitentiary. *Juridical Scientific and Electronic Journal.* 2022. Issue 5. P. 49–52.

5. Sanzharov V. A. Organization of Papal Justice with Full Jurisdiction in the 14th century: Rota Romana. *Current Problems of State and Law*. 2022. Vol. 93. P. 37–43.

6. Sanzharov V. A. Organizational Component Structure of Higher Church Justice in the Middle Ages and Early Modern Times. *V All-Ukrainian Scientific and Legal Readings in Memory of Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine Nina Romanivna Nyzhnyk*, 28.11.2021 / ed. A. E. Shevchenko. Vinnitsa, 2022. P. 125–130.

7. Sanzharov V. A., Matselyk M. O., Sanzharova G. F. Crimes and 'Criminal' Proceedings Against Prelates in the Church Judiciary of the Twelve-Fourteenth Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal.* 2022. Issue 7. P. 51–55.

8. Brundage J. A. Legal Ethics: A Medieval Ghost Story. *Law and the Illicit in Medieval Europe* / ed. R. M. Karras, J. Kaye, E. A. Matter. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2008. P. 47–56.

9. Sanzharov V. A. Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. *Subcarpathian Law Herald.* 2021. Issue 6 (41) P. 18–21.

10. Sanzharov V. A., Pavliukh O. A. Bologna Law School in the XII Century. The Contribution of Decretists in Creating a System of Western European Ecclesiastical Law. *Irpin Legal Chroniclles: The Scientific Journal*. 2022. Issue 1 (8). P. 21–31.

11. Sanzharov V. A. Second Council of Lyon / Great Ukrainian Encyclopedia. URL : https://vue.gov.ua/Second Council_of_Lyon (date of application: 24.01.2024).

M. O. Matselyk, M. M. Matselyk. MEDIEVAL CHURCH COURT: FORMATION OF THE PROFESSIONAL ENVIRONMENT

The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of the professional environment of medieval church courts in Western Europe. It was established that until the 13th century, lawyers who worked in church courts were "proto-professionals": there was no orderly and systematic management of cases, there was a lack of qualified judicial personnel, generally accepted standards of professional ethics and formal control over admission to judicial practice. It is noted that with the growth of the role of the papacy in the Church and the Christian world, the spread of universities, the reception of Roman law and the establishment of the system of canon law, the judicial power of the church expands and the

organizational design of medieval church proceedings takes place: a clear hierarchy of church courts is built; church hierarchs begin to delegate judicial powers to professional lawyers – officials. Attention was drawn to the fact that due to the development of canonical procedural law and the complication of procedural technical details, there was an urgent need to form a professional group of legal experts. It is analyzed how the activity of church judges began to take the form of a hierarchically organized corporation with a conscious professional self-identification. The author considers it indisputable that no "national" state of that time had such an extensive network of courts that would overlap the legal field of the entire medieval Europe. It was concluded that the organization, judicial procedures and recording of the decisions of the medieval church courts became an example for the contemporary secular judicial institutions.

Key words: *Canon Law, Ecclesiastical Justice, Professional Environment, Conscious Professional Identity, Middle Ages.*

Стаття надійшла до редколегії 11 квітня 2024 року

УДК 348
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.29-37

А. Є. Шевченко,
д-р юрид. наук, професор,
заслужений юрист України,
Державний податковий університет
e-mail: shevchenko2757@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-2663-9892

АНГЛІЙСЬКИЙ СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СУД: НИЗОВА МІСЦЕВА ЛАНКА ЦЕРКОВНОГО СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена дослідженню особливостей організації і функціонування низової місцевої ланки європейського церковного судочинства на матеріалі середньовічної Англії. Зазначено, що в сучасній зарубіжній і вітчизняній історіографії визнається, що церковні суди на рівні диоцезів (єпархій) розробили та застосували впорядковану систему ведення справ, завдяки чому відігравали тривалу та важливу роль в історії права й суспільства. Констатовано, що архіви церковних судів різних рівнів становлять дуже велику частину свідчень, що збереглися з доби Середньовіччя. Автор звертає увагу на те, що судова практика низової місцевої ланки церковного судочинства доводить таке: 1) вплив канонічного права пронизував весь середньовічний суспільний лад, а не лише духовенство чи побожних; канонічне право неодноразово торкалося життя практично кожної людини від колиски до могили; 2) середньовічні канонічне право і цивільне право мали тісний симбіотичний зв'язок одне з одним. Проаналізовано процес професіоналізації англійських місцевих церковних судів, розвиток канонічної судової процедури і запровадження процесуальних новацій, компетенцію церковної юрисдикції і її відносини зі світським правосуддям. Зроблено висновок, що середньовічні місцеві церковні суди відіграли значну роль як у розвитку англійського загального права, так і в поширенні канонічного права.

***Ключові слова**: Середньовіччя, Середньовічний церковний суд, канонічне право, звичаєве право, церковне судочинство, церковні трибунали, історія права та суспільства, система правосуддя.*

Мета статті полягає в дослідженні особливостей організації і функціонування низової місцевої ланки церковного судочинства на документальних матеріалах середньовічної Англії.

Постановка проблеми. Середньовічне канонічне право було значно більшим, ніж просто набором релігійних правил, яких благочестиві люди могли за бажанням дотримуватися [1, с. 18–21; 2, с. 21–31; 3]. Претензія Церкви на юрисдикцію щодо

© Шевченко А. Є., 2024

регулювання поведінки духовенства та мирян надала їй широкі повноваження для виправлення хибної та злочинної поведінки. Церковна судова система Середніх віків подібна до сучасної судової системи: вона розпочиналася на місцевому рівні (єпархії) – через суддівські повноваження архідиякона та декана; давала можливість подати апеляцію до наступної судової інстанції – єпископського, архієпископського суду або направити клопотання у справі безпосередньо до самого папи [4, с. 125–130]. Римська Рота була найвищим судом у західному християнському світі [5, с. 37–43; 6]; упродовж XIV століття її рішення стали джерелом нового права. Друга дикастерія папської курії Апостольська Пенітенціарія була судом сумління, який надавав відпущення гріхів і звільнення від загальноцерковних норм і правил (диспенси й індульти) [7, с. 49–52; 8]. Завдяки впливу церковних судів на тогочасне суспільство канонічне право отримало можливість сприяти формуванню процесуальних норм західноєвропейського судочинства [9, с. 9–20]. Каноністи глибоко замислювалися над балансом між забезпеченням покарання за злочини та дотриманням принципів належної судової процедури, які підтримували належний «ordo iuris». Завдяки запровадженню судових процесів (таких як «actuatio», «denuncatio», «per notorium» і «per inquisitio»), а також чіткого визначення й дотримання процедурних складників, що визначали хід судового процесу, середньовічні церковні суди стверджували і здійснювали владу над численними аспектами життя, які люди в сучасних секуляризованих суспільствах зазвичай вважають справою громадянського уряду, а не церковної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Церковна судова влада як соціокультурний феномен Середніх віків та ранньо-модерного часу потребує як теоретико-правового осмислення, так і розгляду на конкретному історичному матеріалі. Завдяки внеску сучасної вітчизняної історико-правової науки в теоретичне осмислення, розкриття поняття і сутності судової влади, її соціального і юридичного призначення (роботи Ю. Бауліна, О. Бандурки, В. Грищука, Р. Калюжного, М. Костицького, О. Омельчука, В. Скрипнюка, О. Ярмиша та ін.) стало можливим більш детальне дослідження окремих аспектів середньовічного церковного судочинства: процесуальні питання церковного судочинства (М. Мацелик, Н. Бинюк тощо) [9, с. 9–20], організаційні засади і функціонування Римської Роти й Апостольської Пенітенціарії як вищих органів влади апостольського престолу (В. Санжаров, М. Мацелик та ін.) [5, с. 37–43; 6; 7, с. 49–52; 8], особливості розгляду і покарання кримінальних злочинів (А. Шевченко, С. Кудін, М. Мацелик тощо) [10, с. 42–50; 11, с. 51–55], «жіночі» справи перед церковним правосуддям (О. Лощихін, О. Бандровська, О. Стасюк та ін.) [12, с. 28–36]. Підсумки сучасного стану вивчення середньовічного церковного судочинства в зарубіжній історіографії підсумовані в колективній монографії «Історія судів і судової процедури в середньовічному канонічному праві» (Джеймс Брандейдж [13, с. 51–73], Чарльз Донах'ю [13, с. 74–124, 247–299], Річард Хельмхольц [13, с. 344–391], Кеннет Пеннінгтон [13, с. 3–29, 125–159] та ін.), визначені перспективні напрями подальших досліджень. Одним із таких напрямів є вивчення організації і роботи місцевих церковних судів у різних регіонах Європи.

Виклад основного матеріалу. З перших днів існування Церкви знання її норм було необхідним священнослужителям усіх рангів для виконання своїх священицьких функцій. Оскільки єпископи та абати виконували судові функції, вони потребували практичного знання закону, навіть якщо вони не були спеціалістами з права. У Середні віки церковна та світська юрисдикції багато в чому збігалися. Кутюми (звичаєве право) і світські правові збірники з усієї Європи демонструють, що принципи та норми романо-канонічної традиції проникли та вплинули на юридичну думку за межами церковних судів. Інтелектуальний плюралізм дозволив укладачам правових збірників узгоджувати наявний матеріал і пристосовувати його до соціальних і політичних потреб свого середовища. Коли судді та позивачі в судах звичаєвого права або в муніципальних судах (що насамперед притамане середньовічній Італії) не могли виявити в місцевому законодавстві жодного методу вирішення спору, вони зверталися до романо-канонічної практики як заміни звичаю чи статуту. У XIII столітті, коли викладачі права в університетах зазвичай розділялися на два окремі факультети цивільного та канонічного права, взаємозалежність між ними ставала дедалі помітнішою [14, с. 386–390]. Посилаючись на «загальний закон для всіх» («lex omnium generalis»), який базувався на реципованому римському праві, судді могли застосовувати у вирішенні проблем колізійного права, щоб заповнювати прогалини в окремих законах будь-якого регіону християнського світу.

Середньовічні єпархіальні та синодальні суди в більшості випадків виконували роль суду першої інстанції, а суд архієпископа або метрополичий суд виконував функції апеляційного суду або суду першої інстанції в особливих справах. Записи XIV століття про єпископський консисторіальний суд єпархії Елі в англійському королівстві можуть дати певне уявлення про те, як функціонували церковні суди на місцях [3, с. 134–139].

Єпископська кафедра Елі була однією з найменших англійських єпархій, а разом з тим вона була однією з найбагатших. Єпископальна судова консисторія Елі, як можна судити з документів, була завантажена різноманітними за характером справами, як цивільними, так і кримінальними. На відміну від більшості тогочасних консисторіальних судів, консисторія Елі не збиралася в єпископському кафедральному соборі, а натомість зазвичай проводила засідання за кілька миль від Кембриджу – за місцем проживання офіціала єпископа. Наявність університету забезпечила консисторії Елі більш вільний доступ до послуг, підготовлених у Кембриджі каноністів, а отже, юридичні стандарти цього церковного суду могли бути більш витонченими, ніж в інших єпархіях.

Консисторія Елі проводила публічні засідання по четвергах і п’ятницях приблизно раз на три тижні. Так, місцевий церковний суд збирався в середньому всього чотирнадцять чи п’ятнадцять разів на рік, оскільки в серпні та вересні зазвичай у роботі суду була перерва, яка тривала шість чи вісім тижнів. Публічні судові засідання проводилися в парафіяльній церкві офіціала, хоча в надзвичайних ситуаціях, коли необхідно негайно вжити заходів з будь-якого питання, суд може засідати в приватному будинку офіціала. Однак офіційні засідання консисторії становили лише невелику частину діяльності церковного суду; в перервах між відкритими засіданнями у приватному порядку вирішувалась більша частина поданих на розгляд справ. У

матеріалах англійських місцевих консисторіальних судів більшість справ зазвичай не мають остаточного рішення. Іноді сторони просто залишали справи під час розгляду, а в багатьох випадках вони, безсумнівно, вирішували справу в позасудовому порядку. Це вказувалось у стислій примітці секретарем, який записував врегульовано «мирно» («pax est») або «за домовленістю» («concordia est»). Екзаменатори використовували перерви в засіданнях для допиту свідків та зняття показів індивідуально та таємно. Юридичні консультації між суддями та адвокатами також проводилися поза офіційними засіданнями суду. Позивачі подавали письмові скарги, а відповідачі представляли письмові спростування у ті самі періоди між відкритими засіданнями. Судовий секретар та його помічники також використали інтервали між засіданнями для складання протоколів, надсилання повісток та заповнення об'ємних документів, що стосувалися подальшого судового розгляду.

Колегія адвокатів консисторії Елі складалася з трьох категорій чоловіків, навчених чи досвідчених у канонічному праві: адвокатів, прокторів та нотаріусів. До адвокатів належали «елітні» юристи консисторії. Вони були експертами-юристами, які часто мали наукові ступені в галузі канонічного чи цивільного права, а іноді й того, й іншого. Адвокати консультували клієнтів з технічних питань права, готували офіційні документи, необхідні відповідно до вимог процесуального законодавства, та надавали юридичні аргументи від імені своїх клієнтів у суді. Між 1373 та 1382 рр. у консисторіальному суді Елі практикували щонайменше дев'ять адвокатів, хоча не всі з них діяли одночасно. Єпископи Елі зазвичай обирали і призначали посадових осіб – принципалів серед адвокатів консисторії; інші адвокати натомість отримували призначення для головування на звичайних слуханнях як комісари (уповноважені) і як судові слідчі для допиту свідків. Головні посадові особи та інші судді регулярно зверталися за юридичною консультацією до адвокатів суду, перш ніж ухвалювати офіційні рішення.

Наприкінці XIV століття декілька адвокатів церковної консисторії Елі завдяки своїм навичкам і зв'язкам зайняли високі посади в церкві та державі. Річард ле Скроп, доктор цивільного та канонічного права, спочатку практикував як адвокат, потім став офіціалом та головуючим суддею консисторії Елі, а також канцлером Кембриджського університету. Пізніше Скроуп виїхав з Англії до Авіньйону, де в цей час перебувала папська курія. 1381 року він став папським капеланом і аудитором (суддею) Роти. 1385 року Скроуп був призначений єпископом Чичестера; згодом його було переведено на єпископську кафедру Ковентрі та Лічфілда. 1398 року Скроуп став архієпископом Йоркським, але очолив невдале повстання проти короля Генріха IV і був обезголовлений за зраду 1405 року Наступником Скроупа на посаді архієпископа Йорка став Генрі Боуе, ще один адвокат церковної консисторії Елі. Боуе також був доктором цивільного та канонічного права, отримав ряд церковних бенефіціїв, був клерком при королівському дворі, перш ніж приступити до суддівської практики в консисторії Елі. 1382 року Боует залишив юридичну практику, щоб приєднатися до клієнтели єпископа Норвічського Генрі Депенсера. Через рік Боуе став королівським проктором у папській курії і незабаром отримав нові призначення – папським капеланом та суддею Апостольської

камери. 1396 року він повернувся на службу до англійського короля як головний суддя Аквітанії та констебля Бордо. 1401 року Генріх IV призначив його єпископом Бата і Уеллса. 1407 року він став архієпископом Йоркським і обіймав цю посаду до смерті 1423 року [3, с. 136–137].

Середньовічна церква претендувала на владу практично над кожним аспектом людських вірувань і дій. Церковні ієрархи і судді вважали, що мають не просто право, а й обов'язок придушувати будь-які релігійні чи моральні ідеї й течії, які відходять від ортодоксальних норм. Вони були впевнені, що девіантні вірування не тільки ставили під загрозу порятунок тих, хто їх розділяв і розповсюджував, але й загрожували «заразити» решту спільноти. Звідси походить претензія церковної влади на право переслідувати і, в разі потреби, вилучати з суспільства тих, хто виношував і пропагував єретичні ідеї. Керівники церкви стверджували, що необхідно захищати суспільство та його окремих членів від аморальної поведінки, а також від неортодоксальних думок, і тому поширювали церковну юрисдикцію на всі можливі різновиди «гріховних» дій, – комерційних і некомерційних, сексуальних і несексуальних, цивільних і кримінальних, – як серед духовенства, так і серед мирян. Інквізиційна процедура дозволяла церковним судам розглядати чутки та скарги не лише щодо дій і поведінки віруючих, але й щодо їхніх переконань, думок і поглядів [9, с.15–16].

Церковні суди володіли повною і виключною юрисдикцією щодо всіх злочинів і правопорушень, вчинених священнослужителями та тими особами, що користувалися перевагами духовного статусу (наприклад, студенти, ченці, відлюдники, звичайні каноніки, черниці, хрестоносці, вдови, неповнолітні тощо) [14, с. 354–358]. Церковні судді відповідно заявляли про юрисдикцію в справах щодо згвалтування, вбивства, підпалу, державної зради, пограбування чи шахрайства, в тих випадках, коли вони були вчинені чи «нібито були вчинені» священнослужителями (так звана «церковна привілегія») [11, с. 51–55; 14, с. 383–386].

Для осіб, звинувачених у злочинах, церковні суди запропонували систему правосуддя, яка вимагала більш суворих доказів, ніж світське правосуддя перед оголошенням провини; і можливо, для засуджених церковні трибунали (суди) забезпечували потенційний притулок від фізичних (тілесних) покарань, які застосовувались у тогочасних королівських судах і судах звичаєвого права. Стандартні канонічні процедури були чітко орієнтовані на захист підсудних від необґрунтованого або зловмисного переслідування.

Так, усталений «ordo iuris» наприкінці XII ст. вимагав від обвинувача висунути звинувачення, без публічного звинувачення жодне судове переслідування не могло розпочатися. Обвинувачення було небезпечним для обвинувача, оскільки, якщо він не доводив звинувачення, то сам підлягав покаранню. Доказ обвинувачення, крім того, вимагав від обвинувача надати свідчення двох упевнених осіб, які були готові під присягою свідчити, що вони особисто були свідками подій або поведінки, на яку скаржилися [9, с. 12–14].

Церковні суди здійснювали юрисдикцію в питаннях щодо умов укладання (повноліття, на цей момент не одружені ні з ким іншим або зобов'язані обітницею цнотливості, не надто тісно пов'язані між собою тощо) та припинення шлюбу, визнання

законності дітей, усіх видів сексуальної поведінки [14, с. 366–369], комерційної та фінансової діяльності, насамперед стягнення відсотків за позики і лихварства, визначення законного часу (закон передбачав утримання від роботи в неділю та святкові дні протягом року) й умов праці, допомоги бідним (четверта частина доходу кожної парафії від десятини) [14, с. 362–366] і захисту їх від гнобителів, складання та визначення законності заповітів, уведення заповідальної практики, яка дозволяла вмираючим визначати, хто мав успадкувати їх майно [14, с. 369–373], поховання мертвих тощо. Церковні суди забезпечували контроль у випадках, коли йшлося про формальності складання заповіту, а також над спадщинами та заповітами з благочестивих цілей, а також за заповітами кліриків; цивільні суди розглядали більшість інших спорів, які виникли внаслідок розпорядження майном за заповітом.

Так, маємо зазначити, що діапазон церковної юрисдикції залишався досить широким, він охоплював питання, які рано чи пізно мали торкнутися майже кожної людини. Питання, через які найбільша кількість людей контактували з церковними судами на місцевому рівні, стосувалися шлюбу, сім'ї та сексуальної поведінки [3, с. 70–97]. Виключна компетенція церковних судів у вирішенні цих питань була чітко встановлена в X столітті і дуже рідко оскаржувалася після цього. Церковні судді час від часу розглядали питання шлюбної поведінки подружжя, зокрема скарги на фізичне насильство та сексуальну непристосованість, що могло бути підставою для розлучення або навіть анулювання шлюбу. Жінки мали змогу скористалися церковною судовою системою, яка в цих випадках дала їм можливість порушувати справи від свого імені [12, с. 34–35]. Жінки використовували церковні суди, щоб забезпечити виконання шлюбного контракту або вимагати повернення свого приданого. Крім цивільної юрисдикції щодо укладення шлюбу, канонічні суди також мали кримінальну юрисдикцію щодо всіх видів позашлюбної сексуальної поведінки. Отже, блуд, перелюб, двоєженство, згвалтування, кровозмішення, проституція та содомія підлягали церковним покаранням і церковним судам, особливо в архідияконських судах, тоді як деякі єпархіальні консисторські суди також намагалися забезпечити виконання правил щодо сексуальної моралі. Подібні випадки неминуче приводили багатьох людей до зіткнення з дисциплінарними механізмами канонічного права і місцевого церковного судочинства.

Для тих, хто залишався незадоволеним судовим розглядом і прийнятим рішенням у своїй справі в єпископському консисторіальному суді, залишалася нова апеляційна зазвичай дорожча фаза судового процесу. Сторони церковного судового процесу мали ряд потенційних способів для оскарження до вищих канонічних судів. Сторона, яка програла, могла, наприклад, подати апеляцію з єпископського консисторіального суду до провінційного суду архієпископа. Крім того, потерпіла сторона могла подати апеляцію до папських судів після або замість апеляції до архієпископського суду. Якщо суддя апеляційної інстанції прийняв справу до розгляду, подання апеляційної скарги мало наслідком відтермінування виконання рішення суду нижчої інстанції. Це саме по собі могло здатися стороні, яка програла, виправданням витрат на початок апеляційного процесу.

Висновки. Основні висновки можна сформулювати так:

1. Церковні суди на рівні диоцезів (єпархій) розробили та застосували впорядковану систему ведення справ, завдяки чому відігравали тривалу та важливу роль в історії права та суспільства.

2. Архіви церковних судів різних рівнів становлять дуже велику частину свідчень, що збереглися з доби Середньовіччя і потребують більш детальної уваги, вивчення і використання в дослідницькій практиці.

3. Судова практика низової місцевої ланки церковного судочинства доводить: а) вплив канонічного права пронизував весь середньовічний суспільний лад, а не лише духовенство чи побожних; канонічне право неодноразово торкалося життя практично кожної людини від колиски до могили; б) середньовічні канонічне право і цивільне право мали тісний симбіотичний зв'язок одне з одним.

4. Аналіз процесу професіоналізації англійських місцевих церковних судів, розвитку канонічної судової процедури і запровадження процесуальних новацій, компетенції церковної юрисдикції і її відносин зі світським правосуддям дав змогу дійти висновку, що середньовічні місцеві церковні суди відіграли значну роль як у розвитку англійського загального права, так і в поширенні канонічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник.* Івано-Франківськ, 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI : https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6(41).959

2. Санжаров В. А., Павлюх О. А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI 10.33244/2617-4154. 1(8).2022.21-31

3. Brundage J. A. Medieval canon law. London : Routledge, 2013. XII, 260 p.

4. Санжаров В. А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу. *V Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник*, 28 жовтня 2021 року / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця : ТОВ ТВОРИ, 2022. С. 125–130.

5. Санжаров В. А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права.* Одеса, 2022. № 93. С. 37–43. DOI : https://doi.org/10.32837/apdp.v0i93.3312

6. Санжаров В. А. Римська Рота / Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/Римська Рота (дата звернення: 26.02.2024).

7. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал.* Запоріжжя, 2022. № 5. С. 49–52. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/9

8. Санжаров В. А. Апостольська Пенітенціарія / Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/Апостольська_Пенітенціарія (дата звернення:)5.04.2024).

9. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI : https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20

10. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Правові джерела українського кримінального права у XVI–XVII ст. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2024. Вип. 1 (14). С. 42–50.

11. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал.* Запоріжжя, 2022. № 7. С. 51–55. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9

12. Лощихін О. М., Санжарова Г. Ф., Бинюк Н. М. Середньовічний шлюб в гендерному вимірі: жінка і сім'я згідно з приписами канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2023. Вип. 1 (10). С. 28–36. DOI : https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(10).2023.28-36

13. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.

14. Helmholz R. H. Local Ecclesiastical Courts in England / The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. P. 344–391.

REFERENCES

1. Sanzharov V. A. Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. *Subcarpathian Law Herald.* 2021. Issue 6 (41). P. 18–21.

2. Sanzharov V. A., Pavliukh O. A. Bologna Law School in the XII Century. The Contribution of Decretists in Creating a System of Western European Ecclesiastical Law. *Irpin Legal Chroniclles: The Scientific Journal.* 2022. Issue 1 (8). P. 21–31.

3. Brundage J. A. Medieval canon law. London : Routledge, 2013. XII, 260 p.

4. Sanzharov V. A. Organizational Component Structure of Higher Church Justice in the Middle Ages and Early Modern Times. *V All-Ukrainian Scientific and Legal Readings in Memory of Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine Nina Romanivna Nyzhnyk*, 28.11.2021/ ed. A. E. Shevchenko. Vinnitsa, 2022. P. 125–130.

5. Sanzharov V. A. Organization of Papal Justice with Full Jurisdiction in the 14th century: Rota Romana. *Current Problems of State and Law*. 2022. Vol. 93. P. 37–43.

6. Sanzharov V. A. Rota Romana / Great Ukrainian encyclopedia. URL : https://vue.gov.ua/Римська Рота (дата звернення: 26.02.2024).

7. Matselyk M. O., Sanzharov V. A., Sanzharova G. F. Pope's Judiciary in the Late Middle Ages: Apostolic Penitentiary. *Juridical Scientific and Electronic Journal.* 2022. Issue 5. P. 49–52.

8. Sanzharov V. A. Apostolic Penitenciary / Great Ukrainian encyclopedia. URL : https://vue.gov.ua/Апостольська_Пенітенціарія (дата звернення: 05.04.2024).

9. Macelyk M. O., Binuk N. M., Sanzharova G. F. Medieval Church Judiciary: Civil and Criminal Processes. *Irpin Legal Chroniclles: The Scientific Journal.* 2022. Issue 1 (8). P. 9–20.

10. Shevchenko A. E., Kudin S. V. Legal sources of Ukrainian criminal law in the XVI–XVII centuries. *Irpin Legal Chroniclles: The Scientific Journal.* 2024. Issue 1 (14). P. 42–50.

11. Sanzharov V. A., Matselyk M. O., Sanzharova G. F. Crimes and 'Criminal' Proceedings Against Prelates in the Church Judiciary of the Twelve-Fourteenth Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal.* 2022. Issue 7. P. 51–55.

12. Loschykhin O. M., Sanzharova G. F., Binuk N. M. Medieval Marriage in the Gender Dimension: Woman and Family in Canon Law. *Irpin Legal Chroniclles: The Scientific Journal.* 2023. Issue 1 (10). P. 28–36.

13. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.

14. Helmholz R. H. Local Ecclesiastical Courts in England / The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. P. 344–391.

A. Ye. Shevchenko. ENGLISH MEDIEVAL ECCLESIASTICAL COURT: LOWER LOCAL LINK OF CHURCH JUDICIARY

The article is devoted to the study of the peculiarities of the organization and functioning of the lower local level of the European ecclesiastical judiciary based on the material of medieval England. It is noted that in modern foreign and domestic historiography it is recognized that church courts at the level of dioceses developed and applied an orderly system of conducting cases, due to which they played a long and important role in the history of law and society. It has been established that the archives of church courts of various levels constitute a very large part of the evidence preserved from the Middle Ages. The author draws attention to the fact that the judicial practice of the lower local level of the church judiciary proves: 1) the influence of canon law permeated the entire medieval social system, not only the clergy or the pious; canon law repeatedly touched the life of almost every person from the cradle to the grave; 2) medieval canon law and civil law had a close symbiotic relationship with each other. The process of professionalization of English local ecclesiastical courts, the development of canonical court procedure and the introduction of procedural innovations, the competence of ecclesiastical jurisdiction and its relationship with secular justice are analyzed. It is concluded that medieval local ecclesiastical courts played a significant role both in the development of English common law and in the spread of canon law.

Key words: *Middle Ages, Medieval ecclesiastical court, canon law, customary law, ecclesiastical justice, ecclesiastical tribunals, history of law and society. justice system.*

Стаття надійшла до редколегії 27 березня 2024 року

УДК 340.13
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.38-45

В. С. Шилінгов,
канд. юрид. наук, доцент
e-mail: schillingoff@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-3097-4706;
О. В. Чернецька,
канд. юрид. наук, доцент,
Державний податковий університет
e-mail: lena_chernetska@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-8303-334X

ЛЕГІТИМНІСТЬ ЯК ОЗНАКА ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено дослідженню загальнотеоретичних аспектів легітимності правової системи громадянського суспільства. Досліджено, що легітимність пов'язана зі спільними (загальними) уявленнями, сподіваннями, вимогами та оцінками соціальних суб'єктів, на яких базується довіра до правових норм та їх авторитет у суспільстві. Наголошено, що легітимність є основоположною та невід'ємною рисою правової системи громадянського суспільства.

Досліджуючи поняття легітимності, звертаємо увагу на те, що ця ознака стосується саме позитивного права, норми якого мають відповідати вимогам природного права, що зі свого боку є основою довіри до норм позитивного права з боку суспільства.

Вважаємо, що суспільство як складна соціальна система потребує упорядкування та налагодження взаємодії між його структурними елементами. Саме для цього в ньому з'являються держава та право, які разом із суспільством пройшли тривалий шлях еволюційного розвитку, в результаті якого в Новий час воно остаточно сформувалось як громадянське, яке базується на юридичній (формальній) свободі та рівності суб'єктів. У зв'язку з цим з'являються і відповідні вимоги до права та державної влади, зокрема вимога легітимності, яка полягає в довірі до зазначених інституцій з боку суспільства. Зазначено, що легітимність влади тісно переплітається з легітимністю права, ґрунтується на ній.

Авторами зроблено висновок, що правила поведінки, які встановлюються владою і забезпечуються її примусовою силою (позитивне право) мають базуватися на довірі суспільства, а тому не можуть суперечити загальновизнаним правовим цінностям та вимогам природного права.

Ключові слова: *правова система, право, легітимність, легітимність влади, легітимність права, громадянське суспільство.*

© Шилінгов В. С., Чернецька О. В., 2024

Метою статті є з'ясування та дослідження загальнотеоретичних аспектів легітимності як властивості та ознаки правової системи громадянського суспільства.

Постановка проблеми. Еволюція сучасного суспільства характеризується високими темпами та динамікою змін у суспільних відносинах і соціальних зв'язках. Як влучно зазначив відомий французький дослідник у сфері юриспруденції Жан-Луї Бержель, «люди минулого могли бути свідками стабільного становища права, оскільки матеріальна складова цивілізацій не змінювалась»… Сьогодні тривалість життя цивілізацій, ер-цивілізацій скоротилася до двадцяти років. Ці ери отримують назви наукових відкриттів: ера парової машини, ера електричної енергії, ера двигуна внутрішнього згорання, ера атомної енергії, космічна ера [1, с. 277–278]. Ми дійсно є свідками цього процесу і, продовжуючи зазначену думку, можемо стверджувати, що стоїмо на порозі ери штучного інтелекту.

Безумовно, зазначені процеси відображаються на розвитку як права загалом так і окремих його галузей та інститутів. Зокрема, з'явились такі галузі, як повітряне право, космічне право, споживче право та ряд інших обумовлених розвитком технологій і пов'язаних з ними соціальних змін. Але, незважаючи на бурхливий розвиток законодавства, потрібно зазначити, що принципи права, його мета та функції водночас залишаються практично незмінними. Таке становище досягається завдяки гнучкості права і загальних понять, що забезпечує певну стабільність права, навіть незважаючи на ті соціальні мутації, які вони відображають [1, с. 279].

Отже, дослідження поняття права, його природи ніколи не втрачають своєї актуальності, оскільки воно пов'язане з проблемами, що весь час постають перед суспільством. І який би значний шлях не пройшло людство за свою історію, питання упорядкування суспільних відносин, вирішення конфліктів, суспільної безпеки, прав і свобод людини не втратять свого фундаментального характеру для подальшого існування суспільства, що значно пов'язане з поняттям легітимності як влади, так і права. Легітимність права полягає в довірі до його норм з боку суспільства, що базується на загальних (спільних) уявленнях, сподіваннях, вимогах та оцінках суб'єктів суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням загальнотеоретичних питань легітимності права займалися такі відомі українські вчені-правознавці: В. Дудченко, О. Іванченко, М. Козюбра, В. Копейчиков, М. Неліп, Ю. Оборотов, О. Петришин, О. Скрипнюк, В. Федоренко, М. Цвік, Ю. Шемшученко та ін.

Цим питанням присвятили свої дослідження і зарубіжні вчені, зокрема Р. Арон, Ф. Ауман, М. Вебер, Р. Дворкін, Д. Ллойд, Г. Харт, С. Шапіро та ін.

Виклад основного матеріалу. Історія засвідчує тривалий і тернистий шлях розвитку людства, в процесі якого його супроводжували як злети, так і падіння. Людське суспільство весь час змінюється, відносини і зв'язки, що існують в ньому, безперервно ускладнюються та вдосконалюються. Водночас воно прагне впорядкованості та стабільності. Отже, суспільство як складна соціальна система потребує упорядкування та налагодження взаємодії між його структурними елементами. Ця потреба реалізується в процесі соціального регулювання і полягає в закріпленні соціально необхідної позитивної поведінки людей та їх об'єднань з метою забезпечення цілісності суспільства та його

подальшого розвитку. Урегульованість і порядок – це саме ті якості соціального організму, які досягаються за допомогою соціального регулювання. Інакше суспільство не лише не змогло б розвиватись, воно навряд чи змогло б існувати.

У процесі соціального розвитку в суспільстві з'явився ряд соціальних регуляторів, різних за своїм значенням та характером, зокрема: мораль, релігія, етика, політика, право. У своїй основі соціальне регулювання – це засіб виживання суспільства в умовах боротьби із силами природи та конкуренції людей між собою. Так, зазначені соціальні регулятори об'єктивно зумовлені потребами суспільного розвитку.

Особливу роль у системі соціального регулювання відіграє право, яке з'являється на певному етапі розвитку суспільства. Можна стверджувати, що історія права починається з появою архаїчних форм суспільства (первісної громади). Лише згодом утворюється держава, в якій право набуває специфічних властивостей і претендує на роль основного регулятора суспільних відносин [2, с. 28]. Як зазначає Ж. Л. Бержель, «лише на стадії достатньо просунутих цивілізацій з'являються власне юридичні правила, хоча збірники положень, законодавчих за своєю формою, виникли значно раніше, наприклад, кодекс Хаммурапі у вавилонян, десять заповідей у євреїв або закони XII таблиць у римлян». Однак знання права протягом тривалого часу залишалось прерогативою жреців, а згодом було привласнене вождями, тобто право – продукт, що виник безпосередньо з містичних джерел, право, що вийшло із суспільного життя, було узурповане владою [1, с. 104].

Варто зазначити, що держава і право разом із суспільством пройшли тривалий шлях еволюційного (а інколи революційного) розвитку. Зачатки держави і права з'являються в надрах первісної громади. Остаточно їх формування завершується у кастово-становому суспільстві, тобто у суспільстві, яке базувалось на соціальній і майновій нерівності. Саме таке становище закріплювалось у праві, яке було нерівним для різних соціальних верств, а держава співпадала з пануючою соціальною групою. За таких умов держава та право закріплювали й охороняли привілеї вищих станів, від імені яких і здійснювалась державна влада. Однак поряд із захистом інтересів пануючих верств право також відображало інтереси всього суспільства, оскільки воно (право) насамперед є результатом природного розвитку суспільства загалом.

Виникнення права пов'язане з майновим і соціальним розшаруванням суспільства та появою в ньому соціальних верств та груп з різними також протилежними інтересами. У цей час первісні правила поведінки втрачають можливість виконувати роль універсального регулятора відносин. Вони були вже неспроможні зробити умови виробництва, розподілу та обміну товарами обов'язковими і рівними для всіх. Суспільне життя вимагало особливої форми регулювання відносин у вигляді загальнообов'язкових норм, встановлених (санкціонованих) і гарантованих публічною владою (державою), тобто особливим апаратом управління та примусу. Саме такі норми являють собою юридичне право.

Норми права встановлювали і підтримували єдині в масштабах суспільства порядок відносин, умови володіння та розпоряджання власністю, обміну товарами, забезпечували єдність публічної влади, без чого неможливе нормальне, мирне життя будь-якого суспільства.

Право – закономірний результат внутрішнього розвитку регулятивної системи, відповідь на потребу суспільства у врегулюванні економічних, політичних, соціальних відносин, пов'язаних з розвитком виробничого способу врегулювання. Воно не нав'язується і не дарується суспільству зовнішньою силою, не з'являється за бажанням чи велінням конкретних суб'єктів. Право є необхідною умовою існування державно-організованого суспільства і має велику соціальну цінність [3, с. 171–172].

Отже, з виникненням держави, тобто у державно-організованому суспільстві, право стає основним, офіційним регулятором суспільних відносин. Державна влада монополізує можливість установлення загальнообов'язкових правил поведінки та їхнього забезпечення державним примусом, насамперед у сфері публічного інтересу. У зв'язку з цим (одночасно) постає питання, у чому полягає призначення права, яка його основна мета, зокрема справедливість чи порядок? Очевидно, що з позицій держави як виразника та гаранта забезпечення пріоритету публічних інтересів призначення права полягає у встановленні стабільного порядку. З точки зору окремого індивіда – метою права має бути забезпечення свободи, рівності, справедливості та природних прав людини. З огляду на потреби суспільства право має забезпечити узгодженість (баланс) загальносуспільних (публічних), групових (корпоративних) та індивідуальних (приватних) інтересів, тобто бути як компроміс між приватними, корпоративними та публічними інтересами, бути засобом подолання протиріч і вирішення конфліктів. Та це було неможливим у становому суспільстві, побудованому на соціальній і політичній нерівності, де статус суб'єктів визначався привілеями, які зумовлювались їх походженням. Але в надрах станового суспільства зароджуються і поступово зміцнюються елементи громадянського суспільства, яке остаточно сформувалось у Новий час. Саме в цей період на зміну старим вертикальним феодальним структурам приходять нові відносини, що базуються на юридичній (формальній) свободі та рівності суб'єктів. Це означало, що всі люди незалежно від їхнього походження, майнового стану та соціального статусу отримували рівні можливості, тобто юридичні права і свободи. Такі соціальні перетворення знайшли своє відображення в Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.) та Біллі про права (США, 1791 р.).

Право є досить важливим, але одночасно і досить складним соціальним явищем. Через зазначені обставини (важливість і складність) юридична наука застосовує термін «право» в декількох значеннях. По-перше, правом називають соціально-правові вимоги людей, зокрема право людини на життя, недоторканість особи, її честь та гідність, таємниця особистого життя, право нації на самовизначення і тощо. Ці вимоги зумовлені природою людини та суспільства і вважаються природним правом. По-друге, під правом розуміють систему юридичних норм, встановлених державою та гарантованих її примусовою силою. Це позитивне право. По-третє, під правом розуміють правила поведінки, які створюються і діють незалежно від волі і бажання окремих осіб, це право в об'єктивному розумінні. У цьому аспекті вживаються терміни: «конституційне право», «цивільне право», «кримінальне право» та ін. По-четверте, під правом розуміють офіційно визнані можливості, якими наділяється фізична або юридична особа. Так, громадяни мають право на працю, на відпочинок, на освіту, на охорону здоров'я тощо.

Юридичні особи володіють правом на майно, на діяльність у певній сфері суспільного життя і та. ін. У зазначених випадках ідеться про право в суб'єктивному розумінні, тобто про можливість, що належить конкретній особі – суб'єкту права. По-п'яте, термін «право» застосовують для позначення комплексу взаємообумовлених та взаємодіючих правових явищ, охоплюючи природне та позитивне право, право в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. У такому разі термін «право» ототожнюється з поняттям правової системи.

Становлення й розвиток громадянського суспільства зумовили якісно новий етап розвитку держави та права. Саме в умовах громадянського суспільства особливої ваги набувають питання легітимності публічної влади (держави й права). Легітимність демонструє сприйняття та ставлення до влади і права з боку суспільства. Це політико-правова категорія, яка означає згоду, підтримку, довіру або визнання суспільством, громадською думкою та світовим співтовариством авторитету публічної влади (держави) загалом і державно-правових інститутів зокрема. Легітимність – слово латинського походження (legitimus), що в перекладі означає належний, правильний, правомірний. Поняття легітимності сформувалось у період Англійської буржуазної революції середини XVII ст. і Великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст. у зв'язку зі змінами політичних режимів і органів влади засобом революцій, переворотів та інших радикальних суспільних перетворень.

Легітимність публічної влади стосується всіх її елементів, зокрема: цілей, засобів, методів, форм, дій, рішень тощо. Зневажати легітимність у громадянському суспільстві неможливо, це притаманно лише для деспотичної, тиранічної влади, авторитарного або тоталітарного типу, або ж влади слабкої, тимчасової, приреченої. Влада, яка функціонує в демократичному режимі, приділяє легітимності своїх дій найбільш прискіпливу увагу, яка визначається не стільки її добрими намірами, скільки нагальною соціальною, політичною і правовою потребою управляти за згодою народу. У громадянському суспільстві легітимність влади забезпечується конституцією, пріоритетом прав людини, загальним виборчим правом, представництвом та справедливістю.

У зв'язку з цим постає проблема легітимності права. Інакше кажучи, виникла потреба з'ясувати, на чому базується право, що лежить у його основі: суспільна згода чи державний примус. Дехто з дослідників наголошує на тому, що саме державний примус є специфічною і водночас визначальною рисою, яка відмежовує, відокремлює право від інших соціальних регуляторів. Однак, на наше глибоке переконання, примус у праві необхідний (і виправданий) лише для захисту та забезпечення порядку, що ґрунтується на загальній (спільній) згоді.

Без розуміння питань легітимності права як виду соціальних норм не можна відповісти на питання – як формуються нормативні порядки, що володіють силою нав'язувати волю індивідів, направляти їх поведінку. Саме визнання позитивного права є причиною його виконання, наділяє його силою в правовідносинах, адже реалізація закону виключно через страх покарань, так звана маргінальна правомірна поведінка, ніколи не буде достатньою для досягнення цілей правового регулювання. Отже, можна зробити висновок, що не примусовість, а насамперед авторитет, визнання норм дає

змогу їм діяти. Тому легітимність закону є головною сутнісною властивістю позитивного права, що не забезпечується примусом. Легітимність є властивістю, ознакою права, яка поряд з іншими якостями характеризує онтологічну сутність права [4, с. 14].

Як зазначає відомий англійський дослідник права Д. Ллойд, «люди підпорядковуються закону не тому, що їх змушують до цього силою, а тому, що вони погоджуються з його дією або у крайньому випадку не заперечують проти цього. І саме така згода, а не загроза застосування сили надає правовій системі можливість функціонувати. Такий підхід особливо в минулому асоціювався з ідеєю суспільства і права, заснованих на суспільному договорі, який закріплював згоду вільних людей у природному стані підпорядковуватись праву і владі.

У демократичних суспільствах її замінила ідея загального виборчого права і правління більшості, що дозволяє індивіду час від часу проявляти своє ставлення до діючої системи влади» [4, с. 40].

Легітимність влади потребує особливої правової аргументації. Апеляція до закону, тобто до легальності влади, її законності (зокрема, посилання на конституцію або інші юридичні аргументи) ще не означає її легітимності в очах суспільства, громадської думки або світового співтовариства. Закон може легалізувати й узурповану, тиранічну владу, яку суспільство не приймає, однак змушене їй підкоритися (наприклад, у результаті громадянської війни). На відміну від легальності легітимність не є юридичним засобом визнання влади або державно-правових інститутів такими, що відповідають закону. Будь-яка влада, яка видає антиправові закони, але забезпечує їх виконання законними методами, вважається легальною, однак водночас вона є не легітимною, тобто не сприймається широким загалом (суспільством, світовим співтовариством). З цього слідує, що навіть бездоганний з точки зору юридичної техніки закон не є запорукою існування належної, правильної, правомірної, тобто легітимної влади у суспільстві.

Висновки. Легітимність пов’язана зі спільними уявленнями, сподіваннями, оцінками та вимогами соціальних суб’єктів, що лежать в основі згоди (довіри) суспільства, що найважливіші відносини в ньому будуть упорядковані відповідно до загальновизнаних правових цінностей, зокрема свободи, рівності, справедливості та солідарності.

Саме в правових нормах вимоги суспільства, суб’єктів суспільних відносин, якщо вони відповідають відповідним критеріям, повинні знаходити чітке і стабільне вираження. Завдяки фіксації в правових нормах (в об’єктивному праві) у будь-якого учасника відносин є впевненість, що конкретна вимога буде повністю підтримуватися юрисдикцією держави як суб’єктивного права і що всі інші суб’єкти повинні будуть (юридично зобов’язані) з цим рахуватися [4, с. 15].

Отже, легітимність влади тісно переплетена з легітимністю права, ґрунтується на ній. І правила поведінки, які встановлюються владою і забезпечуються її примусовою силою (позитивне право), жодного разу не можуть суперечити правовим цінностям та вимогам природного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бержель Ж. Л. Загальна теорія права / за заг. ред. В. І. Даниленко ; пер. з фр. Видавничий дім NOTA BENE, 2000. 578 с.

2. Денніс Лойд. Ідея права / пер. з анг. М. А. Юмашевої, Ю. М. Юмашева. Югона, 2002. 416 с.

3. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, І. І. Богачова та ін. ; за заг. ред. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, І. І. Богачова. Харків : Право, 2020. 568 с.

4. Загальна теорія права : підручник / Петришин О. В., Лук'янов Д. В., Максимов С. І., Смородинський В. С. та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020, 568 с.

5. Іванченко О. М. Легітимність права в контексті вимог суспільства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2022. № 55. С. 12–16.

REFERENCES

1. Berzhel Zh. L. Zahalna teoriia prava / za zah. red. V. I. Danylenko ; per. z fr. Vydavnychyi dim NOTA BENE, 2000. 578 s.

2. Dennis Loid. Ideia prava / per. z anh. M. A. Yumashevoi, Yu. M. Yumasheva. Yuhona, 2002. 416 s.

3. Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh spetsialnostei vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, V. D. Tkachenko, I. I. Bohachova ta in. ; za zah. red. M. V. Tsvik, V. D. Tkachenko, I. I. Bohachova. Kharkiv : Pravo, 2020. 568 s.

4. Zahalna teoriia prava : pidruchnyk / Petryshyn O. V., Lukianov D. V., Maksymov S. I., Smorodynskyi V. S. ta in. ; za zah. red. O. V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo, 2020, 568 s.

5. Ivanchenko O. M. Lehitymnist prava v konteksti vymoh suspilstva. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia.* 2022. № 55. S. 12–16.

V. S. Shilingov, O. V. Chernetska. LEGITIMACY AS A FEATURE OF THE LEGAL SYSTEM OF CIVIL SOCIETY

The article is devoted to the study of the general theoretical aspects of legitimacy of the legal system of civil society. It is proved that legitimacy is associated with common (general) ideas, expectations, requirements and assessments of social actors on which trust in legal norms and their authority in society are based. The author emphasises that legitimacy is a fundamental and inherent feature of the legal system of civil society.

Exploring the concept of legitimacy, the authors draw attention to the fact that this feature relates specifically to positive law, the rules of which must comply with the requirements of natural law, which in turn is the basis of trust in the rules of positive law on the part of society.

According to the authors, society as a complex social system needs to be organised and interaction between its structural elements should be established. For this purpose, the state

and law appear in it, which, together with society, have gone through a long way of evolutionary development, as a result of which, in modern times, it was finally formed as a civil society based on legal (formal) freedom and equality of subjects. In this regard, there are corresponding requirements for law and state power, in particular, the requirement of legitimacy, which is the trust in these institutions on the part of society. The author notes that the legitimacy of government is closely intertwined with the legitimacy of law and is based on it.

The authors conclude that the rules of conduct established by the government and enforced by its coercive power (positive law) should be based on public trust and therefore cannot contradict the universally recognised legal values and requirements of natural law.

Keywords: *legal system, law, legitimacy, legitimacy of power, legitimacy of law, civil society.*

Стаття надійшла до редколегії 4 квітня 2024 року

Цивільне право і цивільний процес; трудове право; сімейне право; міжнародне приватне право

УДК 342.7; 342.9
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.46-58

О. В. Батрин,
канд. юрид. наук,
суддя Печерського районного суду
м. Києва, Україна
e-mail: mysha-s@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-9798-201X;
В. І. Теремецький,
д-р юрид. наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу міжнародного приватного права
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
НАПрН України
e-mail: vladvokat333@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2667-5167;
О. А. Івахненко,
канд. юрид. наук,
докторант кафедри адміністративного
права та процесу факультету № 1,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
e-mail: adam.mikler@gmail.com
ORCID ID 0009-0005-5494-8512

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДОСТУПНОСТІ МЕДИЧНОЇ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНОЇ ДОПОМОГИ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена аналізу ефективності прийнятих нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я в Україні, спрямованих на покращення доступу до медичної та реабілітаційної допомоги в період воєнного стану.

Під час аналізу використовувались теоретичні (аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації) та емпіричні (спостереження, класифікації) методи. У статті також використано методи статистичного, порівняльного аналізу, діалектичний, екстраполяції тощо.

© Батрин О. В., Теремецький В. І., Івахненко О. А., 2024

Зроблено висновок, що протягом 2022–2023 років було внесено зміни в чинні нормативно-правові акти й розроблено нові, спрямовані на вдосконалення механізму доступу до медичної і реабілітаційної допомоги; розширено коло медичних працівників, які можуть надавати медичну та реабілітаційну допомогу; спрощено документообіг; збільшено нові пакети медичних послуг, що підлягають оплаті в рамках програми медичних гарантій; збільшено кількість пакетів медичних послуг, за якими оплата здійснюється за пролікований випадок; передбачено надання реабілітаційної допомоги із застосуванням телереабілітації; внесено зміни в порядок надання екстреної медичної допомоги; спрощено порядок проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану; механізм направлення їх на лікування чи реабілітацію за кордон військовослужбовців, які брали участь у бойових діях; удосконалено механізм забезпечення допоміжними засобами реабілітації (технічними та іншими засобами реабілітації) осіб, постраждалих унаслідок військової агресії Російської Федерації проти України.

Розроблено пропозиції стосовно вдосконалення законодавства щодо правових гарантій реалізації права на медичну і реабілітаційну допомогу.

Ключові слова: *правові гарантії, медична допомога, реабілітаційна допомога, охорона здоров'я, пацієнт, учасник бойових дій, ветеран, військовослужбовець, медичний заклад, військово-лікарські комісії.*

Мета цієї статті полягає у здійсненні аналізу ефективності прийнятих нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я в Україні, спрямованих на покращення доступу до медичної та реабілітаційної допомоги в період воєнного стану, та розробці пропозицій стосовно вдосконалення законодавства щодо правових гарантій реалізації права на медичну і реабілітаційну допомогу.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну потреба в отриманні медичної, а згодом і реабілітаційної допомоги в Україні набула актуальності. Кількість звернень до медичних закладів як серед цивільного населення, так і військовослужбовців суттєво збільшилась. За даними Міністерства охорони здоров'я кількість виїздів бригад екстреної медичної допомоги за 2023 рік збільшилась на 468 325 виїздів від планового показника. Збільшення кількості виїздів екстреної медичної допомоги пов'язано з військовою агресією російської федерації проти України. Натомість кількість лікарів, які надавали первинну медичну допомогу населенню в рамках договорів, укладених на 2023 рік з НСЗУ, за даними Електронної системи охорони здоров'я (далі – ЕСОЗ) за 2023 рік фактично склала 24 152 особи, що на 1 286 осіб менше запланованого обсягу зазначеного показника. Також зменшилась кількість надавачів медичних послуг, з якими Національною службою здоров'я України було укладено у 2023 році договори про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій у частині вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої), паліативної медичної допомоги та медичної реабілітації [1].

Крім того, внаслідок введення бойових дій та обстрілів зруйновано 177 (станом на травень 2023 р.) [2], 193 (станом на листопад 2023 р.) [3] і пошкоджено понад 1,4 тисячі (станом на травень 2023 р.) [2], понад 1,6 тисячі медичних закладів [3]. Усе це призвело до ускладнень в отриманні медичної допомоги. Найбільш уразливими верствами населення виявились особи похилого віку та особи з інвалідністю, які мешкають поблизу лінії зіткнення та мають значно нижчий рівень доступу до медичних послуг.

Також з'явилась велика кількість військовослужбовців, які потребують лікування та реабілітації за кордоном.

Наведене вище спонукало органи державної влади до розробки і прийняття ряду нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення механізму захисту права громадян на медичну допомогу під час дії воєнного стану [4; 5]. Проте доводиться констатувати, що аналіз ефективності прийнятих нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я в Україні, спрямованих на покращення доступу до медичної та реабілітаційної допомоги в період воєнного стану, не здійснювався. У зв'язку з цим вважаємо обрану тематику дослідження актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці, присвячені аналізу нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я в Україні, спрямованих на покращення доступу до медичної та реабілітаційної допомоги в період воєнного стану, практично відсутні.

Окремі аспекти доступу до соціальних послуг (зокрема медичних) розкрито в аналітичних звітах, які проводяться за підтримки міжнародних та вітчизняних донорів, зокрема: «Реінтеграція ветеранів в Україні. Національне опитування» [6]; «Образ ветеранів в українському суспільстві» [7; 8]; «Україна в умовах війни» [9]; «Портрет ветерана» [10] тощо.

Певні дослідження проблем адаптації ветеранів, зокрема пов'язанні з доступом до медичних і реабілітаційних послуг, містяться в окремих публікаціях, що розміщені в мережі «Internet» [11; 12].

2022 року видано колективну монографію «Українське суспільство в умовах війни» [13], у якій розглянуто глобальні та локальні аспекти війни, трансформації інституціональної та соціально-групової структури, зсуви в настроях, очікуваннях, ціннісних орієнтаціях громадян, соціально-психологічному стані населення. Окремий підрозділ 2.4. присвячено ризикам поширення соціально-небезпечних хвороб, що виникають під час війни і в результаті обмеженого доступу до медичної допомоги.

Водночас системний аналіз нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я в Україні, спрямованих на покращення доступу до медичної та реабілітаційної допомоги в період воєнного стану, вітчизняними ученими не здійснювався.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України Верховна Рада України 29 липня 2022 року ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану» [5]. Цим Законом було внесено зміни в Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [15], зокрема в розділ XIII «Прикінцеві та перехідні положення».

Встановлено, що в період дії воєнного стану в Україні та протягом шести місяців після його припинення чи скасування «медична допомога, реабілітаційна допомога надається згідно з медичними показами професійно підготовленими медичними працівниками, фахівцями з реабілітації, які перебувають у трудових відносинах із закладами охорони здоров'я, що забезпечують надання медичної допомоги, реабілітаційної допомоги згідно з одержаною відповідно до закону ліцензією, науково-педагогічними працівниками закладів вищої (післядипломної) освіти, які мають право надавати медичну допомогу відповідно до частини другої статті 33 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» [15], або медичними працівниками, зокрема науково-педагогічними працівниками закладів вищої (післядипломної) освіти, фахівцями з реабілітації, які направлені у відрядження до закладів охорони здоров'я в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, або які залучені до надання медичної допомоги, реабілітаційної допомоги як волонтери у встановленому законом порядку, а також фізичними особами-підприємцями, які зареєстровані та одержали відповідну ліцензію у встановленому законом порядку і можуть перебувати з такими закладами у цивільно-правових відносинах» [14]. Також медична і реабілітаційна допомога може надаватись поза місцем провадження господарської діяльності з медичної практики. Для волонтерів – медичних працівників, фахівців з реабілітації, які залучаються до надання медичної допомоги, реабілітаційної допомоги, спрощено документообіг.

Передбачено надання реабілітаційної допомоги із застосуванням телереабілітації. Таку допомогу можуть надавати фахівці з реабілітації, які є іноземцями (крім громадян Російської Федерації та Республіки Білорусь) або особами без громадянства, за умови їх реєстрації в інформаційно-комунікаційній системі, що забезпечує надання реабілітаційної допомоги із застосуванням телереабілітації [14]. На первинному рівні медичну допомогу низького обсягу в амбулаторних умовах можуть надавати фахівці з реабілітації, залучені до надання такої допомоги як волонтери у територіальних громадах, реабілітаційних закладах, відділеннях та підрозділах, що надають реабілітаційну допомогу. На спеціалізованому рівні медичної допомоги надання реабілітаційної допомоги в гострому, післягострому та довготривалому реабілітаційних періодах у стаціонарних та амбулаторних умовах також забезпечується фахівцями з реабілітації, залученими до надання такої допомоги як волонтери у мультидисциплінарних реабілітаційних командах, які працюють у палатах гострої реабілітації закладів охорони здоров'я або у стаціонарних чи амбулаторних реабілітаційних закладах, відділеннях, підрозділах [14].

2023 року також передбачено нові пакети медичних послуг, що підлягають оплаті в рамках програми медичних гарантій, а саме: готовність та забезпечення надання медичної допомоги населенню, яке перебуває на території, де ведуться бойові дії; реабілітаційна допомога дорослим і дітям у стаціонарних умовах; реабілітаційна допомога дорослим і дітям у амбулаторних умовах; забезпечення збереження кадрового потенціалу для надання медичної допомоги населенню, яке перебуває на тимчасово окупованих територіях; реабілітаційна допомога дорослим і дітям у амбулаторних умовах; медичний огляд осіб, який організовується територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки; секційне дослідження.

Також варто акцентувати увагу на те, що порівняно з 2022 роком збільшено кількість пакетів медичних послуг, за якими оплата здійснюється за пролікований випадок, а саме: супровід і лікування дорослих та дітей з психічними розладами на первинному рівні медичної допомоги; медична реабілітація немовлят, які народилися передчасно та/або хворими, протягом перших трьох років життя; реабілітаційна допомога дорослим і дітям у стаціонарних умовах; реабілітаційна допомога дорослим і дітям у амбулаторних умовах; неонатальний скринінг; медичний огляд осіб, який організовується територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки; секційне дослідження. Забезпечено розширення програми реімбурсації, а саме імуносупресивними препаратами, тест-смужки для людей з інсулінозалежним діабетом, знеболювальні для паліативних хворих [16].

Крім того, внесено зміни в порядок надання екстреної медичної допомоги: її надаватимуть цілодобово; без декларації; наявності чи відсутності документів, що підтверджують особу; незалежно від місця реєстрації чи проживання того, хто звернувся за медичною допомогою або був доставлений до найближчого медичного закладу [4].

Спрощено порядок проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану. Отримати висновок про встановлення інвалідності можна заочно, якщо особа не може прибути на огляд до медико-соціальної експертної комісії. Крім того, за неможливості направити, зокрема заочно, осіб із тимчасовою непрацездатністю на медико-соціальну експертизу у визначені строки, лікуючий лікар або ЛКК: вирішує, чи продовжити тимчасову непрацездатність, без направлення на медико-соціальну експертну комісію направляє на МСЕК не пізніше ніж через місяць після припинення або скасування воєнного стану [17].

Виходячи з наведеного вище, можна зробити висновок про те, що впродовж 2022–2023 рр. було внесено зміни й розроблено нормативно-правові акти, якими спрощено механізм доступу до медичної і реабілітаційної допомоги для населення України; документообіг; розширено перелік медичних працівників, які можуть надавати медичну і реабілітаційну допомогу.

У зв’язку з неможливістю вітчизняної системи охорони здоров’я надавати окремі медичні та реабілітаційні послуги пораненим військовослужбовцям 2022 року було прийнято нормативно-правові акти, які спростили механізм направлення їх на лікування чи реабілітацію за кордон. Зокрема було затверджено Закон № 2171-IX [18], який надає право під час воєнного стану відправляти за кордон на лікування та реабілітацію військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, на підставі висновку військово-лікарської комісії. Відповідно на таких військовослужбовців та осіб, які їх супроводжують, не поширюються обмеження щодо виїзду за межі України. Проїзд та послуги з надання медичної допомоги, медико-психологічної реабілітації гарантуються коштом Держбюджету України, крім випадків надання зазначеної допомоги коштом сторони, яка приймає.

Також було затверджено Порядок направлення осіб зі складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв’язку з військовою агресією російської федерації проти

України, на лікування за кордон [19]. Цим порядком спрощено процедуру направлення військовослужбовців, постраждалих у зв'язку з військовою агресією РФ проти України, на лікування за кордон. Зокрема чітко визначено документи, які заклад охорони має надіслати до державного органу, що входить до складу сектору безпеки і оборони, в якому проходять службу захисник України разом із переліком захисників України, щодо яких наявні висновки про необхідність направлення на лікування за кордон (тобто спрощено документообіг). Крім того, виписано сам алгоритм звернення до державних органів і чітко виписані терміни отримання відповіді. Також у разі коли у МОЗ відсутні повідомлення від Координаційного центру з надзвичайних ситуацій про готовність конкретної країни-члена Європейського Союзу на безоплатній основі прийняти на лікування та/або пропозиції закладів охорони здоров'я іноземних держав на безоплатній основі прийняти на лікування конкретного захисника України з надісланого переліку, МОЗ та МЗС повинні здійснити заходи щодо пошуку відповідних закладів охорони здоров'я іноземних держав. Далі МОЗ України листом інформує Командування Медичних сил або відповідний державний орган, що входить до складу сектору безпеки і оборони, адміністрацію Держприкордонслужби та МЗС про погоджений з іноземною стороною перелік захисників України, яких можуть прийняти на лікування за кордоном. Міністерство охорони здоров'я України за сприяння офіційних структур Єврокомісії транспортує військових до закордонної клініки.

2023 року до цієї Постанови [19] було внесено зміни, якими встановлено, що медичні заклади, в яких перебувають військовослужбовці на лікуванні чи реабілітації, можуть самостійно визначати необхідність їх на лікування за кордоном. Проведення консиліуму військово-медичного закладу тепер не потрібне. Тобто медичний заклад, в якому захисник України перебуває на лікуванні, самостійно формуватиме висновок про необхідність направлення на лікування за кордон та надсилатиме пакет документів до відповідного державного органу, що входить до складу сектору безпеки й оборони. Отже, висновок про необхідність направлення захисника України на лікування за кордон може бути прийнято без консиліуму військово-медичного закладу [20].

У результаті внесених змін визначено загальний час перебування захисника України на лікуванні за кордоном, охоплюючи час переміщення з одного іноземного закладу охорони здоров'я до іншого та час очікування між плановими хірургічними втручаннями – він не може перевищувати 12 місяців поспіль.

2022 року також було затверджено наказ Міністерства охорони здоров'я України, який визначив Перелік закладів охорони здоров'я, що здійснюють координацію направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану, і критерії направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану [21].

На сьогодні завдяки активній міжнародній підтримці та взаємодії МОЗ із партнерами евакуйовано майже 4 тисячі громадян до закордонних клінік на лікування та реабілітацію [22].

Законом № 2168-XI [23] передбачено забезпечення, зокрема за кордоном, тих, хто отримав поранення, контузію, каліцтво або захворювання внаслідок збройної агресії рф незалежно від установлення інвалідності: допоміжними засобами реабілітації (будь-які

зовнішні вироби, охоплюючи пристрої, обладнання, прилади чи програмне забезпечення); медичними виробами; реабілітаційними послугами. Варто звернути увагу на те, що цей Закон поширюється не лише на військових, а й цивільних, адже гарантує реабілітаційні послуги всім, хто отримав поранення, контузію, каліцтво або захворювання після 24 лютого 2022 року під час служби, трудової та іншої діяльності, проживання на території, де велися бойові дії. Підставою для забезпечення є висновок лікарсько-консультативної чи військово-лікарської комісії.

Було внесено зміни до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації (технічними та іншими засобами реабілітації) осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України [24]. Зокрема право на безоплатне забезпечення засобами реабілітації отримали: добровольці Сил територіальної оборони; члени ДФТГ; особи, які в період воєнного стану під час служби, трудової та іншої діяльності отримали поранення, контузію, каліцтво або захворювання внаслідок військової агресії рф; мирні громадяни, які під час воєнного стану проживали в районах, що піддавалися бомбардуванням, авіаударам та іншим збройним нападам, і отримали поранення, контузію, каліцтво або захворювання.

Крім того, військовослужбовці мають право на безоплатну медичну допомогу у військових госпіталях, а члени сімей військовослужбовців за відсутності за місцем їх проживання державних або комунальних закладів охорони здоровя мають право на отримання медичної допомоги у військово-медичних закладах охорони здоров'я. Також за відсутності за місцем проходження служби або за місцем проживання військовослужбовців військово-медичних закладів охорони здоров'я чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, а також у невідкладних випадках медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я за рахунок Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів [25, с. 54].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки:

1. Упродовж 2022–2023 років було внесено зміни в чинні нормативно-правові акти й розроблено нові, спрямовані на вдосконалення механізму доступу до медичної і реабілітаційної допомоги; розширено коло медичних працівників, які можуть надавати медичну та реабілітаційну допомогу; спрощено документообіг; збільшено нові пакети медичних послуг, що підлягають оплаті в рамках програми медичних гарантій; збільшено кількість пакетів медичних послуг, за якими оплата здійснюється за пролікований випадок; передбачено надання реабілітаційної допомоги із застосуванням телереабілітації; внесено зміни у порядок надання екстреної медичної допомоги.

2. Для військовослужбовців та членів їх сімей розроблено додаткові гарантії реалізації права на медичну допомогу; алгоритм медичної евакуації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, для лікування за кордон; спрощено механізм направлення їх на лікування чи реабілітацію за кордон військовослужбовців, які брали участь у бойових діях; порядок проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану; удосконалено механізм забезпечення допоміжними засобами реабілітації (технічними та іншими засобами реабілітації) осіб, постраждалих унаслідок військової агресії російської федерації проти України.

3. Аналіз звітів про виконання паспорта бюджетних програм 230 КПКВК ДБ доводить доцільність перерозподілу окремих видатків за бюджетною програмою 2301110 «Спеціалізована медична допомога, що надається загальнодержавними закладами охорони здоров'я», 2308060 «Реалізація програми державних гарантій медичного обслуговування населення», 2301170 «Спеціалізована медична допомога, що надається закладами охорони здоров'я наукових установ та закладів вищої освіти».

4. Проблема доступу до медичної допомоги в Україні залишається і буде вельми актуальною у повоєнний час. У зв'язку з цим є доцільним розробити Національний План дій щодо подолання нерівностей у доступі до медичної допомоги вразливих верств населення України на повоєнний період і розробити відповідну Стратегію.

Варто також під час формування Національного Плану дій щодо подолання нерівностей у доступі до медичної допомоги вразливих верств населення України на повоєнний період вивчити зарубіжний досвід окремих країн, який виявився успішним під час реформування їх систем охорони здоров'я в напрямі створення умов рівного доступу до медичних послуг [26].

Варто також передбачити фінансування цього Плану і Стратегії, залучивши не лише кошти Державного бюджету, а й позабюджетні кошти різноманітних фондів, асоціацій, грантів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Звіт про виконання паспорта бюджетної програми на 2023 рік. URL : https://moz.gov.ua/uploads/10/53658-zvit_2308060_2023_08_02_24_1.pdf

2. У МОЗ назвали кількість зруйнованих медзакладів унаслідок війни / Суспільні новини : вебсайт. 2023. 8 травня. URL : https://suspilne.media/469394-u-moz-nazvali-kilkist-zrujnovanih-medzakladiv-unaslidok-vijni/

3. У МОЗ розповіли, скільки українських медзакладів пошкодила і зруйнувала вщент РФ. Українська правда : вебсайт. 2023. 7 листопада. URL : https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/7/257484/

4. Право на медичну допомогу під час воєнного стану: особливості реалізації. ЮРФЕМ.ua : вебсайт. 25.03.2022. URL : https://jurfem.com.ua/pravo-na-medychnu-dopomogu-voennyy-stan/

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану : Закон України від 29.07.2022 № 2494-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-20#Text

6. Реінтеграція ветеранів в Україні. Національне опитування. URL : https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1861/files/documents/VETERANS%E2%80%99%20REINTEGRATION%20IN%20UKRAINE_UKR-NEW.pdf

7. Образ ветеранів в українському суспільстві. URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_veterans_1000_ua_092023.pdf

8. Рейтинг Моніторинг, 27-та хвиля: Образ ветеранів в українському суспільстві, 2–5 березня 2024. URL : https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/doc/RG_UA_Veterans_1000_UA_032024_press-1.pdf

9. Двадцять четверте Загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». 2023. 21 вересня. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

10. Український ветеранський фонд. Портрет ветерана. Соціологічне дослідження. Вересень-жовтень 2023 року. URL : https://veteranfund.com.ua/analitics/portrait-of-veteran/

11. Проблеми працевлаштування ветеранів війни: ризики для держави та суспільства / Національний інститут стратегічних досліджень : вебсайт. URL : https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-pratsevlashtuvannya-veteraniv-viyny-ryzyky-dlya-derzhavy

12. Яценко Л. Проблеми працевлаштування ветеранів війни: ризики для держави та суспільства. URL : https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-pratsevlashtuvannya-veteraniv-viyny-ryzyky-dlya-derzhavy

13. Українське суспільство в умовах війни : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. член.-кор. НАН України, д-ра філос. наук Є. Головахи, д-ра наук соц. ком. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

14. Про затвердження Порядку надання медичної та/або реабілітаційної допомоги із застосуванням телемедицини на період дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.09.2022 № 1695. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-22#Text

15. Основи законодавства про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

16. Звіт про виконання паспорта бюджетної програми на 2023 рік. URL : https://moz.gov.ua/uploads/10/53658-zvit_2308060_2023_08_02_24_1.pdf

17. Деякі питання порядку проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану на території України : постанова Кабінету Міністрів України від 08.03.2022 № 225. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2022-%D0%BF#Text

18. Про внесення зміни до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо вдосконалення порядку надання медичної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану : Закон України від 01.04.2022 № 2171-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2171-20#n5

19. Про забезпечення організації направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон : постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 року № 411. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-%D0%BF#Text

20. Спрощено механізм направлення на лікування за кордон захисників України / Урядовий портал : вебсайт. 2023. 21 квітня. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/sproshcheno-mekhanizm-napravlennia-na-likuvannia-za-kordon-zakhysnykiv-ukrainy

21. Про затвердження Критеріїв направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану та визначення закладів охорони здоров'я, які здійснюють координацію направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.04.2022 № 574. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-22#Text

22. У МОЗ пояснили, як військовим потрапити на лікування до зарубіжних клінік / Укрінформ : вебсайт. 2024. 14 квітня. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3778856-u-moz-poasnili-ak-vijskovim-potrapiti-na-likuvanna-do-zarubiznih-klinik.html

23. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України : Закон України від 01.04.2022 № 2168-XI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-IX#Text

24. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації (технічними та іншими засобами реабілітації) осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України : постанова КМУ від 12 квітня 2022 року № 454. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/454-2022-%D0%BF#top.40 ; https://www.msp.gov.ua/news/21773.html

25. Пам'ятка учасникам російсько-української війни. Права, обов'язки та гарантії соціального захисту. URL : https://www.mil.gov.ua/content/other/Pamyatka.pdf

26. Чеховська І. В. Зарубіжний досвід правового забезпечення реалізації проектів єдиного медичного простору. *Ірпінський юридичний часопис.* 2020. Вип. 2 (4). С. 31–41.

REFERENCES

1. Report on the implementation of the budget program passport for 2023. URL : https://moz.gov.ua/uploads/10/53658-zvit_2308060_2023_08_02_24_1.pdf

2. The Ministry of Health announced the number of destroyed medical facilities as a result of the war / Social News : website. 08.05.2023. URL : https://suspilne.media/469394-u-moz-nazvali-kilkist-zrujnovanih-medzakladiv-unaslidok-vijni/

3. The Ministry of Health told how many Ukrainian medical facilities were damaged and destroyed by the Russian Federation / Ukrainian Pravda : website. 07.11.2023. URL : https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/7/257484/

4. The right to medical assistance during martial law: implementation features. YURFEM.ua : website. 25.03.2022. URL : https://jurfem.com.ua/pravo-na-medychnu-dopomogu-voennyy-stan/

5. On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding increasing the availability of medical and rehabilitation assistance during the period of martial law : Law of Ukraine dated 29.07.2022 № 2494-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-20#Text

6. Reintegration of veterans in Ukraine. National survey. URL : https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1861/files/documents/VETERANS%E2%80%99%20REINTEGRATION%20IN%20UKRAINE_UKR-NEW.pdf

7. The image of veterans in Ukrainian society. URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_veterans_1000_ua_092023.pdf

8. Rating Monitoring, 27th wave: Image of veterans in Ukrainian society, March 2–5 2024. URL : https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/doc/RG_UA_Veterans_1000_UA_032024_press-1.pdf

9. The twenty-fourth national survey "Ukraine in conditions of war". 21.09.2023. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

10. Ukrainian Veterans Fund. Portrait of a veteran. Sociological research. September – October 2023. URL : https://veteranfund.com.ua/analitics/portrait-of-veteran/

11. Problems of employment of war veterans: risks for the state and society. The website of the National Institute of Strategic Studies. URL : https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-pratsevlashtuvannya-veteraniv-viyny-ryzyky-dlya-derzhavy

12. Yatsenko L. Employment problems of war veterans: risks for the state and society. URL : https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-pratsevlashtuvannya-veteraniv-viyny-ryzyky-dlya-derzhavy

13. Ukrainian society in the conditions of war : collective monograph / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko, etc. ; under the editorship member.-cor. NAS of Ukraine, Doctor of Philosophy. N. E. Holovahy, Doctor of social. N. S. Makeev. Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. 410 c.

14. On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding increasing the availability of medical and rehabilitation assistance during the period of martial law: Law of Ukraine dated 29.07.2022 № 2494-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-20#Text

15. Basics of legislation on health care : Law of Ukraine no 19.11.1992 № 2801-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

16. Report on the implementation of the budget program passport for 2023. URL : https://moz.gov.ua/uploads/10/53658-zvit_2308060_2023_08_02_24_1.pdf

17. Some issues of the procedure for conducting a medical and social examination during the period of martial law on the territory of Ukraine : resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 08.03.2022 № 225. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2022-%D0%BF#Text

18. On amending Article 11 of the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families" regarding the improvement of the procedure for providing medical assistance to servicemen under martial law : Law of Ukraine від 01.04.2022 № 2171-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2171-20#n5

19. On ensuring the organization of the referral of persons from the defense and security forces, injured in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, for treatment abroad : resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 5 квітня 2022 року № 411. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-%D0% BF#Text

20. The mechanism for sending defenders of Ukraine for treatment abroad has been simplified. Government portal : website. 21.04.2023. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/sproshcheno-mekhanizm-napravlennia-na-likuvannia-za-kordon-zakhysnykiv-ukrainy

21. On the approval of the Criteria for the referral of Ukrainian citizens for treatment abroad during the period of martial law and the determination of health care institutions that coordinate the referral of Ukrainian citizens for treatment abroad during the period of martial law : order of the Ministry of Health of Ukraine dated 05.04.2022 № 574. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-22#Text

22. The Ministry of Health explained how military personnel can get treatment at foreign clinics. Ukrinform : website. 14.04.2024. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3778856-u-moz-poasnili-ak-vijskovim-potrapiti-na-likuvanna-do-zarubiznih-klinik.html

23. On the introduction of changes to some laws of Ukraine regarding the provision of auxiliary means of rehabilitation for persons injured as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine : Law of Ukraine dated 01.04.2022 № 2168-XI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-IX#Text

24. On making changes to some resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the provision of auxiliary means of rehabilitation (technical and other means of rehabilitation) to persons injured as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine : resolution of the CMU of April 12, 2022 № 454. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/454-2022-%D0%BF#top.40 ; https://www.msp.gov.ua/news/21773.html

25. Memo to the participants of the Russian-Ukrainian war. Rights, obligations and guarantees of social protection. URL : https://www.mil.gov.ua/content/other/Pamyatka.pdf

26. Chekhovska I. V. Foreign experience of legal support for the implementation of projects of a unified medical space. *Irpin Legal Journal.* 2020. Issue 2 (4). P. 31–41.

O. V. Batryn, V. I. Teremetskyi, O. A. Ivakhnenko. LEGAL GUARANTEES OF AVAILABILITY OF MEDICAL AND REHABILITATION ASSISTANCE DURING MARTIAL LAW

The article is devoted to the analysis of the effectiveness of the adopted normative legal acts in the field of health care in Ukraine, aimed at improving access to medical and rehabilitation care during the period of martial law.

During the analysis, theoretical (analysis, synthesis, generalization, systematization) and empirical (observation, classification) methods were used. The article also uses methods of statistical, comparative analysis, dialectic, extrapolation, etc.

It was concluded that during 2022–2023, changes were made to the current legal acts and new ones were developed, aimed at improving the mechanism of access to medical and rehabilitation care; the range of medical workers who can provide medical and rehabilitation assistance has been expanded; simplified document flow; new packages of medical services payable under the medical guarantee program have been increased; the number of medical service packages for which payment is made per treated case has been increased; providing rehabilitation assistance using telerehabilitation; changes were made to the procedure for providing emergency medical assistance; the procedure for conducting a medical and social examination for the period of martial law is simplified; the mechanism of their referral for treatment or rehabilitation abroad of servicemen who took part in hostilities; the mechanism of providing auxiliary means of rehabilitation (technical and other means of rehabilitation) to persons injured as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine has been improved.

Proposals have been developed to improve the legislation on legal guarantees for the realization of the right to medical and rehabilitation assistance.

Key words: *legal guarantees, medical assistance, rehabilitation assistance, health care, patient, combatant, veteran, military serviceman, medical institution, military medical commissions.*

Стаття надійшла до редколегії 4 квітня 2024 року

УДК 342.09
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.59-67

О. О. Гармаш,
аспірант,
Київський університет права
НАН України
e-mail: garmash@trk.ua
ORCID ID 0009-0009-3890-8501

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ФОРМУВАННІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Стаття присвячена питанням визначення ролі держави у формуванні інвестиційної безпеки. Наголошено, що в умовах війни інвестиційна політика вирізняється особливостями та визначає пріоритетні напрями розвитку сектору військово-промислового комплексу, спрямованого на те, аби новітні та інноваційні засоби ведення війни якомога швидше проходили необхідні етапи випробовування, приймалися на озброєння та йшли у «серію». Водночас особливо важливим є підтримка окремих приватних осіб та ентузіастів, невеликих підприємств та фізичних осіб-підприємців. Підкреслено, що держава виконує декілька функцій у контексті забезпечення інвестиційної діяльності. По-перше, це нормативно-правове забезпечення інвестиційної безпеки через створення відповідних законодавчих гарантій інвестиційної діяльності. По-друге, це координація «приватних ініціатив» у сфері діяльності defense tech компаній та приватних осіб, спрямованих на вирішення питань національної безпеки та зміцнення оборонних можливостей України в умовах війни з російським агресором. По-третє, це формування національної інвестиційної стратегії на період повоєнної відбудови та розвитку держави. Під механізмом забезпечення інвестиційної безпеки держави варто розуміти сукупність систематизованих правових норм, спрямованих на забезпечення належного функціонування інвестиційного сектору національної економіки та протидію потенційним та наявним загрозам у цій сфері. Зазначене дало змогу запропонувати доповнення ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» окремою частиною 9, яка має містити таке положення: «9. Держава забезпечує безпеку здійснення інвестиційної діяльності через комплекс політичних, нормативно-правових та організаційно-технічних заходів, спрямованих на отримання комерційного та/або соціального ефекту».

Ключові слова: *держава, інвестиційна політика, інвестиційна безпека, defense tech компанії, забезпечення.*

Метою статті є дослідження питання загальнотеоретичних аспектів ролі та місця держави у формуванні інвестиційної безпеки в умовах війни задля пошуку можливих способів вирішення проблемних питань.

© Гармаш О. О., 2024

Постановка проблеми. Інвестиційна безпека являє собою один з найголовніших компонентів економічної безпеки держави. Інвестиції є досить впливовим засобом втручання в економічний суверенітет. Для стабільного розвитку економіки держави важлива не лише кількісна, але і якісна характеристика інвестиційних вкладень. Держава відіграє ключову роль у створенні сприятливого інвестиційного клімату, який забезпечує захист інвесторів, стабільність правової системи, передбачуваність економічних умов, а також забезпечує ефективну регулятивну та фінансову політику. Особливо актуальним це питання є для сучасної фінансової системи України, оскільки війна та кризові явища на світовому та регіональних рівнях неминуче відображаються на її стійкості.

Економічна безпека є провідною складовою національної безпеки, яка відображає причинно-наслідковий зв'язок між економічною могутністю країни, її воєнно-економічним потенціалом та національною безпекою. Держава є основним суб'єктом економічної безпеки. Інвестиційна безпека держави забезпечується за умов дотримання граничної норми інвестування, що дає можливість: відтворювати науково-технічний та інтелектуальний потенціал нації; здійснювати розширене відтворення основного капіталу; підтримувати конкурентоспроможність економіки; гарантувати стійке зростання ВВП на рівні завдань соціально-економічного розвитку і міжнародного співробітництва; створювати стратегічні резерви; долати депресивні явища в регіонах країни; зберігати і відновлювати природні ресурси; утримувати на безпечному рівні екологічні параметри [1].

Інвестиційна діяльність завжди носить ризикований характер, періодичні проблеми, які виникають у цій сфері, постійно супроводжують соціально-економічне життя суспільства. На жаль, жоден інвестор та державні інституції не можуть бути «застраховані» від виникнення проблем з фінансовою установою, незважаючи на різноманітні засоби страхування та убезпечення від виникнення ризикових ситуацій. Основним інструментом впливу з боку державних інституцій є організаційно-правові заходи, які мають бути адекватними мінливому фінансовому середовищу й існуючим загрозам фінансовому сектору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визначення ролі і місця держави у формуванні інвестиційної безпеки є предметом досліджень економістів, управлінців та науковців-правників. Наприклад, дослідженню проблем ролі і місця держави у формуванні інвестиційної безпеки приділяють увагу І. Б. Висоцька [2], Л. С. Шевченко [3], Л. М. Закревська[1], А. О. Заїнчковський [1], А. А. Мещеряков [4], Є. В. Міщук, Ю. Б. Кашубіна [5], В. П. Приходько [6], С. І. Ткаленко [7], А. М. Чорна [8] та інші.

Наголосимо, що теоретичний базис фінансової безпеки сформований на основі наукових напрацювань і у сфері функціонування та забезпечення національної безпеки та її структурних елементів. Значний внесок у розвиток сучасної теорії безпекознавства зробили О. Барановський, М. Єрмошенко, Н. Кравчук, В. Ліпкан, В. Мартинюк, В. Предборський, А. Сухоруков та ін.

Водночас питання вдосконалення правового регулювання, забезпечення інвестиційної безпеки держави залишаються практично не дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Першоосновою державного регулювання інвестиційної діяльності є визначення пріоритетів вкладень, тобто спрямування інвестицій у ті сфери й галузі економіки, які забезпечують розширене відтворювання, швидку віддачу і підвищення життя соціуму [6].

Сфера безпеки є актуальним предметом досліджень з боку науковців, фахівців з економіки та фінансів, державних управлінців, політологів, соціологів тощо. Інтерес до безпеки в наукових дослідженнях є відносно новим напрямом і зумовлений актуалізацією проблематики збереження й розвитку особистості, громадянина, суспільства, держави, нації та цивілізації загалом [9]. Загальноприйнятим у науковій літературі є розуміння фінансової безпеки України через такі складові: банківська безпека, боргова безпека, бюджетна безпека, валютна безпека, грошово-кредитна безпека й безпека небанківського фінансового сектору.

Фінансова безпека є структурною складовою національної безпеки та однією з найважливіших складових економічної безпеки. Вона підпорядковує ряд складників: фінансову безпеку домогосподарств (особистості) та фінансову безпеку підприємств (установ, організацій) – на мікрорівні, та бюджетну, боргову, грошово-кредитну, валютну, інвестиційну, банківську безпеку та безпеку небанківського фінансового сектору – на макрорівні. Кожна зі структурних складових фінансової безпеки характеризується певними особливостями та проблемами забезпечення [10].

Інвестиційна безпека є сукупністю нормативно-правових, соціальних та екологічних умов, що визначають тип і динаміку відтворювального процесу та забезпечують надійність відшкодування й ефективність використання вкладеного капіталу [1].

В економічній сфері до загроз національним інтересам віднесено зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямах інноваційного розвитку; небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу в стратегічних галузях економіки; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів тощо [11].

Загалом активне антикризове державне регулювання інвестиційної діяльності має бути притаманним економіці з будь-якою системою господарювання, тим більше в країнах, які перебувають у стані економічної кризи. Оскільки пожвавлення ділової інвестиційної активності є прямою умовою виходу із кризи, то першоосновою для зростання інвестиційної активності в Україні мають бути державна підтримка інвестицій та підприємництва з метою розвитку ринкових відносин і конкуренції в інвестиційній сфері, тобто саме регулювання інвестиційного процесу є найважливішим інструментом державної підтримки інвестиційної діяльності за умов кризи і одним із механізмів її подолання [6].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об’єкти

підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) та/або досягається соціальний та економічний ефект [12].

Такий підхід законодавця призводить до відсутності закріплених необхідних і достатніх ознак правових категорій «економічна безпека», «інвестиційна безпека» на законодавчому рівні. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України в «Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» [13] здійснило спробу нормативно визначити економічну безпеку як стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі й характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання. Отже, чим вище стійкість виробництва, зайнятості, інвестицій й одночасно більше можливості подальшого збільшення зростання економіки, її модернізації та розвитку, підвищення конкурентоспроможності, тим вище економічна безпека країни. З огляду на визначення видно, що економічна безпека включає інвестиційну безпеку [8].

Відповідно до Методичних рекомендацій інвестиційно-інноваційна безпека – це стан економічного середовища в державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості. Як бачимо, ні термін «економічна безпека», ні «інвестиційна безпека» («інвестиційно-інноваційна безпека») не визначаються на законодавчому рівні, лише на підзаконному. Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки та оборони України під інвестиційною безпекою розуміє такий рівень інвестування економіки, який забезпечував би її розширене відтворення, реструктуризацію та технологічне переозброєння [14].

Рівень інвестиційної безпеки не в останню чергу зумовлюється ступенем інформованості інвесторів. У цьому зв’язку варто підкреслити, що в Україні інвестори, на думку експертів, мають справу з не досить ефективним ринком, що, з одного боку, дає можливість отримувати надприбутки інсайдерам, а з іншого – робить більш-менш коректне прогнозування неможливим. Більшість торговців на вітчизняному фондовому ринку не в змозі визначити інвестиційну вартість акцій або внаслідок відсутності необхідної інформації, або внаслідок непідготовленості персоналу до подібного аналізу.

Брак інформації та недостатня підготовленість аналітичних кадрів є серйозною перепоною для ефективного функціонування ринку. Потрібно вдосконалювати систему збору та поширення інформації про компанії, їх фінансову стійкість, стратегічні плани й перспективи розвитку. Крім того, інвесторам потрібно надавати доступ до надійних та об’єктивних джерел аналітичної інформації, яка допоможе їм зробити обґрунтовані інвестиційні рішення.

Для покращення інвестиційної безпеки в Україні також необхідно зміцнювати механізми контролю за фінансовою звітністю компаній, проводити аудит та перевірку дотримання стандартів корпоративного управління. Це допоможе зменшити ризики

маніпуляцій та шахрайства на ринку і збільшить довіру інвесторів до українського фінансового сектору.

Загалом покращення інвестиційної безпеки в Україні потребує комплексного підходу, який міститиме не лише поліпшення регулятивного середовища, але й зростання рівня інформованості та аналітичної компетентності інвесторів. Тільки у такий спосіб можна буде створити сприятливі умови для розвитку інвестиційної діяльності та залучення капіталу в економіку країни.

Водночас в умовах війни інвестиційна політика вирізняється особливостями та визначає пріоритетні напрями розвитку сектору військово-промислового комплексу, спрямованого на те, аби новітні та інноваційні засоби ведення війни якомога швидше проходили необхідні етапи випробовування, приймалися на озброєння та йшли у «серію». Водночас особливо важливим є підтримка окремих приватних осіб та ентузіастів, невеликих підприємств та фізичних-осіб підприємців.

Насамперед у цьому контексті необхідно згадати інвестиційну програму BRAVE1 – кластер для розвитку Defense Tech в Україні, заснований Міністерством цифрової трансформації, Міністерством оборони, Генеральним штабом Збройних сил України, Радою національної безпеки і оборони, Міністерством стратегічних галузей України, Міністерством економіки України.

Війна активізувала сотні українських компаній у галузі defense tech, які розробляють сучасні рішення для ведення «розумної війни». Україна вразила світ винахідливістю, швидкими нетривіальними рішеннями та ефективним застосуванням проривних технологій. Ці рішення посилюють оборонну здатність країни, зберігають життя захисників та цивільних і ефективно використовують ресурси завдяки технологічним інноваціям: дрони, роботизовані системи, центри ситуаційної обізнаності, штучний інтелект, кібербезпека, системи зв'язку, супутникові дані та багато іншого. Інноваційні розробки для армії швидко випробовуються та перевіряються в умовах бойових дій, вдосконалюючись відповідно до завдань і цілей сил безпеки та оборони [15]. Саме для прискорення впровадження таких розробок створюється BRAVE1 як єдине вікно співпраці defense tech компаній, держави та військових, а також інвесторів, волонтерських фондів, медіа й усіх, хто допомагає наближати перемогу через технології [15].

Метою кластера є створення інноваційних оборонних технологій, що забезпечать високу захищеність національної території, зміцнення обороноздатності та підвищення ефективності Збройних сил України. BRAVE1 об'єднує зусилля відомств та організацій з різних сфер, щоб спільно працювати над розробкою та впровадженням передових оборонних технологій. У кластері зосереджено значні ресурси та експертний потенціал, що дає змогу активно впроваджувати інноваційні рішення в оборонній сфері. Партнерство з державними відомствами та іншими зацікавленими сторонами дає можливість забезпечити гармонійний розвиток оборонної промисловості та підвищити конкурентоспроможність українських виробників на міжнародному ринку. BRAVE1 став важливим інструментом у зміцненні оборонного потенціалу України та сприяє національній безпеці й стабільності в регіоні. Його діяльність спрямована на розвиток та модернізацію військово-промислового комплексу країни, щоб забезпечити захист від сучасних загроз та викликів.

Висновки. Отже, держава виконує декілька функцій у контексті забезпечення інвестиційної діяльності. По-перше, це нормативно-правове забезпечення інвестиційної безпеки через створення відповідних законодавчих гарантій інвестиційної діяльності. По-друге, це координація «приватних ініціатив» у сфері діяльності defense tech компаній та приватних осіб, спрямованих на вирішення питань національної безпеки та зміцнення оборонних можливостей України в умовах війни з російським агресором. По-третє, це формування національної інвестиційної стратегії на період повоєнної відбудови та розвитку держави.

Під механізмом забезпечення інвестиційної безпеки держави варто розуміти сукупність систематизованих правових норм, спрямованих на забезпечення належного функціонування інвестиційного сектору національної економіки та протидію потенційним і наявним загрозам у цій сфері.

Зазначене дає змогу запропонувати доповнення ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» окремою частиною 9, яка має містити таке положення : «9. *Держава забезпечує безпеку здійснення інвестиційної діяльності через комплекс політичних, нормативно-правових та організаційно-технічних заходів спрямованих на отримання комерційного та/або соціального ефекту*».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закревська Л. М. Інвестиційна безпека як складова економічної безпеки. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки».* Черкаси : ЧНУ. 2016. № 2. С. 28–34.

2. Висоцька І. Б. Проблеми та шляхи забезпечення інвестиційної безпеки держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2013. Вип. 2. С. 11–17.

3. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченка. Харків : Право, 2009. 312 с.

4. Мещеряков А. А. Інвестиційна безпека держави. *Вісник Академії митної служби України. Сер.: Економіка*. 2013. № 2. С. 23–29.

5. Міщук Є. В., Кашубіна Ю. Б. Дефініції економічної категорії «інвестиційна безпека». *Інвестиції: практика та досвід.* 2015. № 2. С. 12–16. URL : http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 25.02.2024).

6. Приходько В. П. Інвестиційна безпека як важливий чинник подолання фінансово-економічної кризи. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 16. С. 6–9.

7. Ткаленко С. І. Інвестиційна безпека: теорія, методологія, практика : монографія. Чернігів : ЧНТУ, 2018. 286 с.

8. Чорна А. М. Інвестиційна безпека держави: правовий та економічний аспекти. *Актуальні питання забезпечення фінансової безпеки держави в умовах глобалізації* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 17 лют. 2022 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 205–209.

9. Марченко О. М., Пушак Я. Я., Ревак І. О. Фінансова безпека держави : навч. посібник. Львів, 2020. 356 с.

10. Ладюк О. Д. Фінансова безпека: характеристика складників. *Ефективна економі*ка. 2016. № 11. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5280 (дата звернення: 25.02.2024).

11. Бойчук Р. П. Захист прав учасників інвестиційних відносин як основна компонента безпеки інвестиційного ринку України. URL : https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Boychuk.pdf (дата звернення: 09.02.2024).

12. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 вересня 1991 року № 1560-XII / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text (дата звернення: 25.02.2024).

13. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277. URL : http://me.gov.ua/ Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii (дата звернення: 09.02.2024).

14. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку. Київ, 2008. 48 с.

15. В Україні запустили кластер з розвитку оборонних технологій BRAVE1 / Міністерство оборони України : офіційний вебсайт. URL : https://www.mil.gov.ua/news/ 2023/04/26/v-ukraini-zapustili-klaster-z-rozvitku-oboronnih-tehnologij-brave1/ (дата звернення: 09.02.2024).

REFERENCES

1. Zakrevska L. M. Investytsiina bezpeka yak skladova ekonomichnoi bezpeky. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Ekonomichni nauky».* Cherkasy : ChNU. 2016. № 2. S. 28–34.

2. Vysotska I. B. Problemy ta shliakhy zabezpechennia investytsiinoi bezpeky derzhavy. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia ekonomichna*. 2013. Vyp. 2. S. 11–17.

3. Ekonomichna bezpeka derzhavy: sutnist ta napriamy formuvannia: monohrafiia / za red. d-ra ekon. nauk, prof. L. S. Shevchenka. Kharkiv : Pravo, 2009. 312 s.

4. Meshcheriakov A. A. Investytsiina bezpeka derzhavy. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy. Ser.: Ekonomika.* 2013. № 2. S. 23–29.

5. Mishchuk Ye. V., Kashubina Yu. B. Definitsii ekonomichnoi katehorii «investytsiina bezpeka». *Investytsii: praktyka ta dosvid.* 2015. № 2. S. 12–16. URL : http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (data zvernennia: 25.02.2024).

6. Prykhodko V. P. Investytsiina bezpeka yak vazhlyvyi chynnyk podolannia finansovo-ekonomichnoi kryzy. *Investytsii: praktyka ta dosvid.* 2013. № 16. S. 6–9.

7. Tkalenko S. I. Investytsiina bezpeka: teoriia, metodolohiia, praktyka : monohrafiia. Chernihiv : ChNTU, 2018. 286 s.

8. Chorna A. M. Investytsiina bezpeka derzhavy: pravovyi ta ekonomichnyi aspekty. *Aktualni pytannia zabezpechennia finansovoi bezpeky derzhavy v umovakh hlobalizatsii* : zb. tez dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kharkiv, 17 liut. 2022 r. / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, Nauk. park «Nauka ta bezpeka». Kharkiv : KhNUVS, 2022. S. 205–209.

9. Marchenko O. M., Pushak Ya. Ya., Revak I. O. Finansova bezpeka derzhavy : navch. posibnyk. Lviv, 2020. 356 s.

10. Ladiuk O. D. Finansova bezpeka: kharakterystyka skladnykiv. *Efektyvna ekonomika.* 2016. № 11. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5280 (data zvernennia: 25.02.2024).

11. Boichuk R. P. Zakhyst prav uchasnykiv investytsiinykh vidnosyn yak osnovna komponenta bezpeky investytsiinoho rynku Ukrainy. URL : https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Boychuk.pdf (data zvernennia: 09.02.2024).

12. Pro investytsiinu diialnist : Zakon Ukrainy vid 18 veresnia 1991 roku № 1560-XII / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text (data zvernennia: 25.02.2024).

13. Metodychni rekomendatsii shchodo rozrakhunku rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy : nakaz Minekonomrozvytku Ukrainy vid 29.10.2013 № 1277. URL : http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii (data zvernennia: 09.02.2024).

14. Vlasiuk O. S. Teoriia i praktyka ekonomichnoi bezpeky v systemi nauky pro ekonomiku. Kyiv, 2008. 48 s.

15. V Ukraini zapustyly klaster z rozvytku oboronnykh tekhnolohii BRAVE1 / Ministerstvo oborony Ukrainy : ofitsiinyi vebsait. URL : https://www.mil.gov.ua/news/2023/04/26/v-ukraini-zapustili-klaster-z-rozvitku-oboronnih-tehnologij-brave1/ (data zvernennia: 09.02.2024).

O. O. Garmash. THE ROLE OF THE STATE IN THE FORMATION OF INVESTMENT SAFETY UNDER WAR CONDITIONS

The paper is dedicated to issues of the determination of the role of the state in the formation of investment safety. There is stressed, under war conditions, investment policy has specific peculiarities and determines priority directions of the development of the sector of military-industrial complex. The last one is aimed at ensuring that the latest and most innovative means of warfare pass the necessary stages of testing, are adopted and put into production as soon as possible. At the same time, a support of specific private persons and enthusiasts, small enterprises and natural persons entrepreneurs is a very significant. There is outlined, the state provides a few functions in the context of the ensuring investment safety. Firstly, it is a regulative providing of the investment safety by the creation of appropriative legislative guarantees for investment activities. Secondly, it is a coordination of "private initiatives" aimed at resolving of issues of national security and strengthening Ukraine's defense capabilities in the context of the war with the Russian aggressor, in the field of activities of defense tech companies and private persons. Thirdly, it is a development of the national investment strategy for the period of the post-war reconstruction and development of the state. A complex of systematized legal norms aimed at the providing of appropriate activities of the investment sector of the national economy and counteraction to potential and existing hazards in this field has to be understood as a mechanism of providing of investment

safety of the state. Mentioned above allowed to suggest to add a specific Part 9 to the Article 2 as following: "The state ensures the safety of investment activity through a set of political, regulatory, organizational and technical measures aimed at obtaining commercial and/or social benefits".

Keywords: *state, investment policy, investment safety, defense tech companies, ensuring.*

Стаття надійшла до редколегії 20 березня 2024 року

УДК 342
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.68-78

М. М. Герман,
аспірант,
Університет митної справи та фінансів
e-mail: dniproproektiv@ukr.net
ORCID ID 0009-0000-7312-9647

ОПТИМІЗАЦІЯ СИСТЕМИ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням оптимізації системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні. Наголошено, що організаційна складова організаційно-правового механізму сприяння забезпечення охорони і захисту прав інтелектуальної власності представляють органи усіх гілок влади. Мета забезпечення захисту інтелектуальної власності адміністративними методами та засобами й дотримання прав і законних інтересів осіб під час захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності близька до мети попереднього напряму. Підкреслено, що адміністративно-правова охорона авторського права та суміжних прав здійснюється суб'єктами публічного управління, що об'єднують діяльність органів виконавчої влади, органів самоврядування та інституцій громадянського суспільства. Водночас процес оптимізації системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні був спрямований на здійснення спеціалізації адміністративно-правових заходів у сфері підтримки правопорядку, встановленого нормами адміністративного законодавства в галузі захисту інтелектуальної власності, та сприяння здійснення правової охорони правовласниками, що забезпечується діяльністю суб'єктів у сфері суспільної діяльності. Одним із напрямів оптимізації є вдосконалення законодавства, що регулює сферу інтелектуальної власності, з метою спрощення процедур реєстрації та захисту прав на інтелектуальні результати. Це може охоплювати вдосконалення процедур подання заявок, скорочення термінів розгляду справ, а також збільшення відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності. Оптимізація системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні спрямована на подолання проблем розповсюдження контрафактної продукції та застосування спрощеної процедури знищення товарів, які містять ознаки порушення прав інтелектуальної власності.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, охорона, захист, суб'єкти, органи влади, правовласники.*

© Герман М. М., 2024

Метою статті є комплексний загальнотеоретичний аналіз оптимізації системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні в законодавстві та доктрині адміністративного права.

Постановка проблеми. Механізм організаційно-правового забезпечення охорони та захисту прав інтелектуальної власності – це комплексне явище, що складається з двох основних підсистем: організаційної та правової. Хоча складові цього механізму різні за своєю природою, їх призначення полягає в тому, щоб досягнути єдиної мети – тобто забезпечити ефективну охорону та захист прав інтелектуальної власності.

Важливою складовою механізму організаційно-правового забезпечення охорони та захисту прав інтелектуальної власності є інституційна система суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні.

Формальна наявність будь-якого права не забезпечує його реалізацію, якщо не буде створено умови для цього, зокрема, через організацію, створення спеціальних органів, які наділяються відповідними повноваженнями.

Упродовж останніх років в Україні сформовано систему органів, які прямо чи опосередковано забезпечують діяльність у сфері правової охорони та захисту прав суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні.

Такі органи представлені у всіх гілках влади – законодавчій, судовій та виконавчій – і становлять основу організаційної складової цього механізму. Тому для повноцінного дослідження його функціонування необхідно проаналізувати повноваження державних органів України у сфері охорони та захисту прав суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні.

Аналіз стану досліджень. Теоретичні основи побудови та розвитку системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні висвітлювали у своїх працях такі сучасні вітчизняні науковці: М. В. Борута [1], В. В.Галунько [2], Н. В. Глущенко [3], І. Г. Запорожець [4], І. П. Катеринчук [5], В. К. Матвійчук [6], О. М. Мельник [7], Г. Є. Миджин [8], М. Ю. Потоцький [9], Г. С. Римарчук [10], В. В. Селіваненко [11], В.К. Хаустов [12], В. О. Хома, Е. С. Молдован [13], Р. Б. Шишка [14], А. П. Шпак [15] та інші.

Водночас, питанням оптимізації системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні на доктринальному рівні приділено недостатньо уваги, що зумовлює наукову актуальність зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу. Правова охорона накладає на державу ширші зобов'язання щодо встановлення прав та обов'язків урегульованих нормами права гарантій прав і захисту. Захист являє собою застосування до правопорушника заходів державного впливу з метою відновлення порушеної цінності. На нашу думку, адміністративно-правова охорона права інтелектуальної власності містить у собі гарантію забезпечення прав і свобод суб'єкта законодавством, двостороннього виконання нормативних приписів закону з метою реалізації наданих прав [5].

Метою застосування адміністративних методів і засобів захисту інтелектуальної власності є охорона та підтримка правопорядку, встановленого нормами адміністративного

законодавства в галузі захисту інтелектуальної власності, що забезпечується діяльністю суб'єктів у сфері суспільної діяльності. Мета забезпечення захисту інтелектуальної власності адміністративними методами та засобами й дотримання прав і законних інтересів осіб під час захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності близька до мети попереднього напряму [8].

Водночас адміністративно-правова охорона авторського права та суміжних прав здійснюється суб'єктами публічного управління, що об'єднують собою діяльність органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та невладних за характером своєї діяльності суб'єктів (громадських організацій) у разі делегування їм державно-владних повноважень [1].

Серед органів виконавчої влади, які є суб'єктами адміністративно-правового механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності у сфері медицини та біотехнологій, зважаючи на їх повноваження, виокремлено: а) суб'єкти, для яких повноваження з охорони та захисту прав інтелектуальної власності є основними; б) суб'єкти, які здійснюють повноваження з охорони та захисту прав інтелектуальної власності в межах основних завдань (Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони здоров'я України, Антимонопольний комітет України, Державна митна служба України, Національна поліція України, Служба безпеки України) [3].

Насамперед до таких органів належить Верховна Рада України, у складі якої функціонує Комітет з питань науки і освіти, до якого зі свого боку входить підкомітет із питань інтелектуальної власності. Основне призначення ВРУ – це прийняття законів, тобто таких нормативно-правових актів, які наділені вищою юридичною силою та регулюють найважливіші суспільні відносини встановленням загальнообов'язкових правил (норм) [16]. Про важливу роль ВРУ в системі охорони та захисту прав інтелектуальної власності свідчать більше ніж 18 багатосторонніх міжнародних договорів у цій сфері, які також є частиною національного законодавства й учасницею яких є Україна, а також понад два десятки законів.

У контексті дослідження механізмів організаційно-правового забезпечення охорони та захисту прав інтелектуальної власності й механізмів взаємодії органів державної влади в цій сфері важливо звернути увагу на те, що за процедурою для попереднього розгляду законопроєкту на засідання головного комітету запрошується ініціатор внесення законопроєкту чи представник суб'єкта права законодавчої ініціативи, а в разі потреби – представники КМУ, міністерств, інших державних органів, об'єднань громадян, а також експерти, фахівці та інші особи. Тобто в разі потреби удосконалення механізму правового регулювання сфери охорони та захисту прав інтелектуальної власності за ініціативою, наприклад, фахівців митної справи на етапі внесення законопроєктів з цієї проблематики до ВРУ, постає питання вибудовування тісної взаємодії всіх ланок ланцюга від державного інспектора з питань інтелектуальної власності відділу захисту прав інтелектуальної власності та експортного контролю Управління заходів регулювання ЗЕД Департаменту організації митного контролю та оформлення ДФС України (із проходженням за потреб попередніх узгоджень з КМУ та використанням його права законодавчої ініціативи) до членів підкомітету з питань інтелектуальної власності, що діє у складі Комітету з питань науки і освіти ВРУ.

Налагодження такої взаємодії та супровід законопроєкту є запорукою більш свідомого та професійного обговорення й сприйняття положень проєкту депутатами ВРУ, так як саме від них залежить прийняття закону, тобто вирішення питання по суті. Таке відомче лобіювання підготовленого законопроєкту не повинно сприйматись негативно.

У переважній більшості країн з республіканською формою правління існує дієвий механізм лобіювання законопроєктів, який зовсім не пов'язаний з підкупом парламентарів чи використанням інших незаконних методів досягнення мети. Ця сфера взаємодії зацікавлених груп осіб та парламентарів врегульована на законодавчому рівні в США законом 1946 р. у ФРН законом 1972 р. Для ефективного просування в парламенті відповідних інтересів через прийняття законів представнику необхідно достатньо чітко знати весь законотворчий процес, знати порядок обговорення та прийняття рішень у профільному парламентському комітеті, орієнтуватись, уміти доступно та переконливо представити свої інтереси, застосовуючи при цьому комунікативні, ораторські прийоми та засоби візуальної презентації. Супровід або лобіювання інтересів передбачає проведення попередніх консультацій та попереднє вияснення та узгодження позицій.

Також для просування інтересів можна використати вплив громадськості, думку правовласників, висновки та рекомендації міжнародних організацій, що діють у сфері охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Отже, для ефективного функціонування організаційно-правового механізму сприяння захисту прав інтелектуальної власності необхідно забезпечити активну взаємодію в сегменті взаємовідносин Комітету ВРУ з питань науки і освіти, у складі якого діє підкомітет з питань інтелектуальної власності, з однієї сторони, та, з іншої – представників інших органів влади та громадських організацій. Для цього потрібно врахувати особливості законотворчого процесу та необхідність професійного супроводу законопроєктів із використанням методів паблік-рилейшнз.

Президент України є вагомим елементом організаційної складової системи охорони прав інтелектуальної власності, оскільки він, згідно з Конституцією України, є гарантом прав і свобод людини і громадянина. Одним із таких конституційних прав є право людини на творчу й інтелектуальну діяльність та на використання її результатів, тобто фактично право інтелектуальної власності [16]. Крім того, Президент України уповноважений видавати нормативні акти – укази й розпорядження, зокрема ті, які регулюють сферу інтелектуальної власності.

Вищим органом виконавчої влади в Україні є КМУ [16]. У контексті здійснюваного дослідження КМУ може і повинен розглядатися як один з найважливіших елементів організаційної складової механізму охорони і захисту прав інтелектуальної власності, оскільки на нього покладається обов'язок вживати заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зокрема й права інтелектуальної власності. До того ж КМУ забезпечує реалізацію політики в сфері науки, здійснює заходи щодо забезпечення національної безпеки України, складовою якої є охорона і захист прав інтелектуальної власності.

Відповідно до Постанови КМУ «Про оптимізацію системи органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 р. № 442 [17] безпосередньо КМУ спрямовується і координується робота ряду центральних органів виконавчої влади, які входять до системи організаційного забезпечення охорони і захисту інтелектуальної власності, зокрема АМКУ.

Також цією Постановою було свого часу визначено, що діяльність Державної служби інтелектуальної власності (далі – ДСІВ) координується через міністра економічного розвитку і торгівлі. Певний час, ключова роль в організаційній складовій механізму охорони прав інтелектуальної власності належала саме ДСІВ. У грудні 2010 р. вона стала правонаступницею Державного департаменту інтелектуальної власності, що діяв у складі Міністерства освіти і науки України в рамках проголошеної в Україні адміністративної реформи.

Проте 23 серпня 2016 року постановою № 585 КМУ ліквідував Державну службу інтелектуальної власності і поклав на Міністерство економічного розвитку і торгівлі завдання і функції з реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності та визначив це Міністерство правонаступником цієї служби в частині реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності. 11 травня 2017 року постановою № 320 КМУ передав Мінекономрозвитку функції з реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності, які до цього здійснювала Державна служба інтелектуальної власності, а також припинив чинність Положення про ДСІВ. У структурі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України було утворено Департамент інтелектуальної власності, до якого перейшли функції колишньої ДСІВ.

Сьогодні Міністерство економічного розвитку і торгівлі України забезпечує формування та реалізацію державної політики економічного і соціального розвитку, цінової, інвестиційної, зовнішньоекономічної політики, державної політики у сферах торгівлі, інтелектуальної власності, державної регіональної політики, державної політики з питань розвитку підприємництва, технічного регулювання та захисту прав споживачів, а також міжвідомчої координації з питань економічного і соціального співробітництва України з ЄС.

Міністерство внутрішніх справ України (далі – МВС) у порядку та у способи, передбачені законодавством, також здійснює заходи щодо захисту об’єктів права інтелектуальної власності від протиправних посягань. МВС за принципом системності вживає заходів, спрямованих на посилення протидії незаконному ввезенню, тиражуванню і розповсюдженню на території держави контрафактної аудіовізуальної продукції, комп’ютерного програмного забезпечення, викриття фактів виробництва і реалізації фальсифікованої продукції з незаконним використанням торговельних марок відомих вітчизняних та зарубіжних товаровиробників. У структурі МВС виявленням та припиненням фактів порушення прав інтелектуальної власності займається окремий департамент. Зі свого боку відповідно до Конвенції про кіберзлочинність [18], у структурі МВС питання протидії порушенню авторських і суміжних прав у мережі «Інтернет» належить до компетенції підрозділів боротьби з кіберзлочинністю.

Серед елементів організаційної складової механізму охорони прав інтелектуальної власності особливе місце займає Міністерство фінансів України, яке реалізує, зокрема, державну податкову політику, державну політику в сфері державної митної справи, здійснює реалізацію державної податкової політики та політики у сфері державної митної справи, державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства.

Міністерство аграрної політики та продовольства України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності. Серед завдань Мінагрополітики, на яких варто наголосити в контексті здійснення дослідження, є: затвердження положення про авторське право в картографії; затвердження порядку складання й подачі заявок на надання патенту на сорти рослин і посвідчення про авторство на сорти рослин; установлення критеріїв заборони поширення сортів в Україні; затвердження положення про атестаційну комісію із придбання прав представників з питань інтелектуальної власності на сорти рослин; затвердження положення про державний реєстр прав власників сортів рослин і про видачу патентів України на сорти рослин; затвердження положення про Каталог сортів рослин, придатних для поширення в Україні; затвердження порядку ведення реєстру представників із питань інтелектуальної власності на сорти рослин; затвердження порядку визначення уповноваженого закладу експертизи сортів рослин; затвердження порядку ознайомлення з матеріалами заявки на сорт і відомостями, занесеними до державного реєстру прав власників сортів рослин; затвердження порядку поширення в Україні сорту, на який не поширюється виключне право власника; затвердження положення про державний реєстр заявок на сорти рослин, положення про державний реєстр прав власників сортів рослин і про видачу патентів на сорти рослин, положення про експертизу назв сортів рослин; забезпечення реєстрації сортів рослин.

Міністерство охорони здоров'я України здійснює формування державної політики в сфері захисту інтелектуальної власності та доступу до лікарських засобів. Це Міністерство є також спеціально уповноваженим органом щодо визначення та контролю особливих властивостей, певних якостей та інших характеристик товарів відносно продуктів харчування, продовольчої сировини та мінеральних вод (на виконання Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів»). Повноваження Міністерства охорони здоров'я України у сфері захисту прав інтелектуальної власності зводяться до: видачі реєстраційного посвідчення на лікарський засіб; надання дозволу на ввезення незареєстрованих в Україні лікарських засобів у встановленому законодавством порядку; прийняття рішення про проведення клінічних випробувань лікарських засобів; проведення експертизи реєстраційних матеріалів (реєстраційного досьє) і здійснення контролю якості лікарських засобів; здійснення державної реєстрації лікарських засобів, реєстрації допоміжних речовин, лікарської рослинної сировини, лікувальної косметики, імунобіологічних препаратів, біоматеріалів.

Міністерство культури України та інформаційної політики України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМУ. Мінкультури України є головним органом щодо формування державної політики у сфері кінематографії, формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах культури та мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, державної мовної політики, а також спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин України. У процесі реалізації державної політики в зазначених сферах Міністерство культури України виконує такі безпосередні та опосередковані завдання щодо захисту прав інтелектуальної власності: вживає заходів щодо захисту об'єктів права інтелектуальної власності, реалізації авторських і суміжних прав з питань, що належать до компетенції Мінкультури України; формує та веде Державний реєстр національного культурного надбання; затверджує зразки паспортів на смичкові музичні інструменти і смички та перелік державних установ, яким надається право проведення державної експертизи смичкових музичних інструментів і смичків.

Державне агентство України з питань кіно є ще одним центральним органом виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується і координується КМУ через міністра культури України. Цей орган видає державні посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів і під час здійснення цієї діяльності вживає заходів із захисту об'єктів права ІВ, реалізації авторських і суміжних прав. Серед таких заходів, зокрема, контроль за дотриманням законності прокату, тиражування, розповсюдження, публічного показу або демонстрування фільмів, а також виконання умов, передбачених прокатним посвідченням, у межах компетенції Держкіно України; здійснення контролю за тиражуванням фільмокопій на відеоносіях, їх продажем, передачею у прокат і оренду для публічного показу через відеоустановку; здійснення контролю за тиражуванням фільмокопій на кіноплівці, передачею їх у прокат, демонструванням фільмокопій на кіноплівці у призначених для цього приміщеннях: кінотеатрах, кіноустановках тощо.

Особлива роль під час вирішення правових питань у сфері інтелектуальної власності належить органам зі спеціальним статусом, зокрема Раді національної безпеки і оборони України (далі – РНБО України) та Службі безпеки України (далі – СБУ).

РНБО України, будучи координаційним органом при Президентові України, координує й здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

СБУ бере участь у розробленні та здійсненні заходів із забезпечення захисту державної таємниці, сприяння в збереженні комерційної таємниці, запобігання правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. СБУ несе відповідальність за державну політику щодо голографічного захисту товарів і документів, здійснює державний контроль і координацію діяльності в цій сфері.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що організаційна складова організаційно-правового механізму сприяння забезпечення охорони і захисту прав інтелектуальної власності представляють органи усіх гілок влади. Мета забезпечення захисту інтелектуальної власності адміністративними методами й засобами та дотримання прав і законних інтересів осіб під час захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності близька до мети попереднього напряму.

Адміністративно-правова охорона авторського права та суміжних прав здійснюється суб'єктами публічного управління, що об'єднують діяльність органів виконавчої влади, органів самоврядування та інституцій громадянського суспільства.

Процес оптимізації системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні був спрямований на здійснення спеціалізації адміністративно-правових заходів у сфері підтримки правопорядку, встановленого нормами адміністративного законодавства в галузі захисту інтелектуальної власності, та сприяння здійснення правової охорони правовласниками, що забезпечується діяльністю суб'єктів у сфері суспільної діяльності.

Одним із напрямів оптимізації є вдосконалення законодавства, що регулює сферу інтелектуальної власності, з метою спрощення процедур реєстрації та захисту прав на інтелектуальні результати. Це може охоплювати удосконалення процедур подання заявок, скорочення термінів розгляду справ, а також збільшення відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності.

Оптимізація системи суб'єктів адміністративно-правової охорони та захисту права інтелектуальної власності в Україні спрямована на подолання проблем розповсюдження контрафактної продукції та застосування спрощеної процедури знищення товарів, які містять ознаки порушення прав інтелектуальної власності.

Водночас, крім органів державної влади, повноваження яких у сфері охорони і захисту прав інтелектуальної власності проаналізовані нами вище, охорону й захист прав інтелектуальної власності реалізують інші органи державної влади, установи та організації. Їх повноваження будуть розглянуті в контексті побудови організаційно-правової моделі взаємодії між публічно-правовими суб'єктами охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борута М. В. Система суб'єктів адміністративно-правової охорони авторського права в Україні. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 128–132.

2. Галунько В. В. Охорона права власності: адміністративно-правові аспекти : монографія. Херсон : ХМД, 2008. 348 с.

3. Глущенко Н. В. Адміністративно-правовий механізм охорони та захисту прав інтелектуальної власності у сфері медицини та біотехнологій : дис. ... д-ра філософії : 081. Суми, 2021. 217 с.

4. Запорожець І. Г. Адміністративно-правові засади управління у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2006. 19 с.

5. Катеринчук І. П. Адміністративно-правова охорона права інтелектуальної власності в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2019. № 2. С. 85–88. URL : http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/2/22.pdf (дата звернення: 25.04.2024).

6. Матвійчук В. К. Інтелектуальна власність як джерело інноваційного розвитку національного господарства / Нац. акад. управління. Київ, 2013. 463 с.

7. Мельник О. М. Цивільно-правова охорона інтелектуальної власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.03 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 36 с.

8. Миджин Г. Є. Адміністративні методи та засоби захисту прав інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 5. С. 152–155. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2020/36.pdf (дата звернення: 25.04.2024).

9. Потоцький М. Ю. Господарсько-правова охорона інтелектуальної власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.04. Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2014. 32 с.

10. Римарчук Г. С. Адміністративно-правове забезпечення права інтелектуальної власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів, 2013. 18 с.

11. Селіваненко В. В. Правова охорона інтелектуальної власності у сфері охорони здоров'я (цивільно-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / НАПН України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ, 2015. 20 с.

12. Хаустов В. К. Система охорони інтелектуальної власності як елемент національної інноваційної політики. *Економічна теорія*. 2009. № 1. С. 50–66.

13. Хома В. О. Система принципів охорони та захисту прав інтелектуальної власності. *Митна безпека*. 2014. № 2. С. 58–65

14. Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторськоправовий аспект. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 368 с.

15. Шпак А. П. Правові засади охорони права інтелектуальної власності у сфері освіти. *Право і безпека*. 2014. № 4. С. 230–233.

16. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%B (дата звернення: 25.04.2024).

17. Про оптимізацію системи органів виконавчої влади : Постанова КМУ 10 вересня 2014 р. № 442 / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF (дата звернення: 25.04.2024).

18. Конвенція про кіберзлочинність : міжнародний документ виданий Радою Європи 21 листопада 2001 р., ратифіков. ВРУ 7 вересня 2005 р. / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 25.04.2024).

REFERENCES

1. Boruta M. V. Systema subiektiv administratyvno-pravovoi okhorony avtorskoho prava v Ukraini. *Pravo i Bezpeka.* 2011. № 3. S. 128–132.

2. Halunko V. V. Okhorona prava vlasnosti: administratyvno-pravovi aspekty : monohrafiia. Kherson : KhMD, 2008. 348 s.

3. Hlushchenko, N. V. Administratyvno-pravovyi mekhanizm okhorony ta zakhystu prav intelektualnoi vlasnosti u sferi medytsyny ta biotekhnolohii : dys. ... d-ra filosofii : 081. Sumy, 2021. 217 s.

4. Zaporozhets I. H. Administratyvno-pravovi zasady upravlinnia u sferi okhorony prav na obiekty intelektualnoi vlasnosti [Elektronnyi resurs] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2006. 19 c.

5. Katerynchuk I. P. Administratyvno-pravova okhorona prava intelektualnoi vlasnosti v Ukraini. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys.* 2019. № 2. S. 85–88. URL : http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/2/22.pdf (data zvernennia: 25.04.2024).

6. Matviichuk V. K. Intelektualna vlasnist yak dzherelo innovatsiinoho rozvytku natsionalnoho hospodarstva / Nats. akad. upravlinnia. Kyiv, 2013. 463 c.

7. Melnyk O. M. Tsyvilno-pravova okhorona intelektualnoi vlasnosti v Ukraini : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.03 / NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2004. 36 c.

8. Mydzhyn H. Ye. Administratyvni metody ta zasoby zakhystu prav intelektualnoi vlasnosti. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2020. № 5. S. 152–155. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2020/36.pdf (data zvernennia: 25.04.2024).

9. Pototskyi M. Yu. Hospodarsko-pravova okhorona intelektualnoi vlasnosti v Ukraini : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.04 / Mizhrehion. akad. upr. personalom. Kyiv, 2014. 32 c.

10. Rymarchuk H. S. Administratyvno-pravove zabezpechennia prava intelektualnoi vlasnosti v Ukraini : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Nats. un-t «Lviv. Politekhnika». Lviv, 2013. 18 c.

11. Selivanenko V. V. Pravova okhorona intelektualnoi vlasnosti u sferi okhorony zdorovia (tsyvilno-pravovyi aspekt) : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / NAPN Ukrainy, NDI pryvat. prava i pidpryiemnytstva im. F. H. Burchaka. Kyiv, 2015. 20 c.

12. Khaustov V. K. Systema okhorony intelektualnoi vlasnosti yak element natsionalnoi innovatsiinoi polityky. *Ekonomichna teoriia.* 2009. № 1. S. 50–66.

13. Khoma V. O. Systema pryntsypiv okhorony ta zakhystu prav intelektualnoi vlasnosti. *Mytna bezpeka.* 2014. № 2. C. 58–65.

14. Shyshka R. B. Okhorona prava intelektualnoi vlasnosti: avtorskopravovyi aspekt. Kharkiv : Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav, 2002. 368 c.

15. Shpak A. P. Pravovi zasady okhorony prava intelektualnoi vlasnosti u sferi osvity. *Pravo i bezpeka.* 2014. № 4. C. 230–233.

16. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%B (data zvernennia: 25.04.2024).

17. Pro optymizatsiiu systemy orhaniv vykonavchoi vlady : Postanova KMU 10 veresnia 2014 r. № 442 / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF (data zvernennia: 25.04.2024).

18. Konventsiia pro kiberzlochynnist: mizhnarodnyi dokument vydanyi Radoiu Yevropy 21 lystopada 2001 r. ratyfikov. VRU 7 veresnia 2005 r. / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (data zvernennia: 25.04.2024).

M. M. German. OPTIMIZATION OF THE SYSTEM OF SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION AND PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE

The article is devoted to the optimization of the system of subjects of administrative and legal protection and protection of intellectual property rights in Ukraine. It is emphasized that the organizational component of the organizational and legal mechanism of promoting the protection and protection of intellectual property rights is represented by the bodies of all branches of government. The goal of ensuring the protection of intellectual property by administrative methods and means and observing the rights and legitimate interests of individuals during the protection of rights to intellectual property objects is close to the goal of the previous direction. Process It is emphasized that the administrative and legal protection of copyright and related rights is carried out by public administration entities that combine the activities of executive authorities, self-government bodies and institutions of civil society. At the same time, the process of optimizing the system of subjects of administrative and legal protection and protection of intellectual property rights in Ukraine was aimed at the implementation of specialization of administrative and legal measures in the field of maintaining law and order, established by the norms of administrative legislation in the field of intellectual property protection, and facilitating the implementation of legal protection by rights holders that is provided by the activity of subjects in the sphere of public activity. One of the areas of optimization is the improvement of the legislation regulating the field of intellectual property, with the aim of simplifying registration procedures and protection of rights to intellectual results. This may include improving application procedures, shortening the time frame for processing cases, and increasing liability for intellectual property rights violations. The optimization of the system of subjects of administrative and legal protection and protection of intellectual property rights in Ukraine is aimed at overcoming the problems of the distribution of counterfeit products and the application of a simplified procedure for the destruction of goods that contain signs of infringement of intellectual property rights.

Keywords: *intellectual property, protection, protection, subjects, authorities, rights holders.*

Стаття надійшла до редколегії 25 березня 2024 року

УДК 341.1/8 ; 342.6 ; 346.5
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.79-94

І. В. Чеховська,
д-р юрид. наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
та процесу
e-mail: kontanta08@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-7030-2456;
Ю. А. Мороз,
канд. юрид. наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу,
Державний податковий університет
e-mail: moroz.femida@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-3873-9751

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ БІОЦИДНИХ ПРОДУКТІВ У ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена аналізу правового регулювання обігу біоцидних продуктів у державах-членах Європейського Союзу. Встановлено, що важливим елементом законодавчого регулювання порядку допуску на ринок і контролю обігу біоцидних продуктів є норми, які передбачають заходи забезпечення охорони здоров'я споживачів цієї продукції, зокрема тварин, і впливу на навколишнє природне середовище. Аналіз досвіду зарубіжних країн, де на рівні законів і підзаконних нормативно-правових актів визначені вимоги до маркування, порядок введення в обіг, імпорт та експорт біоцидних продуктів, а також встановлено види порушень у цій сфері, які викликають значний інтерес для України. Увагу зосереджено на регламентуванні заходів контролю за дотриманням вимог законодавства щодо безпечності біоцидних продуктів, процедурі отримання дозволу для надання на ринку біоцидних продуктів.

Проаналізовано відповідне законодавство Європейського Союзу, а також національне законодавство Австрії, Литви, Латвії, Румунії, Данії, Німеччини, Нідерландів, Фінляндії.

Під час аналізування використовувались теоретичні (аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації) та емпіричні (спостереження, класифікації) методи. У статті також використано методи порівняльного аналізу, діалектичний, екстраполяції тощо.

Ключові слова: *біоцидний продукт, захист здоров'я, охорона навколишнього середовища, санітарне та епідемічне благополуччя населення, державний контроль, маркування, обіг, споживач.*

© Чеховська І. В., Мороз Ю. А., 2024

Мета цієї статті полягає в аналізуванні правового регулювання обігу біоцидних продуктів, зокрема вимог до маркування; порядку введення в обіг; імпорту та експорту біоцидних продуктів; процедури отримання дозволу для надання на ринку біоцидних продуктів; заходів контролю за дотриманням вимог законодавства щодо безпечності біоцидних продуктів; видів порушень у цій сфері та відповідальності суб'єктів на ринку біоцидних продуктів, а також виокремлення напрямів, що становлять значний інтерес для формування та вдосконалення законодавства України у сфері обігу біоцидних продуктів.

Постановка проблеми. Біоцидні продукти – це продукти з активними речовинами, які призначені для знищення, стримування, знешкодження, пригнічення їх діяльності або іншим чином контролювального впливу на шкідливі або небажані організми, широко використовуються у сільському господарстві, хімічній, фармацевтичній, косметичній, харчовій та деревообробній промисловості. Найпоширеніші біоцидні продукти містять консерванти для деревини, протиобростаючі фарби, дезінфікувальні засоби, консерванти для водних продуктів, фунгіциди або антимікробні продукти, інсектициди та репеленти для тварин [1]. Останнім часом обсяги ринку та доходи виробництва біоцидних продуктів стрімко зростають. Світовий ринок біоцидів стосовно доходів оцінювався у 7,2 мільярда доларів США 2010 року, 2016 року досяг 9,4 мільярда доларів США і прогнозується, що до 2025 року його середньорічне зростання становитиме 4,3 % з 2016 по 2025 рік [2].

Водночас біоцидні продукти й активні речовини, що містяться в них, не завжди є безпечними для людини, тварин і навколишнього середовища. У зв'язку з цим у багатьох країнах виникла необхідність у контролі за вмістом і обігом на ринку таких продуктів.

1998 року було підписано Директиву 98/8/ЕС Європейського парламенту про розміщення біоцидних продуктів на ринку [3]. Це була перша спроба узгодити правила та норми обігу біоцидних продуктів на ринку країн ЄС. 2012 року було внесено зміни до цієї Директиви й затверджено так звані «Правила» (Правила (ЄС) 528/2012) [4], метою яких є подальше вдосконалення функціонування ринку біоцидної продукції у країнах ЄС, а також продовження забезпечення високого рівня захисту для людини і навколишнього середовища. Згідно з цим нормативним документом з 1 вересня 2013 року всі виробники / імпортери біоцидів у ЄС проходять процедуру отримання дозволу на надання на ринку біоцидної продукції. Також відповідні діючі речовини в складі біоцидної продукції повинні бути схвалені компетентними органами держав-членів ЄС і Європейським Хімічним Агентством (European Chemicals Agency, ECHA), або доведена їх еквівалентність вже схваленим діючим речовинам.

З метою гармонізації європейських правил надання на ринку та використання біоцидних засобів, імплементації Регламенту Європейського Союзу № 528/2012 Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2012 року щодо надання на ринку та використання біоцидних продуктів [5] та на виконання абзацу третього підпункту третього пункту другого Указу Президента України від 19 березня 2021 року № 104 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2021 року,

«Про заходи щодо підвищення рівня хімічної безпеки на території України» [6], підпункту 2 пункту 2 Плану заходів з реалізації Концепції підвищення рівня хімічної безпеки до 2026 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 року № 314-р [7], розроблено проєкт Закону України «Про надання на ринку та використання біоцидних продуктів» [8]. У ч. 2 п. 1 ст. 1 цього проєкту наведено дефініцію «біоцидний продукт» та зазначено, що «оброблений виріб, основною функцією якого є біоцидна, вважається біоцидним продуктом» [8]. Проєкт Закону «регулює правові відносини, пов'язані зі схваленням діючих речовин біоцидних продуктів, отримання дозволу для надання на ринку біоцидного продукту, виробництвом, торгівлею та безпечним для здоров'я людини, тварин і навколишнього природного середовища, застосуванням біоцидних продуктів, розміщення на ринку оброблених виробів, визначає права і обов'язки підприємств, установ, організацій та фізичних осіб, а також повноваження органів виконавчої влади і посадових осіб у цій сфері» [8].

Наведене вище обумовлює актуальність дослідження правового регулювання обігу біоцидних продуктів у країнах-членах ЄС і розробки на цій основі пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання обігу біоцидних продуктів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, присвячених тематиці дослідження, варто виокремити переважно фахівців економічних і технічних наук, чиї роботи присвячені переважно аналізу процесів виготовлення безпечних текстильних матеріалів та виробів з антимікробними властивостями, дотримання вимог стандартизації біоцидних продуктів: Б. Д. Семак, І. С. Галик, Л. А. Чурсіна, Г. Е. Кричевський, Л. Г. Ніколайчук, Г. А. Тіхосова, О. В. Пахолюк, С. В. Ягелюк, Л. І. Байдакова, І. А. Мартиросян, H. Emam, Hirschmann and Robinson, A. Hanczvikkel, A. Toth, W. Schindler, A. Vig та інші. Водночас доводиться констатувати, що роботи правників стосовно аналізу правового регулювання обігу біоцидних продуктів, зокрема вимог до маркування; порядку введення в обіг; імпорту та експорту біоцидних продуктів; процедури отримання дозволу для надання на ринку біоцидних продуктів; заходів контролю за дотриманням вимог законодавства щодо безпечності біоцидних продуктів; видів порушень у цій сфері та відповідальності суб'єктів на ринку біоцидних продуктів відсутні.

Виклад основного матеріалу. Оскільки Фінляндія є країною-членом Європейського Союзу (далі – ЄС), процедура авторизації біоцидів визначена в Регламенті про біоцидні продукти (ЄС) 528/2012 [9] (далі – Регламент про біоцидні продукти). Метою Регламенту є покращення функціонування ринків біоцидних продуктів у ЄС та забезпечення високоякісного захисту здоров'я людей і навколишнього середовища.

У Фінляндії положення щодо біоцидів, які доповнюють Регламент про біоцидні продукти, долучені до законодавства про хімічні речовини. Закон про хімічні речовини (Chemicals Act) [10] встановлює процедури, яких потрібно дотримуватися під час національної авторизації деяких типів біоцидних продуктів протягом перехідного періоду Регламенту про біоцидні продукти. Згідно з Регламентом біоцидні препарати поділяються на чотири основні групи: 1) дезінфікувальні засоби; 2) консерванти;

3) обпилювання посівів; 4) інші біоцидні препарати. Крім того, за цільовим призначенням біоциди поділяються на 22 групи продуктів [11].

У Нідерландах розроблено нормативно-правові акти щодо регулювання біоцидів. Основні положення викладено в Законі про засоби захисту рослин і біоциди [12] (далі – Закон), Постанові про засоби захисту рослин та біоциди [13] та Положенні про засоби захисту рослин та біоциди [14].

Згідно з абзацом 4 статті 1 Закону [12] поняття біоцидів вживається в тому самому значенні, як зазначено в пункті а, абзацу 1 статті 3 Регламенту про біоцидні продукти [9], а саме «біоцидний продукт» означає: а) будь-яку речовину або суміш, у тому вигляді, в якому вона постачається користувачеві, що складається, містить або генерує одну або більше активних речовин, з наміром знищити, запобігти, знешкодити, запобігти дії або іншим способом чинити контрольний вплив на будь-який шкідливий організм будь-якими засобами, крім простої фізичної або механічної дії; б) будь-яку речовину або суміш, утворену з речовин або сумішей, які самі по собі не підпадають під опис, вказаний у частині (а), але які використовуються з метою знищення, запобігання, знешкодження, запобігання дії або іншим способом чинити контрольний вплив на будь-який шкідливий організм будь-якими засобами, крім простої фізичної або механічної дії. Оброблений виріб, який має первинну біоцидну функцію, вважається біоцидним продуктом [9].

Обіг біоцидних продуктів у Німеччині регулюється відповідно до Закону про захист від небезпечних речовин (Gesetz zum Schutz vor gefährlichen Stoffen) [15]. Зокрема, розділ 2а вказаного Закону передбачає правила регламентації Регламенту про біоцидні продукти. Так, поняття біоцидних продуктів розкрито у вищезазначеному Регламенті та було зазначено вище (у частині, яка стосується Нідерландів).

Литовське законодавство щодо обігу біоцидних продуктів здебільшого гармонізоване з відповідними нормативними актами Європейського Союзу. Основним регуляторним документом у цій сфері на рівні ЄС є Регламент Європейського Союзу № 528/2012 [16], який установлює правила випуску на ринок і використання біоцидних продуктів. Ціллю такого регламенту є забезпечення високого рівня захисту здоров'я людини та навколишнього середовища. Литва, як член ЄС, інтегрувала ці норми в своє національне законодавство.

У Литві чинний Закон про хімічні речовини та мікси [17], який регулює умови безпечного обігу хімічних речовин та продуктів на їх основі, зокрема біоциди. Ключові положення цього закону спрямовані на захист здоров'я людей та навколишнього середовища від потенційно небезпечного впливу хімічних речовин.

Для реалізації положень Біоцидного регламенту ЄС [16] і встановлення конкретних процедур на національному рівні в Литві розроблені відповідні нормативно-правові акти та інструкції. До них належать правила реєстрації біоцидних продуктів [18], оцінки їх безпеки та ефективності, а також контролю за їх використанням та розповсюдженням. Вони встановлюють вимоги до процесу авторизації та реєстрації біоцидів, охоплюючи подання та обробку заявок, оцінку досьє на біоциди, а також умови авторизації, реєстрації та маркування біоцидних продуктів. Основною метою

цих правил є захист здоров'я людей, тварин та довкілля від можливих шкідливих впливів біоцидів, забезпечення безпеки їх використання, а також вільного обігу біоцидів і продуктів, оброблених біоцидами, в рамках країни. Документ передбачає створення систематизованої бази даних біоцидів, охоплюючи їх склад, властивості, ефективність та безпеку для здоров'я та довкілля. Також у ньому розглядаються питання конфіденційності та обміну даними між заявниками та регулювальними органами, спрямовані на мінімізацію дублювання досліджень, особливо тих, що передбачають використання тварин. Законодавчий акт підкреслює необхідність гармонізації місцевих правил з європейськими нормами та стандартами, спрямованими на забезпечення високого рівня захисту здоров'я та довкілля.

У Латвії обіг біоцидних продуктів регулюється Законом «Ķīmisko vielu likums» [19]. Він регулює обіг біоцидних речовин у Латвії, встановлюючи вимоги до їх використання, реєстрування, маркування та забезпечення інформацією про безпечне поводження. Законодавство передбачає, що для здійснення діяльності з біоцидами необхідно отримати відповідні дозволи та вести документацію, що відповідає встановленим нормам.

Румунія, як і інші країни ЄС, дотримується законодавства ЄС щодо обігу біотичних продуктів. Це охоплює правила виробництва, маркетингу та використання біотичних продуктів, таких як фармацевтичні препарати, сільськогосподарська продукція та біотехнологічні продукти.

Стаття 5 Постанови Уряду Румунії № 956/2005 щодо розміщення на ринку біоцидних продуктів з наступними змінами та доповненнями [20] встановлює, що біоцидні продукти – це діючі речовини та препарати, що містять одну або кілька діючих речовин, кондиціоновані у формі, в якій вони постачаються споживачеві, з метою знищення, запобігання, знешкодження та запобігання дії або іншого контролювального впливу на будь-який шкідливий організм хімічним або біологічним способом.

Також у цій Постанові [20] зазначено і таке поняття, як біоцидні продукти низького ризику. Це біоцидні препарати, які містять лише діючі речовини, вміщені до «Переліку діючих речовин, затверджених Європейським Співтовариством», допущених до складу біоцидних продуктів низького ризику, які не містять однієї чи кількох потенційно небезпечних речовин. Варто зазначити, що згідно зі ст. 11 вказаної вище Постанови [20] біоцидні препарати класифікуються на 23 види з таких основних груп.

Міністерство соціального захисту населення Латвії та підпорядковані йому наглядові та контрольні установи здійснюють контроль за діяльністю з хімічними речовинами, сумішами, хімічними речовинами в продуктах і біоцидами у виробничому середовищі та контролюють відповідність цієї діяльності законам та іншим нормативним актам у сфері охорони життя та здоров'я працівників відповідно до розділу II статті 4 такого закону. Також вимоги під час проведення робіт з біоцидами визначаються Кабінетом Міністрів Латвії. Важливими аспектами є вимоги щодо безпеки та захисту здоров'я людей, а також щодо захисту довкілля від можливого негативного впливу біоцидних речовин. Для цього встановлено правила щодо класифікації, маркування та пакування біоцидів, забезпечення наявності відповідної інформації та дотримання процедур

безпечного зберігання й транспортування. Маркування біоцидних продуктів у Латвії регулюється 12 статтею Закону про хімічні речовини [19], який установлює вимоги до інформації, що має бути нанесена на упаковку хімічних речовин та біоцидних продуктів. Згідно із цією статтею, розпорядники хімічних речовин або біоцидних продуктів (виробники, імпортери, дистриб'ютори) зобов'язані забезпечити, що упаковка біоцидних продуктів, призначених для подальшого розповсюдження у країні, маркована латиською мовою. Крім того, маркування та упаковка біоцидних продуктів повинні відповідати вимогам Регуляції 1272/2008 Європейського Союзу, яка стосується класифікації, маркування та упаковки хімічних речовин і сумішей.

Це означає, що упаковка біоцидних продуктів має бути не тільки міцною та безпечною для забезпечення захисту вмісту, але й містити всю необхідну інформацію про продукт, включно з інструкціями з використання, попередженнями щодо безпеки та іншими відомостями, які допомагають користувачам безпечно й ефективно використовувати біоциди. Маркування має бути виконане латиською мовою, щоб забезпечити зрозумілість інформації для всіх споживачів у Латвії.

Закон про хімічні речовини [19] також установлює відповідальність за порушення нормативних актів, пов'язаних з обігом біоцидних речовин, зокрема штрафні санкції за дії з біоцидами без відповідних дозволів, за порушення правил маркування або за випуск на ринок продукції, що містить недозволені біоцидні компоненти. Відповідальність за порушення варіюється залежно від характеру порушення і може містити застосування адміністративних штрафів як до фізичних, так і до юридичних осіб.

Адміністративні штрафи нараховуються відповідно до ступеня тяжкості порушення, що охоплює неналежне виконання вимог до маркування, класифікації, безпечного зберігання, транспортування й обігу хімічних речовин і біоцидів. Штрафи за порушення можуть охоплювати, наприклад, випуск на ринок продукції без відповідних дозволів, порушення правил безпеки, неправильне маркування хімічних речовин або відсутність належних документів, що підтверджують безпеку та якість продукції. Порушення вимог нормативно-правових актів під час провадження діяльності з біоцидами та продуктами їх переробки, які є речовинами чи сумішами, накладає на фізичних осіб штраф від шести до вісімдесяти шести одиниць штрафу, на юридичних осіб – від чотирнадцяти до двохсот одиниць штрафу відповідно до статті 19 цього самого закону. Зокрема, за невиконання вимог щодо безпеки та маркування, а також за діяльність без належних дозволів чи ліцензій передбачені грошові штрафи. Розмір штрафів встановлюється залежно від серйозності порушення і може бути значно вищим для юридичних осіб, ніж для фізичних. Це забезпечує не тільки покарання за невиконання законодавчих вимог, але і є запобіжним заходом проти майбутніх порушень.

Важливо зазначити, що законодавство також встановлює вимоги до компетентності та відповідальності органів державного нагляду за дотриманням цих правил, забезпечуючи їх правом проводити перевірки та застосовувати відповідні санкції до порушників.

Латвійське законодавство передбачає детальні вимоги до компетенції та відповідальності державних наглядових органів у сфері обігу біоцидних продуктів. Ці органи мають повноваження здійснювати контроль за дотриманням правил, проводити інспекції, вимагати від виробників та дистриб'юторів надання необхідної інформації та документації, а також застосовувати санкції за виявлені порушення.

Органи державного нагляду, які відповідають за контроль над обігом біоцидних продуктів, охоплюють таке:

1. Міністерство охорони здоров'я та його підвідомчі установи здійснюють контроль за біоцидними продуктами на ринку, перевіряючи їх відповідність законодавчим актам, що стосуються охорони здоров'я людини.

2. Міністерство соціального забезпечення та його підвідомчі установи відповідають за контроль діяльності з біоцидами в робочому середовищі та убезпечення працівників.

3. Міністерство охорони навколишнього середовища та регіонального розвитку та його структури контролюють використання біоцидів у виробництві та професійній діяльності, за винятком випадків, що належать до компетенції Міністерства охорони здоров'я.

Ці органи наділені правом проводити перевірки щодо дотримання законодавства у сфері біоцидних продуктів, вимагати від виробників та дистриб'юторів надання необхідної інформації та документації, а також застосовувати санкції за виявлені порушення.

Санкції, які можуть бути застосовані до порушників, охоплюють видачу попереджень, накладення штрафів на фізичних та юридичних осіб за недотримання вимог до маркування, безпечного використання, зберігання та розповсюдження біоцидних продуктів. Розміри штрафів залежать від серйозності порушення та можуть варіюватися в широких межах.

У Нідерландах створена Комісія з авторизації засобів захисту рослин та біоцидів (Ctgb) (далі – Комісія), завданням якої є оцінка того, чи є біоцидні продукти безпечними для людей, тварин та навколишнього середовища відповідно до міжнародних угод і критеріїв. На основі цієї оцінки Комісія вирішує, чи можна продавати та використовувати продукти в Нідерландах. Водночас обов'язковою є наявність чітких інструкцій щодо використання, які повинні бути надруковані щонайменше на етикетці продукту.

Щоб отримати дозвіл на біоцид, особа повинна скласти файл заявки з усією інформацією про продукт та його використання. Для цього існують різні процедури. Процедури та вимоги, яким має відповідати файл, залежать від типу авторизації, яка запитується.

Вимоги щодо найменування дозволених біоцидів встановлено згідно з Указом про затвердження Політики про прийняття рішення про найменування біоцидів та засобів захисту рослин (схвалена на засіданні Комісії з авторизації засобів захисту рослин та біоцидів C-292 від 24 серпня 2016 р.) [21].

Незмінною частиною рішення про дозвіл для заявок відповідно до Регламенту щодо біоцидних продуктів є коротка характеристика продукту [22]. Окремі інструкції та/або

пояснення доступні для конкретних форм заявки (адміністративної та невеликої заявки) [23]. Для початку процедури розгляду заявки заявник також повинен оплатити збір.

Особи, які отримали дозвіл на постачання біоцидів, повинні забезпечити, щоб біоцидні продукти були класифіковані, упаковані та марковані відповідно до затвердженої короткої характеристики біоцидного продукту та відповідно до Регламенту (ЄС) № 1272/2008 [24] та статті 69 Регламенту про біоцидні продукти [9].

Глава 7 Закону про засоби захисту рослин і біоциди [25] закріплює правила нагляду і правозастосування. Згідно з Законом до осіб, які порушили правила Закону, можуть застосовуватись заходи адміністративного характеру, як-от: 1) вилучення сертифіката професійної компетентності з біоцидних продуктів, виданого особі для виконання дій, пов'язаних з біоцидами (наприклад, розподіл газоподібних біоцидів, боротьба з кротами і полівками, відлякування тварин-шкідників або боротьба з ними, боротьба з гнильним грибком деревини), у разі якщо вимоги, встановлені Законом або відповідно до Закону для отримання або збереження такого сертифіката професійної компетентності, більше не виконуються; 2) адміністративний примус щодо зобов'язання співпрацювати з особами, призначеними відповідно до Закону на виконання функцій, пов'язаних із контролем за виконанням Закону; 3) у разі виникнення серйозної небезпека для людей, рослин, тварин або навколишнього середовищ зупиняється діяльність у будівлях, місцях чи об'єктах, оброблених біоцидами, забороняється перебування осіб у таких місцях (видається наказ про зупинення); 4) адміністративні штрафи; 5) у разі тяжкості правопорушення справу може буди передано на розгляд у прокуратуру; 6) у разі, якщо є необхідність управління, знищення біоцидів, які було виготовлено, використано за порушенням Закону, органи, відповідальні за здійснення контролю, мають право звернутись до суду та відповідно до правил, які стосуються неправомірного збагачення, стягнути витрати з осіб, які неправомірно збагатилася через управління відповідними біоцидами.

Федеральне міністерство кліматичних заходів, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій та технологій (BMK) є компетентним органом для біоцидних продуктів в Австрії. Воно контролює дозвіл, реєстрацію та регулювання біоцидних продуктів.

Процес авторизації біоцидних продуктів в Австрії містить такі етапи [26]:

а) заявник подає заявку на отримання дозволу до BMK або призначеного компетентного органу;

б) BMK оцінює застосування, враховуючи такі фактори, як ефективність, здоров'я людини, здоров'я тварин та екологічні ризики, пов'язані з продуктом;

в) на основі оцінки BMK вирішує, чи дозволити біоцидний продукт для розміщення на ринку в Австрії;

г) у разі дозволу продукт може підлягати певним умовам або обмеженням, щоб забезпечити його безпечне використання.

Заявник повинен подати різні документи в рамках процесу авторизації, зокрема:

а) технічне досьє, що містить інформацію про діючу(-і) речовину(-и) та рецептуру продукту;

б) дані про ефективність, безпеку та вплив на навколишнє середовище;

в) інформацію про маркування та упаковку;

г) коротку характеристику продукту;

д) Інструкцію із застосування та паспорт безпеки.

Біоциди повинні відповідати суворим стандартам безпеки для захисту здоров'я людей, тварин і навколишнього середовища. Заходи контролю безпеки охоплюють:

а) оцінку потенційних ризиків, які становить біоцидний продукт для людей, тварин і навколишнього середовища;

б) чітке та вичерпне маркування біоцидних продуктів, охоплюючи символи небезпеки, застереження та інструкції з безпеки;

в) надійну упаковку для запобігання випадковому впливу або проковтування;

г) навчальні програми для користувачів щодо забезпечення безпечного поводження та застосування біоцидних продуктів;

д) постійний моніторинг біоцидних продуктів на ринку для виявлення будь-яких несприятливих ефектів або невідповідності нормам.

Біоцидні продукти потрібно виробляти, розповсюджувати та використовувати відповідно до суворих нормативних вимог:

а) відповідність стандартам GMP для забезпечення якості та стабільності біоцидних продуктів;

б) ведення детального обліку виробництва, розповсюдження та використання біоцидних продуктів;

в) повідомлення регуляторних органів про нові біоцидні продукти або зміни в існуючих продуктах;

г) деякі біоцидні продукти можуть бути обмежені для використання лише навченими фахівцями або ліцензованими аплікаторами.

Відповідно до Регламенту біоцидні продукти повинні бути марковані відповідно до BPR та будь-яких додаткових національних вимог Австрії [27]. Маркування має надавати чітку та повну інформацію користувачам про небезпеку продукту, безпечне поводження та використання [28].

Регуляторні органи в Австрії, як-от Федеральне міністерство кліматичних заходів, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій і технологій (BMK), контролюють дотримання вимог щодо маркування біоцидних продуктів. Вони можуть проводити перевірки та аудити, щоб переконатися, що продукти на ринку відповідають нормативним стандартам.

В Австрії, як і в інших державах-членах Європейського Союзу (далі – ЄС), суб'єкти ринку, залучені до розповсюдження, продажу та використання біоцидних продуктів, підлягають юридичній відповідальності згідно з різними нормативними актами, насамперед Регламентом про біоцидні продукти (BPR) (ЄС) № 528 /2012 [9].

Виробники біоцидних продуктів несуть основну відповідальність за забезпечення відповідності їх продукції вимогам, викладеним у BPR [29]. Це охоплює проведення відповідних випробувань, надання точного маркування та інструкцій щодо використання, а також забезпечення безпечності та ефективності продукту під час використання за

призначенням. Виробники можуть нести відповідальність за будь-яку шкоду, заподіяну їхніми продуктами через дефекти або недотримання нормативних стандартів.

Дистриб'ютори, зокрема імпортери і роздрібні торговці, також несуть відповідальність відповідно до BPR. Вони несуть відповідальність за те, щоб біоцидні продукти, які вони розміщують на ринку, відповідали нормативним вимогам і були безпечними для використання. Дистриб'ютори повинні перевірити, чи продукти мають необхідне маркування та документацію, і вони можуть бути притягнуті до відповідальності, якщо продають продукти, які не відповідають цим вимогам.

Суб'єкти ринку також можуть нести цивільну відповідальність за шкоду, спричинену використанням біоцидних препаратів. Це може охоплювати відповідальність за тілесні ушкодження, пошкодження майна або екологічну шкоду, спричинену виробом.

Регуляторні органи в Австрії, такі як Федеральне міністерство кліматичних заходів, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій і технологій (BMK), відповідають за дотримання BPR та інших відповідних нормативних актів. Вони мають повноваження розслідувати скарги, проводити інспекції та накладати покарання за невідповідність, охоплюючи штрафи, відкликання продукції та обмеження на маркетинг або дистрибуцію.

Загалом система відповідальності для суб'єктів ринку біоцидних продуктів в Австрії розроблена для сприяння безпечному та відповідальному використанню цих продуктів, водночас забезпечуючи механізми відповідальності та регресу у випадках заподіяння шкоди або недотримання вимог. Дотримання нормативних вимог і найкращих практик має важливе значення для зменшення ризиків відповідальності та підтримки довіри й безпеки споживачів.

Висновки. 1. Процедура авторизації біоцидів визначена в Регламенті про біоцидні продукти (ЄС) 528/2012, вона застосовується у всіх країнах-членах ЄС. Національні законодавства країн-членів ЄС доповнюють Регламент про біоцидні продукти: а) у Фінляндії положення щодо біоцидів долучені до законодавства про хімічні речовини; б) у Нідерландах розроблено нормативно-правові акти щодо регулювання біоцидів (Закон про засоби захисту рослин і біоциди, Постанова про засоби захисту рослин та біоциди, Положення про засоби захисту рослин та біоциди); в) у Німеччині чинний Закон про захист від небезпечних речовин; г) у Литві і Латвії – Закон про хімічні речовини та мікси; д) у Румунії прийнято щодо розміщення на ринку біоцидних продуктів; е) в Австрії – Закон про біоцидні продукти.

2. У багатьох країнах-членах ЄС також чинні правила реєстрації біоцидних продуктів, оцінки їх безпеки та ефективності, а також контролю за їх використанням та розповсюдженням. Ці правила встановлюють вимоги до процесу авторизації та реєстрації біоцидів, охоплюючи подання та обробку заявок, оцінку досьє на біоциди, а також умови авторизації, реєстрації та маркування біоцидних продуктів. Також сформована і діє база даних біоцидів, яка містить інформацію про склад, властивості, ефективність та безпеку для здоров'я й довкілля біоцидних продуктів.

3. У країнах-членах ЄС визначено державні органи, які наділені контрольними повноваженнями у сфері обігу біоцидних продуктів: а) Міністерство соціального

захисту населення Латвії та підпорядковані йому наглядові та контрольні установи здійснюють контроль за діяльністю з хімічними речовинами, сумішами, хімічними речовинами в продуктах і біоцидами у виробничому середовищі та контролюють відповідність цієї діяльності законам та іншим нормативним актам у сфері охорони життя; б) Міністерство охорони здоров'я Литви та його підвідомчі установи здійснюють контроль за біоцидними продуктами на ринку, перевіряючи їх відповідність законодавчим актам, що стосуються охорони здоров'я людини; Міністерство соціального забезпечення Литви та його підвідомчі установи відповідають за контроль діяльності з біоцидами в робочому середовищі та забезпечення безпеки працівників; Міністерство охорони навколишнього середовища та регіонального розвитку Литви та його структури контролюють використання біоцидів у виробництві та професійній діяльності, за винятком випадків, що належать до компетенції Міністерства охорони здоров'я Литви; в) Федеральне міністерство кліматичних заходів, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій та технологій є компетентним органом для біоцидних продуктів в Австрії. Воно контролює дозвіл, реєстрацію та регулювання біоцидних продуктів.

4. В усіх країнах-членах ЄС національне законодавство встановлює відповідальність за порушення нормативних актів, пов'язаних з обігом біоцидних речовин, зокрема штрафні санкції за дії з біоцидами без відповідних дозволів, за порушення правил маркування або за випуск на ринок продукції, що містить недозволені біоцидні компоненти. Відповідальність за порушення варіюється залежно від характеру порушення і може містити застосування адміністративних штрафів як до фізичних, так і до юридичних осіб. Адміністративні штрафи нараховуються відповідно до ступеня тяжкості порушення, що охоплює неналежне виконання вимог до маркування, класифікації, безпечного зберігання, транспортування та обігу хімічних речовин і біоцидів. Розмір штрафів встановлюється залежно від серйозності порушення і може бути значно вищим для юридичних осіб, ніж для фізичних. Це забезпечує не тільки покарання за невиконання законодавчих вимог, але й є запобіжним заходом проти майбутніх порушень.

Суб'єкти ринку також можуть нести цивільну відповідальність за шкоду, спричинену використанням біоцидних препаратів. Це може охоплювати відповідальність за тілесні ушкодження, пошкодження майна або екологічну шкоду, спричинену виробом.

5. З метою удосконалення правового регулювання обігу біоцидних продуктів в Україні потрібно прийняти Закон України «Про надання на ринку та використання біоцидних продуктів», розробити та затвердити правила реєстрації біоцидних продуктів, що встановлюватимуть вимоги до процесу авторизації та реєстрації біоцидів, охоплюючи подання та обробку заявок, оцінку досьє на біоциди, а також умови авторизації, реєстрації та маркування біоцидних продуктів. Сформувати систему державних органів, наділених контрольними повноваженнями у сфері обігу біоцидних продуктів. Встановити відповідальність за порушення нормативних актів, пов'язаних з обігом біоцидних речовин (кримінальну, адміністративну, цивільну).

Наведене вище, на нашу думку, дасть змогу сформувати ефективний механізм обігу біоцидних продуктів на ринку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біоцидні тести / EUROLAB. Laboratory Services. URL : https://www.eurolab.net/uk/testler/biyosidal-testler/

2. Analyst briefing presentation on «Global Biocides Market by Types, Applications, Trends and Forecasts». URL : https://www.marketsandmarkets.com/AnalystBriefing/biocide-market.asp

3. Directive 98/8/EC of the European Parliament and of the Council of 16 February 1998 on the placing on the market of biocidal products. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31998L0008

4. Регламент щодо біоцидної продукції (дезінфекційних засобів) (BPR) (ЕС) № 528/2012. URL : http://www.reach.ck.ua/reglament-bpr-es-5282012.html

5. Регламент Європейського Союзу № 528/2012 Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2012 року щодо надання на ринку та використання біоцидних продуктів. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/es-20191020.pdf

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2021 року : Указ Президента України від 19 березня 2021 року № 104. URL : https://www.president.gov.ua/documents/1042021-37417

7. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції підвищення рівня хімічної безпеки до 2026 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.04.2022 № 314-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D1%80#Text

8. Про надання на ринку та використання біоцидних продуктів : проєкт Закону України. URL : https://members.wto.org/crnattachments/2023/SPS/UKR/23_12979_00_x.pdf

9. REGULATION (EU) No 528/2012 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 22 May 2012 concerning the making available on the market and use of biocidal products. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32012R0528

10. Chemicals Act 599/2013. URL : https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2013/en20130599.pdf

11. ECHA. Product-types. URL : https://echa.europa.eu/en/regulations/biocidal-products-regulation/product-types

12. Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0021670/2015-06-01/#Hoofdstuk4_Paragraaf4_Artikel38

13. Besluit gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0022530/2018-07-01

14. Regeling gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0022545/2024-01-01

15. Gesetz zum Schutz vor gefährlichen Stoffen. URL : https://www.gesetze-im-internet.de/chemg/

16. Регламент (ЄС) 528/2012 BPR / Хімічна безпека, стандартизація та сертифікація. URL : http://www.reach.ck.ua/en/reglament-bpr-es-5282012.html

17. XIII-2802 Lietuvos Respublikos cheminių medžiagų ir preparatų įstatymo Nr. VIII-1641 pakeitimo įstatymas. URL : https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/5c2ff452428d11ea983cd4e02103c255

18. 421 Dėl Biocidinių produktų autorizacijos taisyklių patvirtinimo. URL : https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.181634?jfwid=32wf948v

19. Ķīmisko vielu likums / LIKUMI.LV. URL : https://likumi.lv/ta/id/47839-kimisko-vielu-likums

20. Hotărârea Guvernului nr. 956/2005 privind plasarea pe piață a produselor biocide, cu modificările și completările ulterioare. 2005. URL : https://insp.gov.ro/download/biocide/documente_site/unnamed-file.pdf/HG_956_2005.pdf

21. Staatscourant van het Koninkrijk der Nederlanden. URL : https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2016-54661.html

22. SPC: Summary of Product Characteristics. URL : https://www.ctgb.nl/biociden/aanvraag-indienen/spc

23. Registration Manual. URL : https://english.ctgb.nl/biocidal-products/assessment-framework/registration-manual

24. REGULATION (EC) No 1272/2008 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 16 December 2008 on classification, labelling and packaging of substances and mixtures, amending and repealing Directives 67/548/EEC and 1999/45/EC, and amending Regulation (EC) No 1907/2006. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008R1272

25. Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0021670/2015-06-01/#Hoofdstuk4_Paragraaf4_Artikel38

26. Guidance on the Biocidal Products Regulation. URL : https://www.echa.europa.eu/documents/10162/23036412/bpr_guidance_ra_vol_iv_part_b-c_en.pdf/e2622aea-0b93-493f-85a3-f9cb42be16ae

27. Labelling of biocidal products. URL : https://www.kemi.se/en/pesticides-and-biocides/biocidal-products/rules-for-biocidal-products/labelling-of-biocidal-products

28. Delays in the authorisation of biocidal products. URL : https://www.vci.de/langfassungen/langfassungen-pdf/2021-02-15-vci-fcio-joint-position-delays-in-the-authorisation-of-biocidal-products.pdf

29. Biocidal Product Act – Biozidprodukteg. URL : https://www.global-regulation.com/translation/austria/2996404/biocidal-product-act---biozidprodukteg.html

REFERENCES

1. Biocidal tests / EUROLAB. Laboratory Services. URL : https://www.eurolab.net/uk/testler/biyosidal-testler/

2. Analyst briefing presentation on «Global Biocides Market by Types, Applications, Trends and Forecasts». URL : https://www.marketsandmarkets.com/AnalystBriefing/biocide-market.asp

3. Directive 98/8/EC of the European Parliament and of the Council of 16 February 1998 on the placing on the market of biocidal products. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31998L0008

4. Regulation on biocidal products (disinfectants) (BPR) (EC) №528/2012. URL : http://www.reach.ck.ua/reglament-bpr-es-5282012.html

5. Regulation of the European Union No. 528/2012 of the European Parliament and of the Council of May 22, 2012 regarding the placing on the market and use of biocidal products. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/es-20191020.pdf

6. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 19, 2021: Decree of the President of Ukraine dated March 19, 2021 № 104. URL : https://www.president.gov.ua/documents/1042021-37417

7. On the approval of the plan of measures for the implementation of the Concept of increasing the level of chemical safety until 2026: the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 26.04.2022 № 314-p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D1%80#Text

8. On the supply and use of biocidal products on the market : the draft Law of Ukraine. URL : https://members.wto.org/crnattachments/2023/SPS/UKR/23_12979_00_x.pdf

9. REGULATION (EU) No 528/2012 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 22 May 2012 concerning the making available on the market and use of biocidal products. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32012R0528

10. Chemicals Act 599/2013. URL : https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2013/en20130599.pdf

11. ECHA. Product-types. URL : https://echa.europa.eu/en/regulations/biocidal-products-regulation/product-types

12. Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0021670/2015-06-01/#Hoofdstuk4_Paragraaf4_Artikel38

13. Besluit gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0022530/2018-07-01

14. Regeling gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0022545/2024-01-01

15. Gesetz zum Schutz vor gefährlichen Stoffen. URL : https://www.gesetze-im-internet.de/chemg/

16. Regulation (EU) 528/2012 BPR / Chemical safety, standardization and certification. URL : http://www.reach.ck.ua/en/reglament-bpr-es-5282012.html

17. XIII-2802 Lietuvos Respublikos cheminių medžiagų ir preparatų įstatymo Nr. VIII-1641 pakeitimo įstatymas. URL : https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/5c2ff452428d11ea983cd4e02103c255

18. 421 Dėl Biocidinių produktų autorizacijos taisyklių patvirtinimo. URL : https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.181634?jfwid=32wf948v

19. Ķīmisko vielu likums / LIKUMI.LV. URL : https://likumi.lv/ta/id/47839-kimisko-vielu-likums

20. Hotărârea Guvernului nr. 956/2005 privind plasarea pe piață a produselor biocide, cu modificările și completările ulterioare. 2005. URL : https://insp.gov.ro/download/biocide/documente_site/unnamed-file.pdf/HG_956_2005.pdf

21. Staatscourant van het Koninkrijk der Nederlanden. URL : https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2016-54661.html

22. SPC: Summary of Product Characteristics. URL : https://www.ctgb.nl/biociden/aanvraag-indienen/spc

23. Registration Manual. URL : https://english.ctgb.nl/biocidal-products/assessment-framework/registration-manual

24. REGULATION (EC) No 1272/2008 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 16 December 2008 on classification, labelling and packaging of substances and mixtures, amending and repealing Directives 67/548/EEC and 1999/45/EC, and amending Regulation (EC) No 1907/2006. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008R1272

25. Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden. URL : https://wetten.overheid.nl/BWBR0021670/2015-06-01/#Hoofdstuk4_Paragraaf4_Artikel38

26. Guidance on the Biocidal Products Regulation. URL : https://www.echa.europa.eu/documents/10162/23036412/bpr_guidance_ra_vol_iv_part_b-c_en.pdf/e2622aea-0b93-493f-85a3-f9cb42be16ae

27. Labelling of biocidal products. URL : https://www.kemi.se/en/pesticides-and-biocides/biocidal-products/rules-for-biocidal-products/labelling-of-biocidal-products

28. Delays in the authorisation of biocidal products. URL : https://www.vci.de/langfassungen/langfassungen-pdf/2021-02-15-vci-fcio-joint-position-delays-in-the-authorisation-of-biocidal-products.pdf

29. Biocidal Product Act – Biozidprodukteg. URL : https://www.global-regulation.com/translation/austria/2996404/biocidal-product-act---biozidprodukteg.html

I. V. Chekhovska, Yu. A. Moroz. LEGAL REGULATION OF CIRCULATION OF BIOCIDAL PRODUCTS IN THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

The article is devoted to the analysis of the legal regulation of the circulation of biocidal products in the member states of the European Union. It has been established that an important element of the legislative regulation of the procedure for admission to the market and control of the circulation of biocidal products is the norms that provide for measures to ensure the health of consumers of these products, including animals, and the impact on the surrounding natural environment. The analysis of the experience of foreign countries, where the requirements for labeling, the procedure for introducing into circulation, import and export of biocidal products, as well as the types of violations in this area are established, are of great interest to Ukraine. Attention is focused on the regulation of control measures for compliance with the requirements of legislation on the safety of biocidal products, the procedure for obtaining a permit for providing biocidal products on the market.

The relevant legislation of the European Union, as well as the national legislation of Austria, Lithuania, Latvia, Romania, Denmark, Germany, the Netherlands, and Finland were analyzed.

During the analysis, theoretical (analysis, synthesis, generalization, systematization) and empirical (observation, classification) methods were used. The article also uses methods of comparative analysis, dialectic, extrapolation, etc.

Key words: *biocidal product, health protection, environmental protection, sanitary and epidemic welfare of the population, state control, labeling, circulation, consumer.*

Стаття надійшла до редколегії 4 квітня 2024 року

Господарське право; господарсько-процесуальне право

УДК 346.2
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.95-109

В. Д. Дерлюк,
аспірант кафедри фінансового та податкового права ННІ права, Державний податковий університет
e-mail: akdvd2@gmail.com
ORCID ID 0009-0009-3890-8501

САНАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА БАНКРУТСТВУ

В умовах неплатоспроможності значної частини українських підприємств стає нагальною необхідність створення ефективного інституту банкрутства, який покликаний забезпечувати баланс інтересів держави та бізнесу, врегульовувати господарські відносини між суб'єктами господарювання в ситуаціях, коли один із них стає неплатоспроможним, а також мінімізувати соціально-економічні витрати циклічного функціонування ринкової економіки.

У статті визначено переваги досудової санації для своєчасного оздоровлення підприємства, акцентовано увагу на тому, що законодавство України про банкрутство наразі потребує суттєвого оновлення, особливо в частині відновлювальних процедур, з метою приведення його у відповідність до європейських практик. У цьому напрямі важливим кроком стане імплементація Директиви Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2019/1023 від 20 червня 2019 року про превентивну реструктуризацію, а також про заходи стосовно підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення боргу. Метою такої процедури є завчасне попередження банкрутства та збереження життєздатних підприємств на ранній стадії труднощів. Її актуальність зростає не лише для приватного бізнесу. Це також дієвий інструмент для запобігання проблем банкрутства державних підприємств.

У процесі дослідження встановлено, що суттєвою спільною характеристикою превентивної реструктуризації та судових проваджень з процедур банкрутства є колективність поширення юридичних наслідків на всіх кредиторів, зокрема тих, хто не згоден з ними, для досягнення мети. Під час процедури превентивної реструктуризації, зокрема, існує заборона будь-кому з кредиторів, а також і з незгодної меншості, розпочинати вимогливі процедури, навіть за наявності законних підстав. Це обумовлено тим, що юридичні наслідки поширюються на всіх кредиторів, усуваючи конфлікт інтересів через різну оцінку ними економічного становища боржника.

Ключові слова: *банкрутство, боржник, санація, превентивна реструктуризація, досудова санація, арбітражний керуючий.*

© Дерлюк В. Д., 2024

Мета статті. Визначити переваги санації для своєчасного оздоровлення підприємства як альтернативу банкрутству.

Постановка проблеми. У період воєнного стану ризик банкрутства українських підприємств значно зростає. У таких складних умовах наявність ефективно працюючої процедури санації є запорукою забезпечення стійкості бізнесу. Завдяки чітко вибудованим правовим процедурам санації банкрутство може стати другим шансом для боржника та стимулом для розвиту економіки.

Сучасні тенденції розвитку інституту банкрутства в міжнародній практиці охоплюють збільшення можливостей відновлення бізнесу, зокрема на стадії попередження банкрутства. Україна, на жаль, тільки в останні роки звертає увагу на ці питання, проте лише в проєктах законів у сфері неплатоспроможності (банкрутства), а стадія попередження банкрутства в загальноприйнятому в інших країнах розумінні залишається неробочою, у зокрема через прогалини в інституційному регулюванні. В Україні у регулюванні відносин неплатоспроможності та банкрутства напрацьовано значний законодавчий досвід, проте він має низьку якість та не відповідає сучасним реаліям.

Правові процедури банкрутства мають численні «реперні крапки», які наразі стикаються з рядом проблем, що потребують вирішення. Ці «реперні крапки» охоплюють засоби попередження банкрутства, правові режими відновлення платоспроможності, спеціальні умови санації боржника тощо. До системних проблем, які потребують вирішення, належать: недостатня профілактика та раннє виявлення проблем неплатоспроможності, складність і тривалість процедур відновлення платоспроможності, низька ефективність санаційних заходів, відсутність чіткої політики другого шансу, недостатня фінансова підтримка та консультаційна допомога тощо. Також сьогодні в Україні інститут санації потребує законодавчого закріплення можливостей проведення гібридної реструктуризації під контролем суду; вдосконалення аналітичного інструментарію оцінки стану проблемного бізнесу напередодні банкрутства; забезпечення доступності інформації про проблемні активи; розвиток інституту незалежних антикризових консультантів; формування судової практики, що заохочує досудове оздоровлення; надання методичної допомоги учасникам у розробці форм документів; розвиток культури превентивної реструктуризації у суспільстві. Крім того, застосування процедури санації на практиці породжує ряд проблем, які потребують вирішення. Серед них:

1) недостатня профілактика та раннє виявлення проблем неплатоспроможності, що призводить до того, що підприємства звертаються за санацією на пізній стадії, коли шанси на успішне відновлення платоспроможності значно знижуються;

2) складність і тривалість процедур відновлення платоспроможності, що робить санацію непривабливою для інвесторів та кредиторів, а також ускладнює ведення бізнесу під час санаційної процедури;

3) низька ефективність санаційних заходів (у багатьох випадках санаційні процедури не приводять до відновлення платоспроможності підприємства);

4) відсутність чіткої політики «другого шансу», що ускладнює підприємствам, які пройшли через санацію, повернутися до нормальної господарської діяльності.

Вирішення зазначених проблем потребує проведення ґрунтовного дослідження з пошуку необхідних інструментів, створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та інновацій, що вимагає особливих умов, зокрема формальних інститутів, тобто законів, які допускають політику «другого шансу», забезпечують ефективне банкрутство. Така нова політика «другого шансу» стане потужним імпульсом для економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну роль у вирішенні теоретико-методологічних питань процедури санації відіграють вітчизняні науковці, серед яких Д. В. Задихайло, Б. Поляков, В. Джунь, Р. Б. Поляков, Б. В. Вольвач, Д. С. Кішак та інші. Б. В. Вольвач розглядав розвиток законодавства у сфері регулювання відносин банкрутства. Автор досліджував практику формування правової політики у цій сфері, оцінював її ефективність. Варто зауважити, що інститут санації в роботі розглянуто досить фрагментарно. Я. Гричишин вивчав сутність превентивної реструктуризації, провів аналіз основних відмінностей процедури превентивної реструктуризації згідно з Директивою ЄС та Кодексом України з процедур банкрутства. Незважаючи на таку увагу до окреслених питань, а також у зв'язку зі змінами національного законодавства та підвищеною увагою суспільства до оздоровлення бізнесу, залишаються невирішеними питання законодавчого узгодження всіх учасників процесу санації. Розуміння складності та актуальності даної теми вимагає глибокого аналізу й вивчення різних аспектів, що стосуються санації як процедури відновлення платоспроможності суб'єкта господарювання. Цей аналіз охоплює правові аспекти, відновлення економічної стабільності, соціальні наслідки та взаємодію з міжнародними структурами. Тільки дослідженням та пошуком рішень можна знайти ефективні способи вирішення цієї проблеми, що принесуть користь для економіки, правової системи та суспільства загалом.

Методологія. Робота базується на фундаментальних концепціях, представлених у працях вчених, що вивчають інститут банкрутства. Як інструментарій дослідження використано методи синтезу, категоріального, емпіричного, порівняльного аналізу, наукової абстракції, індукції, дедукції.

Виклад основного матеріалу. Сучасний ринок характеризується нестабільністю. Пандемія COVID-19, війна в Україні, глобальна економічна криза – це лише деякі з викликів, з якими стикнулися підприємства останнім часом. Ці фактори негативно впливають на платоспроможність населення, ускладнюють логістичні операції, призводять до змін цін на сировину та комплектуючі, призводять до розірвання контрактів з партнерами, спричиняють інші негативні наслідки. Усе це може сильно позначитися на діяльності навіть найсильніших учасників ринку, підштовхуючи їх до банкрутства. Однак неплатоспроможному підприємству не варто здаватися. Одним зі способів виходу з кризи може стати санація.

Термін «санація» походить від латинських «sanare» (оздоровлювати, лікувати, відновлювати, робити здоровим), «sanatio» (оздоровлення, лікування, відновлення, одужання). Цей термін застосовується в різних галузях, зокрема в економіці. У галузі економіки під санацією розуміється «система заходів, які здійснюються для фінансового оздоровлення та запобігання визнання суб'єкта господарювання банкрутом і спрямована на відновлення платоспроможності такого суб'єкта господарювання, а також на задоволення в повному обсязі, або частково вимог кредиторів» [18].

З одного боку, санація є елементом правового регулювання механізму банкрутства, а з іншого – економічним інструментом відновлення фінансової стійкості, ліквідності та платоспроможності, який охоплює комплекс фінансово-економічних, виробничо-технічних, організаційно-правових, соціальних заходів, необхідних для подолання фінансової кризи в суб'єкта господарювання [5]. Вітчизняне законодавство дає визначення поняття «санація» як системи заходів, спрямованих на оздоровлення фінансово-господарського становища, відновлення платоспроможності боржника, запобігання його банкрутству, частковий чи повний розрахунок із кредиторами.

Відповідно до частини 5 статті 4 КУзПБ «санація боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство – це система заходів щодо відновлення платоспроможності боржника, які може здійснювати засновник (учасник, акціонер) боржника, власник майна (орган, уповноважений управляти майном) боржника, інші особи з метою запобігання банкрутству боржника за допомогою вжиття організаційно-господарських, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних, правових заходів відповідно до законодавства до відкриття провадження у справі про банкрутство» [8]. Класична модель санації представлена на рис. 1.

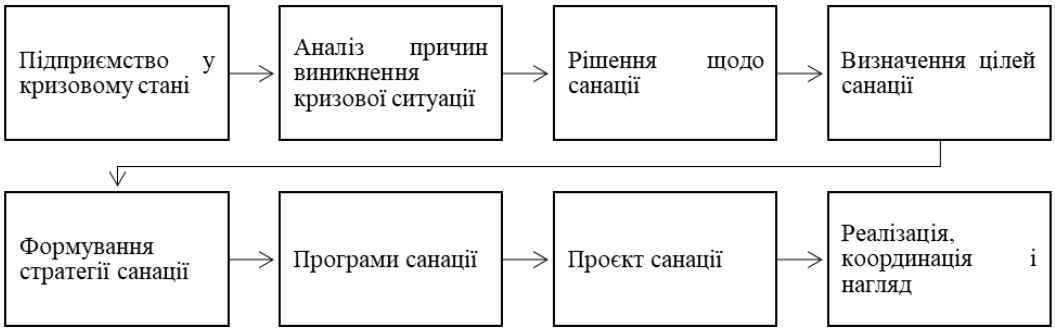

Рисунок 1 – Класична модель санації

Джерело: складено автором на основі [4].

У цій моделі окремий аналітичний блок складає формування стратегії санації. Під час її формування визначаються цілі санації, які мають враховувати обмеженість ресурсів, обмеженість можливостей збуту продукції та вимоги чинного законодавства. Головною метою санації є відновлення прибуткової фінансово-господарської діяльності підприємства. Для цього розробляється стратегія санації, яка конкретизує програмні заходи, які необхідно вжити для досягнення поставлених цілей. Важливим компонентом процедури санації є координація та контроль за реалізації запланованих заходів.

Законодавство України передбачає два види санації, які регулюються КУзПБ.

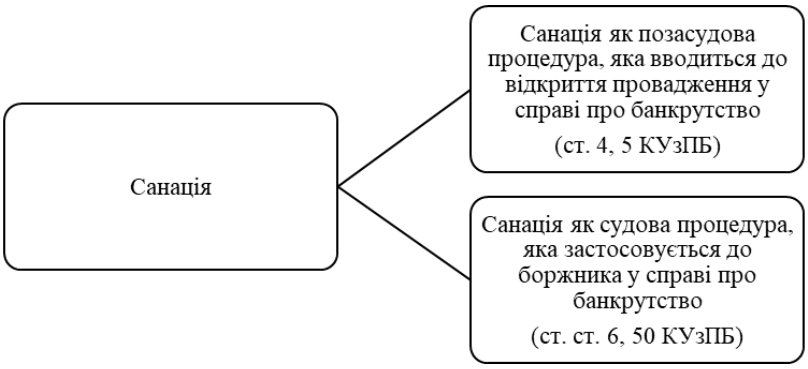

Рисунок 2 – Види санації відповідно до КУзПБ

Джерело: складено автором на основі [8].

Санація до відкриття провадження у справі про банкрутство згідно з КУзПБ є одним зі способів відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи [8]. Вона має багато спільного з превентивною реструктуризацією, що передбачена Директивою ЄС. Так, можна зробити висновок, що Україною частково імплементовано Директиву ЄС 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про превентивну реструктуризацію, погашення заборгованості та дискваліфікацію, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур, пов'язаних з реструктуризацією, неплатоспроможністю та погашенням заборгованості, та про внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність) [21]. Крім того, варто зазначити, що процедура досудової санації наявна у всіх вітчизняних законодавчих актах України з моменту проголошення її незалежності. Це свідчить про те, що Україна визнає важливість санації як інструменту для оздоровлення проблемних підприємств. Досудова санація спрямована на запобігання порушення провадження у справі про банкрутство.

На відміну від судової процедури санації досудова санація здійснюється відповідно до плану санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство та дає змогу боржнику за допомогою переговорів із кредиторами уникнути затратного судового провадження у справі про банкрутство. Це дає боржнику можливість продовжити свою виробничу діяльність, у якій кредитори нерідко зацікавлені.

Досудова санація являє собою простіший та лояльніший спосіб виведення боржника зі стану неплатоспроможності, який, крім іншого, ще є набагато дешевшим. Наприклад, кредитори не сплачують судового збору; боржником сплачується судовий збір у розмірі двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб, на відміну від десяти – за відкриття провадження у справі про банкрутство. Варто виділити основні перевагами досудової санації боржника перед судовими процедурами у справі про банкрутство, а саме:

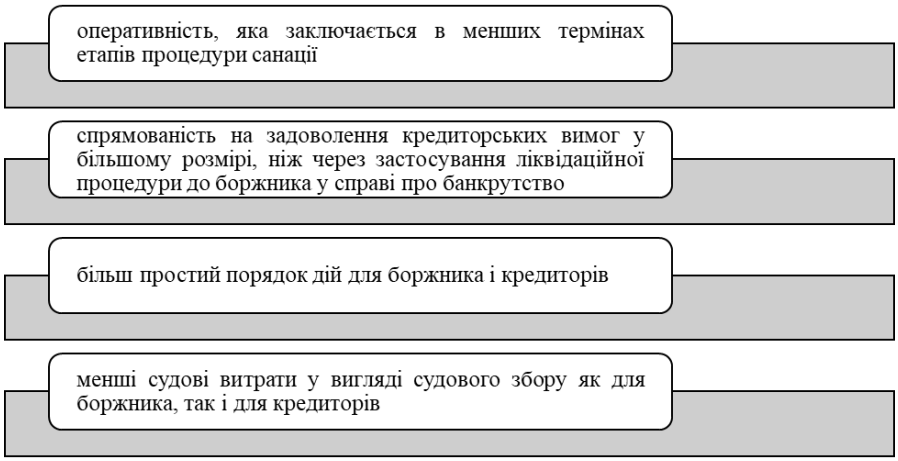

Рисунок 3 – Основні переваги досудової санації боржника перед судовими процедурами у справі про банкрутство

Джерело: складено автором на основі [2].

Проте, незважаючи на всі перераховані переваги досудової санації за останні два роки зареєстровано лише 15 звернень щодо її проведення. Судова санація також не користується значним попитом: за той самий період вона була введена на 50 підприємствах. Про це свідчать дані офіційного оприлюднення відомостей про справи про банкрутство офіційного вебпорталу судової влади України [10]. Процедура досудової санації не є популярною серед підприємств усіх форм власності, зокрема в тих, які мають державну частку. Н. Никитченко та С. Донцов у своїй роботі [9] наголошували на важливості удосконалення механізму практики застосування законодавчих норм процедури банкрутства та неплатоспроможності державних підприємств у частині активізації співпраці державних органів та учасників процедури банкрутства і санації. Вони наголошують на важливості доступу державних підприємств до механізму досудової санації.

Отже, потребує дослідження відсутність практики застосування досудової та судової санації в системі відносин неплатоспроможності (банкрутства).

Однією із ключових відмінностей превентивної реструктуризації від судової санації є те, що перша є більш проактивною та гнучкою процедурою, спрямованою на запобігання банкрутству, а друга – це більш жорстка процедура, яка використовується для відновлення платоспроможності боржника, який вже перебуває в процесі банкрутства. Перевагами превентивної реструктуризації для боржника є те, що боржник зберігає контроль над своїми активами та діяльністю (debtor in possession) і впливає на вибір заходів реструктуризації. Перевагами превентивної реструктуризації для кредиторів є вища ймовірність повного задоволення їхніх вимог та врахування інтересів усіх кредиторів, зокрема дрібних.

У деяких країнах вважають за краще заохочувати саме досудові процедури реструктурування боргів як форми реорганізації неплатоспроможного підприємства.

Достатньо м'які добровільні форми досудової санації чи ліквідації неплатоспроможних підприємств застосовуються в Австралії, Австрії, Великобританії, Ірландії, Сінгапурі та Японії. Більш жорсткі, примусові досудові процедури неплатоспроможності застосовуються в Канаді, Італії, Франції, Новій Зеландії та США. Можна сказати, що добровільне досудове врегулювання проблем між боржником і кредитором використовується повсюдно, хоча воно тільки заохочується, але в жодному разі не нав'язується [22].

Зарубіжна практика відрізняється від української, по-перше, наявністю законодавчо закріплених механізмів, які уніфікують процес, що створює обізнаність учасників ринку про можливості запобігання неплатоспроможності; по-друге, системністю надання консультативної допомоги учасникам санації з будь-якої галузі: на відміну від розрізнених структур в Україні, там створюються вузькопрофільні центри антикризового управління, професійні асоціації, спеціалізація яких містить медіацію, аналіз фінансового стану проблемного бізнесу, розробку плану фінансового оздоровлення, управління процесом, що підтверджується успішними кейсами.

Директива вводить концепцію «механізмів раннього попередження», щоб попередити боржників про термінову необхідність діяти, стимулювати боржників, які починають відчувати фінансові труднощі, вживати ранніх заходів запобігання неплатоспроможності, яка загрожує. Приклади інструментів раннього попередження, наведені в Директиві, охоплюють механізми оповіщення про несплату боржником окремих видів платежів, консультативні послуги, що надаються державними або приватними організаціями, а також передбачені національним законодавством стимули для третіх осіб, які володіють відповідною інформацією про боржника, таких як бухгалтери, податкові органи та органи соціального забезпечення, повідомляти боржника про негативний розвиток подій. Директива наділяє директорів повноваженнями враховувати ці інструменти під час виконання своїх обов'язків.

На відміну від справ про неспроможність за превентивної реструктуризації суд є «простим» наглядовим органом, якому в певних ситуаціях допомагає керуючий реструктуризацією.

Механізм превентивної реструктуризації дає змогу боржнику забезпечити виконання плану реструктуризації для «зацікавлених сторін» рішенням більшості та ухвалою суду з реструктуризації. Робота з можливою неплатоспроможністю також може мати перевагу для незгодних «зацікавлених сторін» у вигляді вищих виплат, ніж виплати внаслідок банкрутства або в разі безперервності бізнесу боржника.

На відміну від справ про неспроможність боржник може обирати сторони, які торкнулися реструктуризації, зокрема кредиторів. Реструктуризація не зачіпає правового становища «незачеплених сторін», зокрема їхніх договірних відносин та претензій до боржника. Законопроєкт прямо вилучає певні вимоги з реструктуризації, наприклад, вимоги щодо працевлаштування, вимоги щодо пенсійного страхування працівників, вимоги про заподіяння тілесних ушкоджень, вимоги, що виникли внаслідок порушення закону тощо. Крім того, вимоги, які підлягають судовому чи арбітражному спору вимоги щодо оплати послуг (наприклад, банківські збори) також вилучено [2].

В Україні система попередження банкрутства та реабілітації проблемного бізнесу за останні 20 років так і не сформувалася та характеризується низькою результативністю: до реабілітаційних процедур банкрутства звертаються всього в 1–2 % випадків; у реформаторських законопроєктах, що широко обговорюються, з попередження неплатоспроможності та досудової санації не приділяється достатньо уваги; забезпечення адекватного повернення боргів кредиторам ускладнено через неефективність торгів із продажу майна боржників, тривалості, збереження практики кримінальних банкрутств.

Тому актуальним є узагальнення передової практики попередження банкрутства для пропозиції конкретних напрямів щодо активізації застосування інструментів превентивної реструктуризації для проблемних компаній в Україні.

Орієнтація на превентивне оздоровлення компанії-боржника, що має фінансові труднощі й одночасно має антикризовий потенціал, сьогодні є основним трендом розвитку інституту банкрутства у всіх країнах світу. Такий підхід дає змогу відновити, а не ліквідувати життєздатний бізнес, зберегти робочі місця, повернути борги, що позитивно впливає на економіку. Важливо, що превентивний механізм попередження банкрутства сприяє зниженню трансакційних витрат: пряме зниження судових витрат можливе за рахунок встановлення обов'язку боржника та кредиторів домовлятися в досудовому порядку в межах попередження банкрутства; непряме зниження – за рахунок можливості для неплатоспроможних фірм залучати нове фінансування чи можливості для колишнього менеджменту зберегти контроль над фірмою, оскільки існуючий управлінський досвід може підвищити її вартість.

Попередження банкрутства за допомогою превентивної реструктуризації має значні переваги перед судовими процедурами та домінує у статистиці банкрутств компаній у інших країнах. Так, у 2017–2018 роках у Франції судові процедури реорганізації становили близько 29 % усіх справ, превентивний «захист боржника» – близько 2 % випадків, у 2021–2022 роках – 23 і 2,78 %, відповідно. У Німеччині в ті самі роки реструктуризація в судових процедурах банкрутства була наявна у 5 % випадків, процедура превентивної реструктуризації – у 3 % випадків, 64 % справ про банкрутство 50 найбільших компаній проводилося у превентивному вигляді «самоврядування» [22].

У США 2020 року чотири з двадцяти найбільших банкрутств компаній були «підготовленими» (англ. prepackaged), 2021 року частка узгоджених наперед планів реструктуризації найбільших компаній досягла 50 %. В останні роки увага до запобігання банкрутству набула наднаціонального характеру: прийнята у середині 2019 року Єврокомісією «Директива з превентивної реструктуризації та другого шансу» № 2019/1023 передбачає, що члени Євросоюзу мають провести реформи щодо впровадження процедури превентивної реструктуризації до національного законодавства про банкрутство протягом наступних 2–3 років [22]. 2021 року положення Директиви були успішно інтегровані в законодавство Німеччини, Нідерландів, Франції.

Основною перевагою превентивної реструктуризації є більш висока швидкість і гнучкість прийнятих рішень: так, за оцінками Європейського інституту права, ретельно підготовка самої процедури продажу бізнесу боржника може зайняти 24–48 годин з моменту відкриття офіційної процедури банкрутства.

До інших переваг належать нижчі витрати порівняно з банкрутством (на судові витрати та зовнішнє адміністрування); зниження ризику знецінення активів боржника; можливість отримання боржником короткострокового «перепочинку» у вигляді тимчасового мораторію примусового стягнення з боку кредиторів для полегшення переговорів; конфіденційність, не публічність процесу; низькі репутаційні втрати для проблемної компанії, яка має намір продовжити діяльність і не зобов'язана переривати її на час переговорів; зниження навантаження на судову систему (оскільки більшість процедурних кроків може бути зроблено у позасудовому порядку); ефект на макрорівні у вигляді формування більш захищеного економічного середовища для розширення кредитування (як до настання неспроможності, так і після).

Враховуючи негативні наслідки несумлінності для великої кількості суб'єктів та економіки загалом, норми попередження банкрутства мають бути спрямовані не тільки на виявлення та доведення недобросовісного боржника, а й на стимулювання боржника бути сумлінним.

У країнах, де імплементовано Директиву ЄС, превентивна реструктуризація забезпечує «кращий інтерес кожного кредитора», навіть якщо один кредитор доведе, що процедура викличе в нього фінансові труднощі, то ні суд, ні більшість кредиторів, незважаючи на високий рівень перспективності процедури, не зможе її ініціювати. Крім того, ця норма свідчить про найголовнішу європейську цінність – захист прав і свобод людини й громадянина. Поза сумнівом, така гарантія зменшує кількість превентивних реструктуризацій та звужує кількість заходів і кількість успішного результату, зате підвищує рівень європейського законодавства, яке перешкоджає створенню загальної несумлінності осіб, які беруть участь у цьому процесі.

Добросовісність боржника передбачена європейським законодавцем, враховуючи те, що юридичні наслідки превентивної реструктуризації поширюються і на кредиторів, які не погодилися на цю процедуру, зокрема й через те, що припустили наявність недобросовісної змови більшості кредиторів з тим самим боржником. В інституті превентивної реструктуризації не передбачено критерій сумлінності боржника з тієї причини, що потрібна фактична згода всіх кредиторів, наявність якої робить питання сумлінності боржника не таким вагомим.

Так, враховуючи досвід інших країн, у вітчизняному законодавстві в процесі імплементації Директиви з санації рекомендується внести градацію рівня «сумлінності» на підставі того, наскільки рано боржник заявляє про ініціювання процедури. Процедура досудової санації для чесного бізнесу має стати шансом на відновлення нормальної діяльності, навіть враховуючи воєнний стан. Арбітражні керуючі, юристи повинні пропонувати таку процедуру з метою її популяризації в Україні.

Висновки. Дослідження наявної наукової літератури щодо санації як процедури відновлення платоспроможності підприємства показало наявність значної кількості проблем нормативно-правового характеру. Чинна законодавча база забезпечення інституту санації не відповідає сучасним викликам, не адаптована до європейського законодавства, що стримує процес європейської інтеграції. Насамперед детального

дослідження потребує процес досудової санації. Перевагами досудової санації є більша швидкість та гнучкість прийнятих рішень, нижчі витрати порівняно з банкрутством (на судові витрати та зовнішнє адміністрування); зниження ризику знецінення активів боржника; можливість отримання боржником короткострокового «перепочинку» у вигляді тимчасового мораторію примусового стягнення з боку кредиторів для полегшення переговорів; конфіденційність, не публічність процесу; низькі репутаційні втрати для проблемної компанії, яка має намір продовжити діяльність і не зобов'язана переривати її на час переговорів; зниження навантаження на судову систему (оскільки більшість процедурних кроків може бути зроблено в позасудовому порядку); ефект на макрорівні у вигляді формування більш захищеного економічного середовища для розширення кредитування (як до настання неспроможності, так і після).

Встановлено, що норми КУзПБ в частині проведення процедури досудової санації не містять чіткої процедури її застосування. Також встановлено наявність протиріч з іншими положеннями Кодексу. Дослідження показало відсутність гарантій для боржника та кредиторів під час здійснення процедури санації до відкриття провадження у справі про банкрутство. Вищезазначене є основною причиною того, що процедура досудової санації залишається недієвим способом врегулювання заборгованості. Отже, потрібно визначити способи удосконалення нормативно-правового регулювання санації як процедури відновлення платоспроможності, зокрема прийняття законопроєкту щодо превентивної реструктуризації, яка на сьогодні застосовується в багатьох країнах світу доволі успішно.

Перевага превентивної реструктуризації в тому, що не може бути зловживань з боку кредиторів, оскільки без згоди боржника не може бути порушена сама процедура і навіть не можуть прийматися заходи. Недолік полягає в тому, що сам боржник може зловживати своїм винятковим правом. Заходи, передбачені Директивою, є тягарем тільки для кредиторів і не покладають на боржника жодних додаткових обов'язків. У зв'язку з цим превентивна реструктуризація може зашкодити лише кредиторам, а не боржнику. Тому превентивна реструктуризація – це інститут захисту боржників, інститут запобігання їхньому банкрутству.

Підтримка запобігання банкрутству проблемного бізнесу як найважливіший вектор розвитку інституту банкрутства в Україні передбачає формування інституційного середовища, що стимулює відповідні процеси та усуває бар'єри на шляху укладання неформальних угод між кредиторами та боржником. Подібне середовище поєднує в собі не тільки правові можливості для використання гнучких інструментів превентивної реструктуризації (у сфері банкрутства та інших галузей права цивільного, податкового, банківського), а також інститут професійних консультантів щодо превентивної реструктуризації, готовність судової системи сприяти затвердженню досудових угод, забезпечення інформаційної прозорості, зокрема наявності доступу до інформації про проблемний бізнес для потенційних інвесторів та покупців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вольвач Б. В. Правова політика у сфері регулювання відносин неплатоспроможності та банкрутства. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису : дис. … д-ра філос. наук за спеціальністю 081 «Право» / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023. URL : https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/volvach/d_volvach.pdf.p7s

2. Гринчишин Я. Превентивна реструктуризація як новий тренд законодавства про неплатоспроможність. *Облік і фінанси*. 2021. № 2 (92). URL : https://afj.org.ua/pdf/830-preventivna-restrukturizaciya-yak-noviy-trend-zakonodavstva-pro-neplatospromozhnist.pdf

3. Деякі аспекти удосконалення законодавства про банкрутство. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_33286

4. Зеліско І. Управління фінансовою санацією підприємства : навчальний посібник. 2016. URL : https://core.ac.uk/download/pdf/78041013.pdf

5. Кальченко О. Санація як спосіб запобігання банкрутству підприємств. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2020. № 1 (21). С. 220–228. URL : http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/211434

6. Кіщак Д. С. Банкрутство в Україні: сутнісні виміри. *Актуальні проблеми протидії корупції в Україні в умовах воєнного стану* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Рівне, 14 берез. 2022 р. / Міжнар. економ.-гуманіт. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 28–30.

7. Кіщак Д. С. Теоретичні аспекти відкриття провадження у справі про банкрутство юридичної особи. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/19.pdf

8. Кодекс України з процедури банкрутства URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text

9. Никитченко Н., Донков С. Особливості банкрутства об'єктів державної власності. *Право України.* 2020. № 4. С. 216–224. URL : https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2020_4/

10. Оприлюднення відомостей про справи про банкрутство / Судова влада України : офіційний вебпортал. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/og_pov/

11. Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису : дис. … д-ра філос. наук за спеціальністю 081 «Право» / Запорізький національний університет. 2022. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Poliakov_Rodion/Instytut_bankrutstva_nespromozhnosti_v_Ukraini_ta_Nimechchyni_porivnialno-pravove_doslidzhennia/

12. Про банкрутство : Закон України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19920514#Text

13. Про відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом : Закон України від 30 червня 1999 р. № 784-XIV / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19990630#Text

14. Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» : Закон України від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4212-17/ed20130118#n2

15. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України № 2343-XII ; редакція від 4 квітня 2018 р., підстава № 2320-VIII. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12

16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану : Закон України від 13.07.2023 № 3249-IX / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-IX#Text

17. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації : проєкт Закону України від 12 жовтня 2023 р. № 10143 / Верховна Рада України. URL : https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42981

18. Жуков С. Судова практика у справах про банкрутство. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Jukov_prezent.pdf

19. Швидка Т. І., Остапенко Ю. І. Особливості реформування законодавства про банкрутство в період воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 229–234. URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278806/273455

20. Effectiveness of Preventive Insolvency Frameworks in the EU 1. Turnaround Management and Bankruptcy / Carcea M. C., Ciriaci D., Caballero C. C., Lorenzani D., Pontuch P. ; ed. by J. Adriaanse, J-P. van der Rest. New York : Routledge, 2017. P. 259–289.

21. Directive on preventive restructuring and second chances. 2019. No. 2019/1023. URL : https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vkzpoa70klz4

22. Madaus S. A. Role Model for Implementing the Restructuring Directive? The New German Law for Preventive Restructuring Procedures in German. Revista General de Insolvencias & Reestructuraciones. *Journal of Insolvency & Restructuring (I&R).* 2022. № 1. P. 211–220.

REFERENCES

1. Vol′vach B. V. Pravova polityka u sferi rehulyuvannya vidnosyn neplatospromozhnosti ta bankrut·stva [Legal policy in the sphere of regulation of insolvency and bankruptcy relations]. Kvalifikatsiyna naukova pratsya na pravakh rukopysu : dys. … d-ra filos. nauk za spetsial′nistyu 081 «Pravo» / Natsional′nyy yurydychnyy universytet imeni Yaroslava Mudroho, Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny. Kharkiv, 2023. URL : https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/volvach/d_volvach.pdf.p7s

2. Hrynchyshyn Y. A. Preventyvna restrukturyzatsiya yak novyy trend zakonodavstva pro neplatospromozhnist [Preventive restructuring as a new trend in insolvency legislation]′. *Oblik i finansy.* 2021. № 2 (92). URL : https://afj.org.ua/pdf/830-preventivna-restrukturizaciya-yak-noviy-trend-zakonodavstva-pro-neplatospromozhnist.pdf

3. Deyaki aspekty udoskonalennya zakonodavstva pro bankrutstvo [Some aspects of improving bankruptcy legislation]. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_33286

4. Zelisko I. Upravlinnya finansovoyu sanatsiyeyu pidpryyemstva: navchal′nyy posibnyk [Management of the financial rehabilitation of the enterprise: a study guide]. 2016. URL : https://core.ac.uk/download/pdf/78041013.pdf

5. Kal′chenko O. Sanatsiya yak sposib zapobihannya bankrut·stvu pidpryyemstv [Rehabilitation as a way to prevent bankruptcy of enterprises]. Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnya. 2020. № 1 (21). S. 220–228. URL : http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/211434

6. Kishchak D. S. Bankrut·stvo v Ukrayini: sutnisni vymiry. Aktual′ni problemy protydiyi koruptsiyi v Ukrayini v umovakh voyennoho stanu [Bankruptcy in Ukraine: essential dimensions. Actual problems of combating corruption in Ukraine under martial law] : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Rivne, 14 berez. 2022 r. / Mizhnar. ekonom.-humanit. un-t im. akad. Stepana Dem`yanchuka. L′viv – Torun′ : Liha-Pres, 2023. S. 28–30.

7. Kishchak D. S. Teoretychni aspekty vidkryttya provadzhennya u spravi pro bankrut·stvo yurydychnoyi osoby [Theoretical aspects of opening proceedings in the case of bankruptcy of a legal entity]. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/19.pdf

8. Kodeks Ukrayiny z protsedury bankrut·stva. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text

9. Nykytchenko N., Donkov S. Osoblyvosti bankrut·stva ob″yektiv derzhavnoyi vlasnosti [Peculiarities of bankruptcy of state-owned objects]. *Pravo Ukrayiny*. 2020. № 4. S. 216–224. URL : https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2020_

10. Oprylyudnennya vidomostey pro spravy pro bankrut·stvo / Sudova vlada Ukrayiny : ofitsiynyy vebportal. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/og_pov/

11. Polyakov R. B. Instytut bankrut·stva (nespromozhnosti) v Ukrayini ta Nimechchyni: porivnyal′no-pravove doslidzhennya [Institute of bankruptcy (insolvency) in Ukraine and Germany: a comparative legal study] / Kvalifikatsiyna naukova pratsya na pravakh rukopysu. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora filosofiyi za spetsial′nistyu 081 «Pravo». Zaporiz′kyy natsional′nyy universytet, Zaporizhzhya. 2022. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Poliakov_Rodion/Instytut_bankrutstva_nespro

12. Pro bankrut·stvo : Zakon Ukrayiny vid 14 travnya 1992 r. № 2343-KHII / Verkhovna Rada Ukrayiny. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19920514#Text

13. Pro vidnovlennya platospromozhnosti borzhnyka ta vyznannya yoho bankrutom [On restoring the debtor’s solvency and declaring him bankrupt] : Zakon Ukrayiny vid 30 chervnya 1999 r. № 784-XIV / Verkhovna Rada Ukrayiny. URL : http://zakon.rada.gov.ua/go/2343-12

14. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro vidnovlennya platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannya yoho bankrutom» [On restoring the debtor’s solvency or declaring him bankrupt] : Zakon Ukrayiny vid 22 hrudnya 2011 r. № 4212-VI / Verkhovna Rada Ukrayiny. URL : http:// zakon.rada.gov.ua/

15. Pro vidnovlennya platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannya yoho bankrutom [On restoring the debtor's solvency or declaring him bankrupt] : Zakon Ukrayiny 2343-XII chynnyy, potochna redaktsiya ; redaktsiya vid 4 kvitnya 2018 r., pidstava № 2320-VIII. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12

16. On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding certain issues of proceedings and application of bankruptcy procedures during the period of martial law : Law of Ukraine dated 07.13.2023 No. 3249-IX / Verkhovna Rada of Ukraine. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-IX#Text

17. On amendments to the Code of Ukraine on bankruptcy procedures and other legislative acts of Ukraine regarding the implementation of Directive 2019/1023 of the European Parliament and the Council of the European Union and the introduction of preventive restructuring procedures: Draft Law of Ukraine dated October 12, 2023 No. 10143 / Verkhovna Rada of Ukraine. URL : https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42981

18. Zhukov S. Sudova praktyka u spravakh pro bankrutstvo [Judicial practice in bankruptcy cases]. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Jukov_prezent.pdf

19. Shvydka T. I., Ostapenko YU. I. Osoblyvosti reformuvannya zakonodavstva pro bankrut·stvo v period voyennoho stanu [Peculiarities of reforming bankruptcy legislation during martial law]. *Analitychno-porivnyal'ne pravoznavstvo*. 2023. № 1. P. 229–234. URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278806/273455

20. Effectiveness of Preventive Insolvency Frameworks in the EU 1. Turnaround Management and Bankruptcy / Carcea M. C., Ciriaci D., Caballero S. S., Lorenzani D., Pontuch P. ; ed. by J. Adriaanse, J-P. van der Rest. New York : Routledge, 2017. P. 259–289.

21. Directive on preventive restructuring and second chances. 2019. № 2019/1023. URL : https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vkzpoa70klz4

22. Madaus S. A. Role Model for Implementing the Restructuring Directive? The New German Law for Preventive Restructuring Procedures in German. Revista General de Insolvencias & Reestructuraciones. *Journal of Insolvency & Restructuring (I&R).* 2022. № 1. P. 211–220.

В. Д. Дерлюк. SANITATION AS AN ALTERNATIVE TO BANKRUPTCY

In the conditions of the insolvency of a large part of Ukrainian enterprises, it becomes urgent to create an effective bankruptcy institution, which is designed to ensure a balance of interests of the state and business, to regulate economic relations between economic entities in situations when one of them becomes insolvent, as well as to minimize the socio-economic costs of cyclical functioning of the market economy.

The article identifies the advantages of pre-trial rehabilitation for the timely rehabilitation of the enterprise, emphasizing the fact that Ukrainian bankruptcy legislation currently needs a significant update, especially in the part of restorative procedures, in order to bring it into line with European practices. In this direction, an important step will be the implementation of the Directive of the European Parliament and the Council (EU) 2019/1023 on preventive restructuring, as well as on measures to improve the efficiency of restructuring, insolvency and debt repayment procedures. The purpose of this procedure is early prevention

of bankruptcy and preservation of viable enterprises at an early stage of difficulties. Its relevance is growing not only for private business. It is also an effective tool for preventing bankruptcy problems of state-owned enterprises.

In the course of the research, it was established that an essential common characteristic of preventive restructuring and bankruptcy proceedings is the collective nature of spreading legal consequences to all creditors, including those who disagree with them, in order to achieve the goal. During the preventive restructuring procedure, in particular, there is a ban on any of the creditors, including those from the dissenting minority, to initiate demanding procedures, even if there are legal grounds. This is due to the fact that the legal consequences apply to all creditors, eliminating the conflict of interests due to their assessment of the debtor's situation.

Keywords: *bankruptcy, debt, rehabilitation, preventive restructuring, pre-trial rehabilitation, arbitration administrator.*

Стаття надійшла до редколегії 18 березня 2024 року

УДК 346.2
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.110-118

О. Ю. Минюк,
канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри фінансового
та податкового права
e-mail: mou12@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-4524-7010;
Т. Є. Мазур,
здобувачка першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти,
Державний податковий університет
e-mail: 30.09.tana2002@gmail.com
ORCID ID 0009-0004-5357-1744

РОЗВИТОК КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджуються зміни в правовому регулюванні корпоративних відносин після введення на території України воєнного стану. Проаналізовано нові законодавчі акти та запропоновано можливі способи їх удосконалення.

Під час війни в країні важливу роль відіграють суб'єкти господарювання. Вони не тільки підіймають економіку за допомогою сплати податків до державного бюджету, а й забезпечують її продовольчо. Це й обумовлює актуальність теми та необхідність ретельного вивчення законодавчої бази, аналізу проблемних питань, які виникають у зв'язку з цим для більш продуктивної діяльності суб'єктів господарювання в Україні.

У ході дослідження виявлено, що державною владою прорблено багато роботи та передбачено заходи щодо спрощення діяльності підприємств, зменшення їх зобов'язань перед державою. Зокрема, для більшості суб'єктів господарювання на період дії воєнного стану запроваджена необов'язковість отримання ліцензій, збільшено можливість підприємств законним способом сплачувати менше податків, передбачена допомога з перевезення активів підприємств з окупованих територій та територій, на яких ведуться активно бойові дії, відміна та призупинення податкових перевірок, юридичне закріплення заборони торговельних відносин з державами- агресорами, зміни щодо проведення зборів акціонерів, включення до форс-мажорних обставин – події внаслідок ведення бойових дій, спрощено процедуру банкрутства.

З огляду на те, що більшість нововведень та змін вводилися в короткі терміни, адже була потреба швидкого реагування, було допущено деякі неточності. У статті запропоновано передбачення законодавчо закріпленої відповідальності за недотримання заборони щодо корпоративних відносин з російською федерацією та республікою білорусь, дозволу проведення зборів акціонерів в очному форматі на відносно спокійних територіях України, тощо.

© Минюк О. Ю., Мазур Т. Є., 2024

Ключові слова: *корпоративні правовідносини, корпоративна діяльність, релокація підприємств, законодавчо закріплені зміни, воєнний стан, ліцензія, процедура банкрутства, грошові перекази, єдиний податок.*

Метою дослідження є аналіз змін, нововведень щодо регулювання корпоративних правовідносин та корпоративної діяльності.

Постановка проблеми. Розвиток та безперебійна діяльність суб'єктів господарювання неабияк важливі для тримання в тонусі економіки країни та допомоги її обороноздатності. Діяльність підприємств у довоєнному режимі неможлива за умов війни, адже вона обмежена непередбачуваними обставинами в ході бойових дій, збільшенням навантаження на обсяги виробництва або навпаки – зникнення потреби в певних продуктах діяльності підприємств, потреба в переформатуванні в підприємства на потреби війни, потреба в переміщенні активів виробництва на іншу територію, тощо. Хоча все передбачити в умовах війни неможливо, але на досвіді інших країн, аналізу державна влада повинна вносити такі зміни, вводити нововведення, які б сприяли розвитку корпоративної діяльності, і як наслідок підтримання економіки країни під час воєнного стану.

Зі свого боку важливо відслідковувати законодавчі зміни та нові можливості, щоб вчасно скористатися ними. Тому виникає потреба в узагальненні таких змін для швидшого реагування з боку суб'єктів господарювання та для виявлення можливих неточностей в них, щоб якнайшвидше їх усунути.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням деяких аспектів господарської діяльності в умовах війни присвячували свої роботи такі науковці: К. А. Возняковська, Д. О Дяговець, Р. Є. Велієв, В. В. Добровольська, Т. Ю. Мельник, Л. С. Нецька, К. В. Галатенко та інші. Наприклад, Т. Ю. Мельник досліджено зміни в законодавстві, які стосуються політики оподаткування суб'єктів господарювання. Л. С. Нецька, К. В. Галатенко проаналізували функціонування інституту банкрутства в Україні та впливу воєнного стану на його процедури.

Виклад основного матеріалу. Так як війна регламентує власні порядки, важливим є швидке реагування державних органів на потреби у змінах щодо регулювання корпоративних правовідносин та сприяння розвитку, а не занепаду корпоративної діяльності.

Тому насамперед відповідно до Постанови від 18 березня 2022 року № 314 [1] було запроваджено декларативний принцип набуття права на провадження корпоративної діяльності, тобто без ліцензій, необхідності отримання документів дозвільного характеру тощо. Виходить, що в період воєнного стану перед початком діяльності необхідно подати декларацію встановленої форми до Міністерства економіки України, а у випадках здійснення охоронної діяльності – до Міністерства внутрішніх справ України. Але варто звернути увагу, що передбачені винятки для діяльності, пов'язаної з видобутком корисних копалин, радіоактивними, іншими небезпечними речовинами, виробництвом лікарських засобів, організацією-проведенням азартних ігор, зовнішньоекономічною діяльністю, оцінкою відповідності щодо технічних регламентів – для них порядок отримання дозвільних документів залишається незмінним. Та все ж не пізніше одного

місяця після закінчення воєнного стану потрібно буде таким підприємствам отримати дозвіл на загальних умовах, передбачених законодавством.

Вважаємо, що це було зроблено для того, щоб підприємницька діяльність поповнювалася новими суб'єктами, не занепадала, а навпаки – розвивалася та приносила дохід і продукти своєї діяльності державі в такий складний для неї час.

Крім того, для підтримки та сприяння розвитку господарської діяльності під час воєнного стану було запроваджено можливість добровільного переходу компаніям з обсягом доходу до 10 мільярдів гривень до платників єдиного податку третьої групи, що передбачає ставку податку 2 % від доходу (замість 18 % податку на прибуток); незастосування ПДВ (20 %) з операцій на території України; відсутність обмеження кількості працівників [2]. А також:

- ✓ уведено заборону на проведення перевірок (не застосовується до фактичних перевірок та камеральних перевірок декларацій при бюджетному відшкодуванні ПДВ);
- ✓ відмінено штрафи за несвоєчасну сплату податків та подання податкової звітності в період воєнного стану;
- ✓ розпочаті перевірки до введення заборони – призупинено [2].

Зазнало змін і здійснення грошових переказів між компаніями. А саме, відповідно до розпорядження Національного банку України, заборонені перекази із-за кордону, що пов'язані з російською федерацією (далі – рф) та республікою білорусь (далі – рб), і перекази в російських та білоруських рублях. Отже, правовідносини українських компаній з бенефіціарними власниками російської федерації призупинені. Тобто їм не можна продавати майно, здійснювати перерахунки коштів, відчужувати майно українським компаніям із російськими бенефіціарами на користь інших осіб.

Відповідно до постанови КМУ від 3 березня 2022 р. № 187 встановлено заборону на:

- ➢ виконання, зокрема в примусовому порядку, грошових та інших зобов'язань, стягувачами, за якими є російська федерація, або особи, пов'язані з нею;
- ➢ відчуження, передачу в заставу, будь-які інші дії, які мають чи можуть мати наслідком відчуження нерухомого майна, цінних паперів, корпоративних прав, прав вимоги до боржника у справах про банкрутство (неплатоспроможність), транспортних засобів, повітряних та морських суден, суден внутрішнього плавання російською федерацією або особами, пов'язаними з державою-агресором;
- ➢ відчуження, передачу в заставу, будь-які інші дії, які мають чи можуть мати наслідком відчуження нерухомого майна, цінних паперів, корпоративних прав, прав вимоги до боржника у справах про банкрутство (неплатоспроможність), транспортних засобів, повітряних та морських суден, суден внутрішнього плавання на користь осіб, пов'язаних з державою-агресором, або російської федерації, крім набуття ними права власності на такі об'єкти на підставі рішення суду або свідоцтва про право на спадщину [3].

Вищеназвані заборони діятимуть до прийняття та набрання чинності Законом України щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором [3].

Так, юридично закріпилося припинення торговельних відносин з росією та іншими учасниками, які пов'язані з державою-агресором. Було б доречним передбачити цією постановою санкції за недотримання закріплених у ній заборон. Можливо, санкції планують передбачити вже в Законі України щодо врегулювання відносин за участю

осіб, пов'язаних з державою-агресором або порушення її положень прирівнюється до фінансування тероризму, відповідальність за яке закріплено в Кримінальному кодексі України та карається позбавленням волі від 5 до 12 років з конфіскацією майна.

Зміни також стосуються строку повноважень органів управління товариством. Відповідно до рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) «Щодо визначення особливостей проведення загальних зборів акціонерних товариств та загальних зборів учасників корпоративних інвестиційних фондів на період дії воєнного стану у 2023 році» встановлено, що в період дії воєнного стану загальні збори акціонерів акціонерного товариства, незалежно від змісту норм статуту та інших внутрішніх документів акціонерного товариства, якими регулюється порядок скликання та проведення загальних зборів, можуть бути проведені виключно одним з таких способів:

– дистанційного проведення відповідно до Порядку скликання та проведення дистанційних загальних зборів акціонерів, затвердженого рішенням НКЦПФР № 236, загальні збори мають кворум за умови реєстрації для участі в них акціонерів, які сукупно є власниками більше ніж 50 відсотків акцій;

– проведення загальних зборів акціонерів акціонерного товариства, в яких беруть участь акціонери-власники 100 відсотків голосуючих акцій, відповідно до вимог статті 59 Закону України «Про акціонерні товариства» (за винятком випадків, коли місцем проведення загальних зборів є тимчасово окуповані території України або територія держави, що визнається згідно з законодавством України державою-агресором). Водночас загальна кількість акціонерів акціонерного товариства, загальні збори якого проводяться, не може перевищувати п'яти осіб [4].

У разі неможливості проведення загальних зборів акціонерів акціонерного товариства (далі – АТ) у зв'язку з розташуванням акціонерних товариств на тимчасово окупованих територіях загальні збори акціонерів акціонерних товариств мають бути проведені протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану [4].

Отже, під час воєнного стану загальні збори АТ мають відбуватися або дистанційно з кворумом акціонерів-власників більше п'ятдесяти відсотків акцій, або за умови участі акціонерів-власників ста відсотків голосуючих акцій. Якщо провести збори неможливо через окупацію рф, вони вже проводитимуться протягом дев'яноста днів після завершення дії воєнного стану. Вважаємо за доречне передбачити в підзаконних актах можливість проведення очних зборів акціонерів для товариств з незначною кількістю акціонерів або товариств, які перебувають у доволі тихих областях (Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька тощо).

Після введення в Україні воєнного стану поширилося передбачення в договорах між корпоративними підприємствами такої форс-мажорної обставини, як військова агресія Російської Федерації проти України. Закріпила цю форс-мажорну обставину Торгово-промислова палата та спростила процедуру її засвідчення листом від 28.02.2022 № 20234/02.0-7.1 [5].

Тобто торгово-промисловою палатою України введення воєнного стану в Україні визнано форс-мажорною обставиною, що є підставою для звільнення від відповідальності

за порушення зобов'язання. Варто звернути увагу, що відповідно до Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затвердженого Рішенням президії Торгово-промислової палати України від 15.07.2014 № 40 (3) конкретному заявнику видається сертифікат Торгово-промислової палати України, це означає, що правовий статут листа визнання форс-мажорною обставиною воєнний стан в Україні не визначений на законодавчому рівні.

Міністерством економіки України із середини березня 2022 року створена і діє програма релокації підприємств, яка розрахована на підприємства, що розташовані в зоні активних бойових дій або території, де існує загроза ведення активних бойових дій, та полягає в допомозі переміщення таких підприємств у більш спокійні області, освоєнні на новому місці. Пакет державної підтримки охоплює:

1) підбір місця розташування підприємства;

2) допомога з перевезенням;

3) допомога у розселенні працівників, які переїхали з підприємством, та в пошуку нових співробітників;

4) підтримка у відновленні логістики, закупівлі сировини та пошуку ринків збуту [6].

Програма релокації підприємств регламентована та діє на основі постанови КМУ від 17.03.2022 № 305 [7] – у ній регламентовано безкоштовне перевезення АТ «Укрпошта» майна підприємств відповідно до переліку сформованому Міністерством економіки, що передається до Міністерства інфраструктури; розпорядження КМУ від 25.03.2022 № 246-р [8] – у ньому передбачено порядок дій-заходів щодо переміщення виробничих потужностей підприємств на безпечну територію з територій, де ведуться бойові дії або існує загроза бойових дій.

Ця державна програма спрямована на допомогу у збереженні виробничого та робочого потенціалу, сприяючи релокації українських підприємств до західних областей країни. Вона призначена для всіх підприємств, які прагнуть перемістити своє виробництво через зону ризику та активних бойових дій. Учасниками можуть бути як великі компанії, так і малі бізнеси зі штатом від 10 до 20 працівників. Особливу увагу приділятимуть стратегічно важливим підприємствам та тим, що виробляють товари первинної необхідності (наприклад, хліб, їжа, питна вода, одяг тощо) для задоволення потреб як цивільного населення, так і військових та бійців у територіальній обороні.

Отже, завдяки ініціативі КМ України з програмою релокації значна кількість підприємств отримала можливість пристосуватися до нових умов, зберегти свої бізнеси та місця праці.

Змін зазнала і процедура банкрутства суб'єктів господарювання відповідно до Закону України від 13.07.2023 № 3249-IX [9]. Насамперед дозволено проводити збори кредиторів у формі відеоконференції або через опитування. Щодо арбітражного керуючого встановлено правило, що не передбачає дисциплінарної відповідальності за невиконання обов'язків, якщо це було унеможливлено через бойові дії у районах проживання сторін або місце перебування боржника, кредитора чи арбітражного керуючого, коли це створювало загрози для їхнього життя та здоров'я. Господарський суд отримав повноваження за клопотанням сторін або за власною ініціативою

продовжувати строки проведення засідань у справі про банкрутство, вирішення питань щодо мораторію на вимоги кредиторів, розгляд звернень у межах провадження в цій справі, проведення аукціонів, вирішення питань ліквідації, реструктуризації та погашення боргів боржника, виконання планів санації чи реструктуризації боргів.

Важливою зміною є відмова господарського суду у відкритті справи про банкрутство за запитом кредитора у випадку, якщо боржник до проведення підготовчого засідання доведе суду, що він включений до електронного реєстру учасників відбору та виконавців державних контрактів і має чинний контракт з державними замовниками у сфері оборони. Це також стосується випадків, коли вимоги кредитора (кредиторів) не можуть бути виконані через збройні конфлікти, що торкнулися України, охоплюючи області з активними бойовими діями або тимчасово окуповані території, визначені відповідно до законодавчо визнаного переліку таких територій.

Перераховані зміни спрощують доступ до процедур банкрутства та допомагають вирішувати питання, пов'язані з процедурними аспектами в судовому провадженні. Однак вони не вирішують всіх розбіжностей та проблем, які виникають під час практичного застосування положень Кодексу України з процедур банкрутства в умовах воєнного конфлікту.

Висновки. У ході проведеного дослідження було виявлено ряд змін до законодавчих актів та досліджено нові, що покликані сприяти розвитку корпоративної діяльності та пристосуванню наявних систем врегулювання викликам війни. А саме такі:

– для певної групи підприємств на період дії воєнного стану дозволено не отримувати дозволи (ліцензії) від державної влади на свою сферу діяльності;

– збільшення можливості переходу на спрощену систему оподаткування;

– мораторій на грошові перекази з державами-агресорами;

– збори АТ мають відбуватися або дистанційно з кворумом акціонерів-власників більше п'ятдесяти відсотків акцій, або за умови участі акціонерів-власників ста відсотків голосуючих акцій;

– якщо провести збори АТ неможливо, то закріплено обов'язок провести їх протягом дев'яноста днів після завершення дії воєнного стану;

– допомога підприємствам щодо переїзду до спокійних областей та продовження їх діяльності;

– спрощено процедуру банкрутства та зменшено зобов'язання перед кредиторами на період дії воєнного стану.

Крім того, запропоновано передбачити в підзаконних актах все-таки можливість проведення очних зборів акціонерів для товариств з незначною кількістю акціонерів або товариств, які перебувають в доволі тихих областях. Також, оскільки рішенням президії Торгово-промислової палати України конкретному заявнику видається лише сертифікат, це означає, що правовий статут листа визнання форс-мажорною обставиною воєнний стан в Україні не визначений на законодавчому рівні. А перераховані зміни хоча і спрощують доступ до процедур банкрутства та допомагають вирішувати питання, пов'язані з процедурними аспектами в судовому провадженні, вони під час практичного застосування положень не вирішують усіх розбіжностей та проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України ; перелік від 18.03.2022 № 314. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 23.02.2024).

2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (дата звернення: 23.12.2024).

3. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 187. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 23.02.2024).

4. Про затвердження Порядку скликання та проведення дистанційних загальних зборів акціонерів. НКЦПФР ; рішення, порядок від 06.03.2023 № 236. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0236863-23#Text (дата звернення: 23.02.2024).

5. Лист від 28.02.2022 № 20234/02.0-7.1 Торгово-промислової палати України / Торгово-промислова палата України : офіційний вебсайт. URL : https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf (дата звернення: 23.02.2024).

6. Програма релокації підприємств / Міністерство економіки України : офіційний вебсайт. URL : https://me.gov.ua (дата звернення: 23.02.2024).

7. Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 305. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.02.2024).

8. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію : розпорядження Кабінету Міністрів України ; план, заходи від 25.03.2022 № 246-р. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 27.02.2024).

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану : Закон України від 13.07.2023 № 3249-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 28.02.2024).

REFERENCES

1. Some issues of ensuring the conduct of economic activity under martial law : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine ; List of 18.03.2022 No. 314. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D0%BF#Text (accessed: 23.02.2024).

2. On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine on the Validity of Norms for the Period of Martial Law : Law of Ukraine of 15.03.2022 No. 2120-IX. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (accessed: 23.02.2024).

3. On ensuring the protection of national interests in future claims of the State of Ukraine in connection with the military aggression of the Russian Federation : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 03.03.2022 No. 187. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text (accessed: 23.02.2024).

4. On Approval of the Procedure for Convening and Holding a Remote General Meeting of Shareholders. NSSMC ; Decision, Procedure of 06.03.2023 No. 236. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0236863-23#Text (accessed: 23.02.2024).

5. Letter of 28.02.2022 No. 20234/02.0-7.1 of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry / Official website of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry. URL : https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf (accessed: 23.02.2024).

6. Enterprise relocation programme / Official website of the Ministry of Economy of Ukraine. URL : https://me.gov.ua (accessed: 23.02.2024).

7. On the peculiarities of the work of Ukrposhta Joint Stock Company under martial law : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 17.03.2022 No. 305. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text (accessed: 27.02.2024).

8. On approval of the plan of urgent measures to relocate, if necessary, the production facilities of business entities from the territories where hostilities are taking place and/or there is a threat of hostilities to a safe territory : Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine ; Plan, Measures of 25.03.2022 No. 246-p. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text (accessed: 27.02.2024).

9. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Certain Issues of Bankruptcy Proceedings and Application of Bankruptcy Procedures during the Period of Martial Law : Law of Ukraine of 13.07.2023 No. 3249-IX. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text (accessed: 28.02.2024).

O. Yu. Mynuk, T. Ye. Mazur. DEVELOPMENT OF CORPORATE RELATIONS UNDER MARTIAL LAW

The article examines changes in the legal regulation of economic activity and corporate relations after the introduction of martial law in Ukraine. The author analyses new legislative acts and offers advice on how to improve them.

During a war in a country, business entities play an important role. They not only boost the economy by paying taxes to the state budget, but also provide it with food. This is the reason for the relevance of the topic and the need for a thorough study of the legislative framework and analysis of the problematic issues arising in this regard for more productive activities of business entities in Ukraine.

The study found that the state authorities have done a lot of work and provided for measures to simplify the activities of enterprises and reduce their obligations to the state. In particular, for the majority of business entities, the martial law period has introduced an optional licensing procedure, increased the ability of companies to legally pay less taxes, provided assistance in transporting company assets from the occupied territories and territories where active hostilities are taking place, cancelled and suspended tax audits, legally enshrined the ban on trade relations with aggressor states, changed the procedure for holding shareholders' meetings, and included events resulting from the

Given that most of the innovations and changes were introduced in a short time, as there was a need for a quick response, some inaccuracies were made. The article proposes to provide for statutory liability for non-compliance with the ban on corporate relations with the Russian Federation and Belarus, to allow holding shareholders' meetings in person in relatively peaceful territories of Ukraine, etc.

Key words: *corporate legal relations, corporate activities, relocation of enterprises, legislative changes, martial law, licence, bankruptcy proceedings, money transfers, single tax.*

Стаття надійшла до редколегії 8 квітня 2024 року

УДК 342.9
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.119-126

Р. Т. Сачок,
аспірант,
Київський університет права НАН України
e-mail: Advokat.sachok@gmail.com
ORCID ID 0009-0001-2510-0513

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням перспектив розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні. Зазначено, що ринок сільськогосподарських земель в Україні є одним із найбільш значущих сегментів сільського господарства та земельних відносин. В останні роки цей ринок пережив значні зміни через вступ у дію по-справжньому «революційних» законодавчих та регулятивних актів, а також у зв'язку з реформами в аграрному секторі. Наголошено, що в короткостроковій перспективі ринок сільськогосподарських земель в Україні виглядає ефективним економічним механізмом та сферою поєднання приватних і публічних інтересів. Водночас з позицій публічно-правового регулювання важливим залишається «керованість» процесами розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні, здійснення моніторингу укладення відповідних правочинів та здійснення визначення нормативно-правової оцінки землі (щоб вона не була штучно занижена), дотримання умов вже укладених договорів, поширення використання ренти як договірного механізму використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення.

Підкреслено, що серед важливих викликів, пов'язаних з процесами розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні, є застосування тимчасових заходів та обмежень, пов'язаних із земельними ресурсами на тимчасово окупованих територіях України, забезпечення прав їх власників і користувачів, надання правових гарантів власникам земельних ділянок, які тимчасово вилучаються для будівництва ліній укріплень, зумовлених потребою перебігу бойових дій, та нормативно-правове визначення особливого правового статусу цих земель, визначення особливостей використання земельних ресурсів, які перебувають у розпорядженні професійно-технічних закладів як навчальні площі. Важливим елементом ринку сільськогосподарських земель в Україні також є неухильне дотримання антимонопольного законодавства. Удосконаленню підлягають чинні нормативні акти та процедури, спрямовані на покращення механізму перевірки нових власників землі й обмеження концентрації земель у руках одного суб'єкта.

Ключові слова: *земля, ринок землі, сільськогосподарські землі, земельна реформа, приватні інтереси, публічні інтереси, правочини.*

© Сачок Р. Т., 2024

Метою статті є дослідження питання перспектив розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні.

Постановка проблеми. Ринок сільськогосподарських земель в Україні є одним із найбільш значущих сегментів сільського господарства та земельних відносин. В останні роки цей ринок пережив значні зміни через вступ у дію по-справжньому «революційних» законодавчих та регулятивних актів, а також у зв'язку з реформами в аграрному секторі. До 2020 року в Україні діяв мораторій на продаж сільськогосподарських земель, що обмежувало можливість їх вільної купівлі-продажу. Невпевненість у правовому середовищі, а також певні виклики з питань земельних прав та корупції залишаються серйозними проблемами на ринку сільськогосподарських земель в Україні у передвоєнні роки. Водночас цей ринок також має значний потенціал для розвитку, зокрема через високу родючість ґрунтів та стратегічне розташування країни в аграрному вимірі. Зазначене ще раз було доведено вже під час російсько-української війни у контексті боротьби за збереження та підтримання «зернових коридорів».

У розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні важливу роль відіграють реформи у сфері земельних відносин, удосконалення земельного законодавства, підвищення правової свідомості сільгоспвиробників та інвесторів, а також створення ефективних механізмів контролю та моніторингу за використанням та обігом земельних ресурсів.

Український ринок землі продовжує працювати в екстремальних умовах російської агресії проти України, яка ведеться з початку 2022 року. Початковий шок незабаром після початку російської військової агресії змінила певна стабілізація на ринку продажу землі [1].

До початку повномасштабного вторгнення країни-агресора в Україну було підписано понад 102 000 угод, відчужено 245 000 га із приблизно 32,5 млн га сільськогосподарських земель. Середньозважена ціна гектара за цей період становила 37,9 тис. грн. Зважаючи на стан і хід війни, цифри не особливо вражають. Ціни на землю мали зрости на 15 % 2022 року, але були скориговані через війну. Проте з 24 лютого по 2 березня 2023 року на ринку землі було здійснено вже 52 693 угоди на площу 99 534 га. Найбільш активними регіонами (за площею зареєстрованих для торгівлі земель) були Дніпропетровська (10,2 тис. га), Полтавська (10 тис. га), Кіровоградська (10 тис. га), Вінницька (9,9 тис. га) та Хмельницька (9,7 тис. га) області. Загалом за весь час існування ринку землі здійснено 153 659 земельних операцій площею 344 061 га. Сьогодні середня ціна одного гектара землі в Україні становить 39 тис. грн. Цей показник отримано на підставі 125 397 договорів купівлі-продажу землі на площі 284 483 га. У лютому 2023 року найвища ціна за гектар землі була в Івано-Франківській (167 900 грн), Львівській (128 143 грн), Київській (74 573 грн), Вінницькій (60 805 грн) та Закарпатській (50 264 грн) областях [2].

Водночас війна може мати неочікуваний вплив на динаміку продажів і вимагає систематичного моніторингу, щоб уникнути небажаних подій, таких як вимушений продаж за заниженими цінами або надмірна концентрація земель. Для цього аналітикам потрібна надійна система моніторингу, яка базується на даних про операції із землею та право власності [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визначення перспектив розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні є предметом досліджень економістів, управлінців та науковців-правників. Наприклад, дослідженню проблем розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні присвячували свої праці: М. В. Гладій, Ю. Я. Лузан [3], І. О. Драган, Л. В. Сергієнко [4], О. В. Зигрій [5], А. Корюгін, Т. Лобунець [6], О. С. Літошенко [2], М. Мартинюк [7], І. О. Удовенко, М. В. Шемякін [8], Д. Філюк, М. Дзямулич [9] Ю. В. Шпак [10], О. А. Шульга [11].

Водночас питання проблематики визначення перспектив розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні у контексті періоду війни та повоєнної відбудови практично не досліджені.

Виклад основного матеріалу. За час незалежності Україна пройшла складний шлях економічних реформ від командно-адміністративної системи з державною власністю на землю та майно до ринкових відносин. Важливою складовою цих реформ є запровадження ринку сільськогосподарських земель в Україні [1]. Земельна реформа також розпочалася в Україні з моменту проголошення незалежності. Проте в останні роки реформування українського законодавства вийшло на новий рівень, що дає змогу сподіватися на значні досягнення для держави та громадян у майбутньому. Історично так склалося, що саме ця галузь господарства для населення нашої країни є вкрай важливою, тому її реформування є надто болісним та дискусійним. Приватна власність на землю в будь-якій країні стимулює її економічне зростання завдяки ефективному використанню наявних земельних ресурсів. Переваги приватної власності стають очевидними, коли існує чинний ринок землі, де першочерговим є стабільність прав власності, можливість передачі їх від однієї особи до іншої, відповідність цін на землю до її реальної вартості. Адже запровадження повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення означає обіг земельних ділянок для забезпечення вільного руху капіталу [5].

За визначенням В. В. Носіка, ринок землі – це врегульовані нормами чинного законодавства суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення органами державної влади та місцевого самоврядування прав власника на землю від імені Українського народу, а також набуття і реалізації фізичними та юридичними особами, державою гарантованого Конституцією України суб'єктивного права власності та інших прав на земельні ділянки, формування і функціонування інфраструктури ринку землі, державного та самоврядного регулювання ринку землі на національному, регіональному й місцевому рівні, забезпечення захисту прав учасників ринку землі [13, с. 503].

Лише 31 березня 2020 року ВРУ ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [14]. Відповідно до п. 14^{-1} «Перехідних положень» цього законодавчого акта було встановлено заборону «…відчуження земельних часток (паїв), земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності, відчуження та зміна цільового призначення земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності, виділених у натурі (на місцевості) власникам

земельних часток (паїв), розташованих на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, крім передачі їх у спадщину. Угоди (зокрема, довіреності), укладені під час дії заборони на купівлю-продаж або відчуження в інший спосіб земельних ділянок та земельних часток (паїв), визначених цим пунктом, у частині їх купівлі-продажу та відчуження в інший спосіб, а так само в частині передачі прав на відчуження цих земельних ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє, є недійсними з моменту їх укладення (посвідчення)» [14].

З 1 липня 2021 року до 2024 року право купівлі земель сільськогосподарського призначення мали лише фізичні особи – громадяни України. Максимальний розмір земельної ділянки – 100 га на людину (це перший етап відкриття ринку землі), а з 1 січня 2024 року землю сільськогосподарського призначення можливості купувати отримують і юридичні особи з обмеженням до 10 тис га в одні руки (другий етап відкриття ринку землі). Іноземці зможуть купувати українські землі сільськогосподарського призначення тільки після ухвалення відповідного рішення на загальнонаціональному референдумі [1]. Так, продаж земель державної та комунальної власності, а також продаж земель іноземним громадянам досі під забороною. Це питання має бути врегульоване тільки після відповідного всеукраїнського референдуму, який очевидно неможливо провести під час війни [15].

За інформацією Міністерства аграрної політики та продовольства України до 2023 року здійснено понад 142,9 тис. трансакцій на майже 322,2 тис. га сільгоспземель – це площа розміром майже в чотири Києва. Відповідно до звіту «Український ринок продажу сільськогосподарської землі під час війни Росії проти України» за час повномасштабного вторгнення надалі продовжувалася лібералізація ринку, зокрема: «…Закон 2698-IX від 19.10.2022 забезпечив можливість викупу землекористувачами земельних ділянок державної та комунальної власності, які перебували у постійному користуванні, за ціною нормативної грошової оцінки (НГО) та Закон 3065-IX від 02.05.2023 спростив операції з дрібними ділянками для особистих селянських господарств і ділянками для садівництва, скасувавши дорогі нотаріальні перевірки для покупців» [1]. Загалом з 1 липня 2021 року до 1 липня 2023 року близько 0,81 % усіх сільськогосподарських угідь були в обороті купівлі-продажу (близько 341 тис. га) [1].

Навіть в умовах війни можна відзначити певні позитивні зміни ринку землі в умовах війни, які насамперед полягають у: відновленні системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконаленні законодавства щодо охорони земель; автоматизації нормативної грошової оцінки землі, яку можна отримати в електронному вигляді в особистому кабінеті на порталі «Е-сервіси» Держгеокадастру; можливості отримання топографічних карт та карт у повному масштабі від 1:500 до 1:1 000 000 через геоінформаційні системи в онлайн режимі; спрощенні процесу прийому картографічних матеріалів, що в перспективі дасть змогу швидко та зручно отримувати доступ до картографічних матеріалів [8].

З іншого боку, на перспективність розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні впливають багаточисельні чинники негативного характеру, породжені війною.

Так, В. Недашківський наголошує, що до таких необхідно віднести забруднення землі вибухонебезпечними предметами, ризики окупації, руйнування інфраструктури та засобів агровиробництва, обмеження можливостей для імпорту й експорту. Частково ці проблеми вже вирішуються створенням ринку операторів протимінної діяльності, дипломатичними переговорами та побудовою альтернативних шляхів експорту, розвитком переробки. За розрахунками KSE, через вторгнення рф не було укладено 120 тис. угод сукупною площею 355,5 тис. га. Отже, втрати ринку сягнули 325 млн дол. США або 12,4 млрд грн [15].

Висновки. У підсумку наголосимо, що в короткостроковій перспективі ринок сільськогосподарських земель в Україні виглядає ефективним економічним механізмом та сферою поєднання приватних та публічних інтересів. Водночас із позицій публічно-правового регулювання важливим залишається «керованість» процесами розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні, здійснення моніторингу укладення відповідних правочинів та здійснення визначення нормативно-правової оцінки землі (аби вона не була штучно занижена), дотримання умов вже укладених договорів, поширення використання ренти як договірного механізму використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення.

Серед важливих викликів, пов'язаних з процесами розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні, є застосування тимчасових заходів та обмежень, пов'язаних із земельними ресурсами на тимчасово окупованих територіях України, забезпечення прав їх власників та користувачів, надання правових гарантів власникам земельних ділянок, які тимчасово вилучаються для будівництва ліній укріплень, зумовлених потребою перебігу бойових дій, та нормативно-правове визначення особливого правового статусу цих земель, визначення особливостей використання земельних ресурсів, які перебувають у розпорядженні професійно-технічних закладів як навчальні площі.

Важливим елементом ринку сільськогосподарських земель в Україні також є неухильне дотримання антимонопольного законодавства. Удосконаленню підлягають чинні нормативні акти та процедури, спрямовані на покращення механізму перевірки нових власників землі й обмеження концентрації земель в руках одного суб'єкта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Квартюк В., Мартин А. Український ринок продажу сільськогосподарської землі підчас війни Росії проти України. Звіт з аграрної політики. URL : https://apd-ukraine.de/images/2023/BVVG/Sales_market/sales_market_ukr_fin_cor.pdf (дата звернення: 25.02.2024).

2. Літошенко О. С., Удовенко І. О., Шемякін М. В. Перспективи впровадження земельної реформи в Україні. *Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник».* Одеса, 2023. Випуск 1 (48). С. 46–51.

3. Гладій М. В., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: сучасні проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК.* 2020. № 2. С. 6–19.

4. Драган І. О., Сергієнко Л. В., Шпак Ю. В. Специфіка розвитку ринку землі сільськогосподарського призначення: досвід Європи та країн Центральної Азії. *Економіка, управління та адміністрування.* 2023. № 2 (104). С. 129–136. URL : https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-129-136 (дата звернення: 25.02.2024).

5. Зигрій О. В. Вплив мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 3 (7). С. 64–68.

6. Корюгін А., Лобунець Т. Ринок землі як інструмент активізації діяльності в аграрній сфері. *Економіка та суспільство*. 2022. № 39. URL : http://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1377 (дата звернення: 25.02.2024).

7. Мартинюк М. Ринок землі в Україні: три можливі моделі запуску та їх наслідки. URL : https://dt.ua/macrolevel/rinok-zemli-v-ukrayini-tri-mozhlivi-modeli-zapuskuta-yih-naslidki-.html (дата звернення: 25.02.2024).

8. Удовенко І. О., Шемякін М. В. Ринок землі: досягнення в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. Випуск № 1. С. 235–238. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/55 (дата звернення: 25.02.2024).

9. Філюк Д., Дзямулич М. Формування ринку земельних ресурсів в Україні. *Економічний форум*. 2022. № 3. С. 9–14.

10. Шпак Ю. В. Особливості функціонування ринку землі в кранах що розвиваються: африканський досвід. *Держава та регіони. Серія : Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 3 (77). С. 95–99.

11. Шульга О. А. Ринок землі: реалії та перспективи. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2021. № 7. С. 7–16.

12. Зигрій О. Перспективи розвитку ринку землі в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 4. С. 202–206. URL : https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/228 (дата звернення: 25.02.2024).

13. Носік В. В. Право власності на землю українського народу : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text (дата звернення: 25.02.2024).

15. Недашківський В. Зміни на ринку землі: чому це важливо. URL : https://finance.ua/ua/goodtoknow/zminy-na-rynku-zemli (дата звернення: 25.02.2024).

REFERENCES

1. Kvartiuk V., Martyn A. Ukrainskyi rynok prodazhu silskohospodarskoi zemli pidchas viiny Rosii proty Ukrainy. Zvit z ahrarnoi polityky. URL : https://apd-ukraine.de/images/2023/BVVG/Sales_market/sales_market_ukr_fin_cor.pdf (data zvernennia: 25.02.2024).

2. Litoshenko O. S., Udovenko I. O., Shemiakin M. V. Perspektyvy vprovadzhennia zemelnoi reformy v Ukraini. *Naukovo-praktychnyi zhurnal «Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk».* Odesa, 2023. Vypusk 1 (48). S. 46–51.

3. Hladii M. V., Luzan Yu. Ya. Zemelna reforma: suchasni problemy i shliakhy vyrishennia. *Ekonomika APK*. 2020. № 2. S. 6–19.

4. Drahan, I. O., Serhiienko, L. V., Shpak, Yu. V. Spetsyfika rozvytku rynku zemli silskohospodarskoho pryznachennia: dosvid Yevropy ta krain Tsentralnoi Azii. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia.* 2023. № 2 (104). C. 129–136. URL : https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-129-136 (data zvernennia: 25.02.2024).

5. Zyhrii O. V. Vplyv moratoriiu na prodazh zemel silskohospodarskoho pryznachennia. *Aktualni problemy pravoznavstva.* 2016. Vyp. 3 (7). S. 64–68.

6. Koriuhin A., Lobunets T. Rynok zemli yak instrument aktyvizatsii diialnosti v ahrarnii sferi. *Ekonomika ta suspilstvo*. 2022. № 39. URL : http://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1377 (data zvernennia: 25.02.2024).

7. Martyniuk M. Rynok zemli v Ukraini: try mozhlyvi modeli zapusku ta yikh naslidky. URL : https://dt.ua/macrolevel/rinok-zemli-v-ukrayini-tri-mozhlivi-modeli-zapuskuta-yih-naslidki-.html (data zvernennia: 25.02.2024).

8. Udovenko I. O., Shemiakin M. V. Rynok zemli: dosiahnennia v umovakh viiny. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2023. Vypusk 1. S. 235–238. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/55 (data zvernennia: 25.02.2024).

9. Filiuk D., Dziamulych M. Formuvannia rynku zemelnykh resursiv v Ukraini. *Ekonomichnyi forum.* 2022. № 3. S. 9–14.

10. Shpak Yu. V. Osoblyvosti funktsionuvannia rynku zemli v kranakh shcho rozvyvaiutsia: afrykanskyi dosvid. *Derzhava ta rehiony. Seriia : Publichne upravlinnia i administruvannia.* 2022. № 3 (77). S. 95–99.

11. Shulha O. A. Rynok zemli: realii ta perspektyvy. *Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriia: Ekonomika.* 2021. № 7. S. 7–16.

12. Zyhrii O. Perspektyvy rozvytku rynku zemli v Ukraini. *Aktualni problemy pravoznavstva.* 2018. No. 4. Pp. 202–206. URL : https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/228 (data zvernennia: 25.02.2024).

13. Nosik V. V. Pravo vlasnosti na zemliu ukrainskoho narodu : monohrafiia. K. : Yurinkom Inter, 2006. 544 s.

14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia : Zakon Ukrainy vid 31 bereznia 2020 roku № 552-IX / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text (data zvernennia: 25.02.2024).

15. Nedashkivskyi V. Zminy na rynku zemli: chomu tse vazhlyvo. URL : https://finance.ua/ua/goodtoknow/zminy-na-rynku-zemli (data zvernennia: 25.02.2024).

R. T. Sachok. PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL LANDS MARKET IN UKRAINE

The paper is dedicated to issues of prospects of the development of the agricultural lands market in Ukraine. There is mentioned, the agricultural lands market in Ukraine is one of the most significant sectors of the agriculture and land relations. During last years, this market transformed significantly due to the entry into force of truly "revolutionary" legislative and

regulatory acts, as well as reforms in the agricultural sector. There is emphasized, the agricultural lands market can become an effective economic mechanism as well as field of the composition of private and public interests in short terms prospects. At the same time, in the point of view of public and legal regulation, "managing" the development of the agricultural land market in Ukraine, monitoring the conclusion of relevant transactions and determining the regulatory and legal valuation of land (so that it is not artificially low), compliance with the terms of already concluded contracts, and the spread of rent as a contractual mechanism for the use of agricultural land resources remains important.

There is outlined, Among the important challenges related to the development of the agricultural land market in Ukraine are the application of temporary measures and restrictions related to land resources in the temporarily occupied territories of Ukraine, ensuring the rights of their owners and users, providing legal guarantees to owners of land plots temporarily withdrawn for the construction of fortification lines caused by the need for military operations and regulatory definition of the special legal status of these lands, determining the specifics of land use. Strict compliance with antitrust laws is an important component of the agricultural lands market. Current regulative acts and procedures aimed at the improvement of the mechanism of checking new land owners and limiting the concentration of land in the hands of one entity, have to be improved.

Keywords: *land, land market, agricultural lands, land reform, private interests, public interests, deals.*

Стаття надійшла до редколегії 1 квітня 2024 року

Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право

УДК 347.73
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.127-134

А. В. Гарбінська-Руденко,
канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри фінансового та податкового права
e-mail: prokyror.irpin@i.ua
ORCID ID 0000-0002-0971-1234;
В. С. Ковбасюк,
здобувач вищої освіти,
Державний податковий університет
e-mail: kovbasiukviktoriia@gmail.com
ORCID ID 0009-0000-0672-7241

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ НЕЦІЛЬОВОМУ ВИКОРИСТАННЮ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ

У цій статті досліджено окремі теоретичні та правові аспекти протидії нецільовому витрачанню бюджетних коштів. Описано загрози, які становить явище нецільового витрачання бюджетних коштів. У ході дослідження використано офіційні статистичні дані – звіти Офісу Генерального прокурора та Державної аудиторської служби України. Обґрунтовано важливість принципу цільового використання бюджетних коштів, описано його значення. Також проаналізовано сутність нецільового витрачання бюджетних коштів як правопорушення (з бюджетно-правового та кримінально-правового підходів). Визначено ключові ознаки та причини виникнення цього правопорушення.

Проаналізовано пропозиції науковців щодо боротьби з нецільовим використанням бюджетних коштів. Систематизовано способи запобігання цьому правопорушенню, розглянуто основні положення кожного з них. Обґрунтовано важливість антикорупційних принципів та політики в контексті запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів. Запропоновано спрямовувати зусилля на впровадження національної антикорупційної політики в системі дотримання бюджетного законодавства.

Зроблено висновок, що нецільове витрачання бюджетних коштів – це серйозна проблема, яка негативно впливає на розвиток країни, економіко-соціальний добробут громадян, а також суспільну довіру до державної влади. Запропоновано з метою запобігання нецільовому витрачанню бюджетних коштів дотримуватися балансу між правовими інструментами (юридична відповідальність, жорсткість законодавства) та

© Гарбінська-Руденко А. В., Ковбасюк В. С., 2024

соціальними (культурологічна концепція, впровадження політики нульової толерантності до проявів корупції). Наголошено на важливості громадського контролю та взаємодії суспільства із владою у протидії нецільовому використанню бюджетних коштів. Запропоновано окремі заходи щодо підвищення ефективності протидії нецільового витрачання бюджетних коштів, заснованих на поєднанні демократичності та гласності.

Ключові слова: *бюджет, бюджетні кошти, нецільове використання, бюджетна безпека, запобігання, фінансовий контроль, юридичний примус, фінансовий моніторинг.*

Метою статті є висвітлення актуальних проблем протидії нецільовому витрачанню бюджетних коштів, а також пошук ефективних способів для запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів.

Постановка проблеми. Наразі наша держава проживає складний період як із соціально-економічної точки зору, так і з екзистенційної. В умовах війни з рф виснажується не тільки воєнний ресурс нашої держави, а й економічний. Проте з початком повномасштабного вторгнення спостерігається небезпечна тенденція – зросла кількість правопорушень у бюджетній сфері. До прикладу, якщо 2022 року Офісом Генерального прокурора було обліковано 3 кримінальні правопорушення за ст. 210 КК України «Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням», то впродовж 2023 року таких кримінальних правопорушень було обліковано вже 12 [1]. Як бачимо, нецільове витрачання бюджетних коштів – це серйозна проблема, яка негативно впливає не тільки на бюджетну безпеку нашої держави, а й на національну безпеку загалом. Це явище веде до недофінансування важливих сфер, таких як оборонна та соціальна, а також призводить до зниження рівня життя громадян і підриває довіру до влади. Саме тому важливо не тільки шукати способи запобігання нецільовому витрачанню бюджетних коштів, але й пристосовуватися до нових реалій, удосконалюючи ці способи, з використанням європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці протидії нецільового використання бюджетних коштів присвятили свої праці такі науковці: М. В. Шевчук, Г. Л. Шведова, Ю. С. Назар, І. М. Купранець та інші. Також варто згадати про актуальне дослідження І. В. Писарчука за темою «Організаційно-правові основи діяльності оперативних підрозділів у протидії нецільовому використанню бюджетних коштів службовими особами» [2]. Сутність нецільового використання бюджетних коштів також досліджували В. В. Василевич, Ю. О. Левченко та В. П. Хоменко. Проте у працях згаданих учених зосереджується увага суто на кримінально-правовій характеристиці такого правопорушення та на кримінально-процесуальних чи адміністративних механізмах запобігання нецільовому витрачанню бюджетних коштів, а також їх удосконаленню. На нашу думку, дослідження проблем протидії нецільового витрачання бюджетних коштів потребує комплексного підходу, з урахуванням правничо-соціальних аспектів.

Виклад основного матеріалу. Одним з основоположних елементів фінансової безпеки є бюджетна безпека. Бюджетна безпека – це стан забезпечення платоспроможності держави, який гарантує збалансованість доходів і видатків бюджетів усіх рівнів, а

також ефективне використання бюджетних коштів [3, с. 59]. Її зміцнення потребує комплексних та системних заходів з боку влади та суспільства. На нашу думку, нецільове використання бюджетних коштів є прямою загрозою бюджетній безпеці і відповідно фінансовій безпеці України загалом. Так, відповідно до звіту Державної аудиторської служби за 2022 р. було виявлено проведення витрат бюджетних коштів не за цільовим призначенням на суму понад 284,9 млн грн; відповідно до звіту за 2023 р. таких витрат було виявлено на суму близько 383,7 млн грн, що є беззаперечним аргументом на користь нашого твердження [4].

Багато науковців наголошують на глобальних політико-соціальних загрозах цього правопорушення. Зокрема, Г. Л. Шведова вважає, що «нецільове витрачання бюджетних коштів стало серйозною проблемою в сучасному соціальному контексті, набувши катастрофічних розмірів, які вже визнані загрозою національній безпеці держави» [5, с. 231]. Це явище стало не лише загрозою для національної безпеки країни, але й створює серйозні перешкоди для виконання ключових соціальних, економічних та оборонних функцій держави.

Потреба у виконанні функцій держави ускладнюється не лише нестачею коштів, але й неефективним використанням наявних ресурсів. Стаття 7 Бюджетного кодексу України декларує принципи, на яких ґрунтується бюджетна система України, зокрема, закріплює і принцип цільового використання бюджетних коштів [6]. Виділення фінансових коштів з бюджету для чітко визначених цілей та в межах чітко визначеного обсягу є не лише раціональним підходом, але й необхідним для забезпечення ефективного фінансового механізму. Збереження лімітів і цільового призначення отриманих із бюджету коштів є принциповим для забезпечення повноцінного фінансового функціонування держави та забезпечення реалізації її стратегічних завдань [7, с. 122].

У статті 119 БК України зазначено, що нецільовим використанням бюджетних коштів вважається їх використання на цілі, що не відповідають:

– бюджетним призначенням;

– напрямам використання бюджетних коштів, визначеним у паспорті бюджетної програми або в порядку використання бюджетних коштів;

– бюджетним асигнуванням [6].

На думку В. В. Василевича та Ю. О. Левченка, «нецільове використання бюджетних коштів є явищем, за якого фінансові видатки здійснюються для цілей, що не входять у сферу попереднього планування, не мають прямого зв’язку з передбаченими програмами або проєктами» [8, с. 214]. Під терміном «злочини, що вчиняються при нецільовому використанні бюджетних коштів» маємо на увазі діяння, що мають суспільно небезпечний характер, передбачені кримінальним законодавством, та вчиняються з порушенням установленого законами України кошторисного розпису [2, с. 67–68].

Нецільове використання бюджетних коштів, на нашу думку, виникає внаслідок різноманітних факторів, таких як корупція, неефективність адміністративних процесів або недосконаліть контрольних механізмів, а також відсутність достатньої прозорості та відповідальності в системі використання бюджетних коштів. Однією з основних

ознак нецільового витрачання бюджетних коштів, як стверджує І. В. Писарчук, «є висока латентність, що означає, що ці дії можуть бути складно помічені або виявлені зовнішніми спостерігачами чи аудиторами» [2, с. 74]. Висока латентність ускладнює процес виявлення та розкриття нецільового використання бюджетних коштів, оскільки дії здійснюються в тіні або за межами офіційного обліку. Така ситуація потребує систематичного і комплексного підходу до контролю та аудиту, а також зміцнення механізмів прозорості та відповідальності в управлінні бюджетними ресурсами.

Деякі науковці стверджують, що однією із форм нецільового використання бюджетних коштів є невідповідність кодів економічної класифікації видатків (далі – КЕКВ) на придбання предмета закупівлі. Але М. В. Шевчук, досліджуючи правозастосовну практику, спростовує таке твердження. Він наголошує, що ця проблема може свідчити про можливі порушення принципу цільового використання бюджетних коштів, але не є вичерпною підставою для визначення дії як нецільового використання [9, с. 39]. Тож, відповідно до його позиції, потрібно враховувати специфіку функціонування бюджетної системи й аналізувати не лише формальні аспекти витрат, а й їх співвідношення з визначеними цілями та завданнями програм або бюджетних процесів. Так, шукаючи способи запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів, необхідно передусім розуміти сутність нецільового витрачання коштів, аби правильно кваліфікувати діяння та уникнути несправедливих обвинувачень.

Що стосується безпосередньо заходів протидії нецільовому витрачанню бюджетних коштів, то не можна не погодитися з В. П. Хоменком, який стверджує, що одним із визначальних чинників забезпечення економічної безпеки держави, й відповідно запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів, є юридична відповідальність за недотримання правил використання бюджетних коштів [7, с. 130]. Юридична відповідальність є одним із найбільш традиційних та ефективних способів запобігання нецільовому витрачанню бюджетних коштів. Стаття 121 БК Україна передбачає відповідальність за порушення бюджетного законодавства у формі цивільної, дисциплінарної, кримінальної (ст. 210 КК України) та адміністративної (ч. 5 ст. 164-12 КУпАП) відповідальності [6].

Г. Л. Шведова для запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів пропонує поєднувати заходи юридичного примусу з культурологічним підходом (концепція «закон + культура») [5, с. 230]. Вчена наголошує, що без синтезу обох способів, використовуючи лише юридичний примус, запобігання бюджетним правопорушенням буде не результативним. Важливо наголосити, що науковиця вважає, що вирішальним засобом у боротьбі з нецільовим витрачанням бюджетних коштів постає формування соціальної культури громадян. Погоджуємось із цією думкою і вважаємо, що примус повинен балансувати із превентивною методологією.

Фінансово-правові заходи щодо запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів мають профілактичну спрямованість, зокрема в контексті їхнього застосування до юридичних осіб, які є розпорядниками та одержувачами цих коштів. Ця орієнтація набуває особливої важливості, зокрема, коли йдеться про використання заходів впливу для запобігання неналежному виконанню бюджетного законодавства [10].

У сфері фінансового контролю і правозастосування існує лише один захід, що вживається в тих випадках, коли виявляється нецільове використання бюджетних ресурсів. Цей захід полягає у поверненні витрачених коштів у відповідний бюджетний фонд. Як зазначає М. В. Шевчук, такий підхід вважається основоположним у сфері фінансового контролю, але він далеко не завжди є достатньо ефективним у вирішенні проблеми нецільового використання бюджетних ресурсів і може потребувати додаткових заходів і корективів у системі управління фінансами [9, с. 104].

І. М. Купранець серед найбільш ефективних превентивних заходів щодо запобігання нецільовому використанню коштів виокремлює публічне розголошення найвідоміших випадків порушень бюджетного законодавства через засоби масової інформації та зміцнення контролю з боку органів фінансового моніторингу за правильним використанням коштів з державного бюджету [11, с. 27]. З такою позицією можна погодитись лише частково, адже хоча таке висвітлення і є доцільним, але, на нашу думку, не свідчить про ефективність такого заходу щодо запобігання нецільовому витрачанню бюджетних коштів, оскільки суспільний осуд не гарантує ефективної протидії таким правопорушенням. У такому випадку висвітлення у ЗМІ свідчить лише про результати роботи спеціально уповноважених органів, але маємо сумніви щодо ефективності впливу такого розголошення безпосередньо на правосвідомість правопорушників бюджетного законодавства.

Також потрібно зважати на антикорупційні стандарти ЄС, серед яких основоположними є: принцип незалежності, прозорості, підзвітності, пропорційності та інші. Загальновідомо, що одним із головних антикорупційних принципів ЄС є провадження політики нульової толерантності населення до корупції [12]. На цьому принципі, на нашу думку, державі варто акцентувати особливу увагу, оскільки актуальним є впровадження національної антикорупційної політики, зокрема і в системі дотримання бюджетного законодавства. У цьому контексті слушною є пропозиція вченого І. М. Купранця щодо розробки Програми профілактики злочинів, пов’язаних із розкраданням і нецільовим використанням бюджетних коштів [11].

Висновки. Отже, нецільове витрачання бюджетних коштів – це актуальна проблема, яка негативно впливає на розвиток нашої держави, економіко-соціальний добробут громадян, а також суспільну довіру до державної влади. Вважаємо, що для вирішення проблеми нецільового витрачання бюджетних коштів потрібно дотримуватися балансу між правовими інструментами (юридична відповідальність, суворість заходів впливу) та соціальними (культурологічна концепція, впровадження політики нульової толерантності до проявів корупції).

Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відіграє громадський контроль. Громадськість має право на доступ до інформації про бюджетні кошти, їх використання та результати. Тільки спільними зусиллями влади та суспільства можна подолати проблему нецільового витрачання бюджетних коштів та забезпечити ефективне використання бюджетних ресурсів.

Саме тому з метою підвищення ефективності протидії нецільового використання бюджетних коштів пропонуємо:

1) посилити значення громадського контролю за цільовим витрачанням бюджетних коштів, запровадивши систему електронного голосування щодо видатків (на благоустрій; культурно-мистецькі програми місцевого значення; програми підтримки кінематографії та засобів масової інформації місцевого значення; міські програми з розвитку фізичної культури і спорту; типове проєктування, реставрацію та охорону пам'яток архітектури місцевого значення; транспорт, дорожнє господарство) у застосунках територіальних громад або на платформі «Дія», у такий спосіб громадяни зможуть обирати, на що, на їхню думку, повинні спрямовуватися бюджетні кошти першочергово;

2) проведення системних «бюджетних тренінгів» для уповноважених державних службовців щодо протидії нецільовому використанню бюджетних коштів;

3) розроблення системи раннього попередження для виявлення ризиків нецільового використання бюджетних коштів, наприклад, впровадженням у бюджетних установах ефективного внутрішнього бюджетного моніторингу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора.* URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 03.03.2024).

2. Писарчук І. В. Організаційно-правові основи діяльності оперативних підрозділів у протидії нецільовому використанню бюджетних коштів службовими особами : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 251 с. URL : https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1805/dispysarchukiv2018.pdf

3. Ладюк О. Д. Теоретичний базис бюджетної безпеки України. *Ефективна економіка*. 2018. № 2. С. 58–64. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/55.pdf

4. Державна аудиторська служба України. Статистичні звіти / Державна аудиторська служба України. URL : https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/53 (дата звернення: 05.03.2024).

5. Шведова Г. Л. Актуальні питання запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2017. № 3. С. 229–232.

6. Бюджетний кодекс України : Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI : станом на 1 січ. 2024 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text (дата звернення: 04.03.2024).

7. Хоменко В. П. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 120–132.

8. Василевич В. В., Левченко Ю. О. Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія: Право. 2023. Т. 2, № 78. С. 214–219. URL : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.34

9. Шевчук М. В. Відносини щодо використання бюджетних коштів як об'єкт правової охорони : дис. … д-ра філософії в галузі права : 12.00.07. Львів, 2020. 206 с.

10. Назар Ю. С. Теорія та практика протидії порушенням бюджетного законодавства : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2021. 501 с.

11. Купранець І. М. Удосконалення оперативно-розшукової профілактики нецільового використання бюджетних коштів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 23–30.

12. Демків Д. М. Міжнародні стандарти адміністративно-правового забезпечення діяльності спеціалізованих антикорупційних органів. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2018. № 2. С. 196–198. URL : https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/2_2018.pdf#page=196

REFERENCES

1. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia. Ofis Heneralnoho prokurora. URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (data zvernennia: 03.03.2024).

2. Pysarchuk I. V. Orhanizatsiino-pravovi osnovy diialnosti operatyvnykh pidrozdiliv u protydii netsilovomu vykorystanniu biudzhetnykh koshtiv sluzhbovymy osobamy : dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Lviv, 2018. 251 s. URL : https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1805/dispysarchukiv2018.pdf

3. Ladiuk O. D. Teoretychnyi bazys biudzhetnoi bezpeky Ukrainy. *Efektyvna ekonomika*. 2018. № 2. S. 58–64. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/55.pdf

4. Derzhavna audytorska sluzhba Ukrainy. Statystychni zvity / Derzhavna audytorska sluzhba Ukrainy. URL : https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/53 (data zvernennia: 05.03.2024).

5. Shvedova H. L. Aktualni pytannia zapobihannia netsilovomu vykorystanniu biudzhetnykh koshtiv v Ukraini. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Seriia: Pravo.* 2017. № 3. S. 229–232.

6. Biudzhetnyi kodeks Ukrainy : Kodeks Ukrainy vid 08.07.2010 № 2456-VI : stanom na 1 sich. 2024 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text (data zvernennia: 04.03.2024).

7. Khomenko V. P. Kryminalna vidpovidalnist za netsilove vykorystannia biudzhetnykh koshtiv, zdiisnennia vydatkiv biudzhetu chy nadannia kredytiv iz biudzhetu bez vstanovlenykh biudzhetnykh pryznachen abo z yikh perevyshchenniam. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav.* 2016. № 1. S. 120–132.

8. Vasylevych V. V., Levchenko Yu. O. Netsilove vykorystannia biudzhetnykh koshtiv, zdiisnennia vydatkiv biudzhetu chy nadannia kredytiv z biudzhetu bez vstanovlenykh biudzhetnykh pryznachen abo z yikh perevyshchenniam. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo.* 2023. Т. 2, № 78. S. 214–219. URL : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.34

9. Shevchuk M. V. Vidnosyny shchodo vykorystannia biudzhetnykh koshtiv yak obiekt pravovoi okhorony : dys. … d-ra filosofii v haluzi prava : 12.00.07. Lviv, 2020. 206 s.

10. Nazar Yu. S. Teoriia ta praktyka protydii porushenniam biudzhetnoho zakonodavstva : dys. … d-ra yuryd. nauk : 12.00.07. Lviv, 2021. 501 s.

11. Kupranets I. M. Udoskonalennia operatyvno-rozshukovoi profilaktyky netsilovoho vykorystannia biudzhetnykh koshtiv. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2016. № 4. S. 23–30.

12. Demkiv D. M. Mizhnarodni standarty administratyvno-pravovoho zabezpechennia diialnosti spetsializovanykh antykoruptsiinykh orhaniv. *Elektronne naukove vydannia «Porivnialno-analitychne pravo».* 2018. № 2. S. 196–198. URL : https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/2_2018.pdf#page=196

A. V. Harbinska-Rudenko, V. S. Kovbasiuk. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF COUNTERACTING MISUSE OF BUDGET FUNDS

This article examines the theoretical and legal aspects of counteracting the misuse of budget funds. The authors describe the threats posed by the phenomenon of misuse of budget funds. The study uses official statistical data - reports of the Prosecutor General's Office and the State Audit Service of Ukraine. The author substantiates the importance of the principle of targeted use of budget funds and describes its significance. The authors also analyze the essence of misuse of budgetary funds as an offense (from the budgetary and criminal law approaches). The key features and causes of this offense are identified.

The proposals of scholars to combat the misuse of budgetary funds are analyzed. The ways of preventing this offense are systematized, and the main provisions of each of them are considered. The importance of anti-corruption principles and policies in the context of preventing the misuse of budgetary funds is substantiated. It is suggested that efforts should be directed at implementing the national anti-corruption policy in the system of compliance with budget legislation.

The authors conclude that misuse of budgetary funds is a serious problem which negatively affects the development of the country, economic and social well-being of citizens, and public trust in the State authorities. To prevent misuse of budgetary funds, the authors suggest striking a balance between legal instruments (legal liability, tightening of legislation) and social instruments (cultural concept, implementation of a zero-tolerance policy towards corruption. The authors emphasize the importance of public control and interaction between society and the government in countering the misuse of budget funds. In addition, a number of measures to counteract the misuse of budget funds based on a combination of democracy and transparency are proposed.

Keywords: *budget, budget funds, misuse of budget funds, budget security, prevention, financial control, legal coercion, financial monitoring.*

Стаття надійшла до редколегії 16 квітня 2024 року

УДК 347.73
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.135-143

О. І. Гуменюк,
здобувачка третього рівня вищої освіти ступеня доктора філософії кафедри фінансового та податкового права,
Державний податковий університет
e-mail:oksana1646@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-9178-547X

ПРОЦЕДУРА ДОБРОВІЛЬНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ ВЕЛИКИХ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ: АНАЛІЗ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

У сучасному світі ефективне управління податковими платежами стає ключовим аспектом успішної діяльності підприємств та індивідуальних платників податків. Зростаюча складність податкового законодавства та нестабільність економічних умов породжують необхідність пошуку способів оптимізації податкового співробітництва. Одним із ефективних інструментів у цьому процесі є процедура добровільної реалізації. Ця стаття розгляне суть та переваги цього процесу на основі сучасних досліджень та практичного досвіду.

Добровільна реалізація – це процедура, за допомогою якої платник податків може виправити порушення податкового законодавства за допомогою добровільної декларації та виплати податкових зобов'язань. Основною ідеєю цього механізму є стимулювання платників податків до самостійного визнання помилок та відповідального підходу до виконання податкових обов'язків.

У світі існують численні приклади успішної реалізації, які підтверджують ефективність цього механізму. Наприклад, компанія Х виявила помилки у своїй податковій звітності та вчасно скористалася процедурою добровільної реалізації, що дало змогу уникнути негативних наслідків та зберегти репутацію на ринку.

Добровільна реалізація податкових зобов'язань є важливим інструментом оптимізації податкового співробітництва, який дає можливість платникам податків зменшити ризики та забезпечити фінансову стабільність. Важливо підтримувати ініціативи та програми, спрямовані на підтримку цього процесу та забезпечення дотримання законодавства у сфері оподаткування.

Метою дослідження є системне опрацювання теоретико-методологічних засад та методичних засобів щодо вирішення наукового завдання – щодо удосконалення правового забезпечення процедури добровільної реалізації великих платників податків.

Ключові слова: *великі платники податків, оподаткування, податкова система, процедура добровільної реалізації, податкова політика, податкові обов'язки, платник податку.*

© Гуменюк О. І., 2024

Метою дослідження є системне опрацювання теоретико-методологічних засад та методичних засобів щодо вирішення наукового завдання – щодо удосконалення правового забезпечення процедури добровільної реалізації великих платників податків.

Постановка проблеми. Розв'язання вказаної проблеми неможливе без належного теоретико-правового обґрунтування змісту, його мети та засобів. Водночас важливо визначити не тільки теоретичні засади податкового планування, а й встановити, як саме держава має реагувати на це явище, які правові межі необхідно встановити, які критерії застосувати для визначення правомірності дій платника податків, у якій правовій формі їх закріпити. Досі залишаються неврегульованими питання, які правові наслідки повинен мати факт зловживання правом з боку платників податків, у компетенції якого органу має бути оцінка чи переоцінка таких дій. Належне вирішення цих питань на законодавчому рівні не повинно сприйматися як погіршення становища платників податків, адже за чинних умов на практиці таку оцінку дають податкові органи та суди, керуючись власним розсудом, що не характерно для імперативного методу правового регулювання у фінансовому праві й породжує численні конфлікти та правову невизначеність.

Період, визначений епідемією Covid-19 від коронавірусу SARS-CoV-2, суттєво позначився як на глобальному бізнесі, так і на економічній діяльності в Україні. І хоча повні наслідки цього періоду стали відчутними лише сьогодні, спільно з уведенням правового режиму воєнного стану в Україні та початком збройної агресії, ситуація у сфері соціальних, економічних та правових аспектів радикально погіршилася. Нові виклики, породжені збройною агресією, приєдналися до вже існуючих проблем, спричинивши трагедію у вигляді втрат серед наших співгромадян та змін у напрямах господарської діяльності.

У сучасному світі, де бізнес-середовище постійно змінюється і держави постійно оптимізують свої податкові системи, стратегія оптимізації податкових зобов'язань стає ключовою для великих платників податків. У цьому контексті процедура добровільної реалізації набуває особливої актуальності. Розглянемо, чому ця тема є настільки важливою для великих платників податків.

Великі платники податків часто операціонують у складних правових та податкових середовищах. Добровільна реалізація податкових зобов'язань надає можливість мінімізувати ризики перед податковими органами способом активного виявлення та вирішення потенційних податкових проблем. Добровільна реалізація податкових зобов'язань дає змогу великим платникам податків знизити витрати на податкові спори та судові процеси, що може значно збільшити їх фінансову ефективність та конкурентоспроможність на ринку. Участь у процедурі добровільної реалізації податкових зобов'язань може сприяти покращенню іміджу компанії перед громадськістю та забезпечити позитивне співвідношення з податковими органами та іншими стейкхолдерами.

Отже, починаючи з моменту набуття Україною незалежності, поступово розвивалася унікальна система оподаткування, яка враховує соціально-економічні фактори та умови здійснення господарської діяльності. Національна податкова система є добре збалансованою, оскільки її формування не відбувалося раптово; навпаки, профільний

законодавчий акт був прийнятий майже через 10 років після настання фактичної можливості впровадження власної системи оподаткування. Важливо акцентувати увагу на комплексному підході до державної податкової політики, яка охоплює не лише економічні аспекти, але й ураховує таку необхідність: удосконалення системи суб'єктів оподаткування; підвищення професійного рівня персоналу податкових органів; усунення бюрократичних перешкод для забезпечення простоти та зрозумілості податкових процедур тощо.

Однією з основних цілей державної податкової політики є дотримання балансу між публічними та приватними інтересами під час сплати податків. Що таке гарантія приватних інтересів? Гарантія приватних інтересів означає, що платники податків можуть використовувати законні засоби та інструменти для визначення найкращої для них моделі оподаткування, це реалізується через податкове планування.

Природним і зрозумілим є бажання платників податків обрати найзручніший спосіб сплати податків і законним чином зменшити свої податкові витрати.

Інструменти податкового планування, зокрема й міжнародні, в останні роки активно розвиваються та суттєво вдосконалюються. Це має позитивний ефект зі значною економією коштів для платників податків, але не завжди враховує інтереси держави. Інтереси держави не завжди враховуються, оскільки надходження до бюджету в результаті податкового планування об'єктивно зменшуються.

У зв'язку з цим важливо, щоб держава визначила чіткі, доступні та коректні механізми забезпечення справедливого балансу інтересів.

Діяльність великих платників податків в Україні переважно зосереджена на видобуванні, транспортуванні, переробці, зберіганні і реалізації природних ресурсів, тому в податковій політиці країни доцільно виділена сфера рентного оподаткування та регулювання нею. Варто зазначити, що рента, яка уособлює ресурсне оподаткування як самостійний інститут, досить широко використовується для реалізації державної політики в різних країнах світу.

В Україні за офіційними даними більше ніж 70 % усіх надходжень до бюджету забезпечують саме відрахування від великих платників податків.

Упродовж січня 2024 року платниками Центрального міжрегіонального управління ДПС по роботі з великими платниками податків забезпечено збір платежів до загального фонду Державного бюджету в розмірі 17,1 млрд грн, що у 1,3 раза або на 3,6 млрд грн більше січня минулого року.

У розрізі основних податків до Державного бюджету надійшло з податку на додану вартість – 12,1 млрд грн, з податку на доходи фізичних осіб – 2,2 млрд грн, з акцизного податку з вироблених підакцизних товарів – 1,9 млрд грн, по податку на прибуток – 0,4 млрд гривень.

Крім того, варто зазначити зростання надходжень до Державного бюджету порівняно з січнем 2023 року: з податку на додану вартість – на 20,1 % або на 2 млрд грн більше, з акцизного податку з вироблених підакцизних товарів – в 1,8 раза або на 0,8 млрд грн більше, з податку на доходи фізичних осіб – у 1,4 раза або на 0,6 млрд грн більше.

Надходження єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в січні 2024 року становили 2,9 млрд грн, що на 25,1 % або на 0,6 млрд грн більше, ніж у січні 2023 року [1].

Як відомо, у першому кварталі 2021 р. великі платники податків перерахували до бюджету 49,5 млрд грн, водночас у розрізі основних податків надійшло 26,9 млрд грн ПДВ; 10,1 млрд грн податку на прибуток; 4,8 млрд грн акцизного податку. Порівняно з першим кварталом 2020 року, надходження від акцизного податку зросли на 13,9 % або 592 млн грн, а ПДВ – на 11,7 %, або на 2,8 млрд грн. Також зросли надходження від державних підприємств у частині чистого прибутку на 18 % або на 154 млн грн [2].

Що ж до конкретних компаній, то в Україні діє офіційний реєстр великих платників податків, який, проте, не оприлюднюється під час війни (станом на початок 2022 р. у ньому значилося понад 1 300 фірм). Утім у публічному реєстрі є рейтинг найбільших платників податків, ранжованих за виторгом. Ці системи YouControl за 2023 р. показують, що список очолюють «АТБ-Маркет» (181 млрд грн), енергомпанія D.TRADING (166 млрд грн) та Енергоатом (153 млрд грн), і загалом у десятку потрапили переважно гравці ринку енергетики та ритейлу, чи не найбільш концентрованих галузей в Україні. Ці числа дають уявлення про структуру української економіки та місця сили, де генеруються доходи, утім – на цьому варто наголосити – компанії з найбільшим доходом необов'язково сплачують пропорційно великі відрахування в бюджет (суми залежать від прибутковості конкретного бізнесу та сфери його діяльності) [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на різноманітність та різноплановість наукових джерел, до сьогодні не існує жодної роботи, яка б комплексно досліджувала питання правового забезпечення діяльності великих платників податків.

Основоположними джерелами дослідження великих платників податків стали праці вітчизняних вчених у галузі адміністративного, фінансового та податкового права, серед яких можна відзначити О. Бандурку, А. Берлача, В. Білоуса, В. Гаращука, І. Голосніченка, М. Кучерявенка, О. Музика-Стефанчук, А. Нечая, М. Перепелиці, Т. Проценка, О. Рябченко та інших.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що серед різноманітних сфер діяльності держави податкова система, без перебільшення, має важливе стратегічне значення. Це через те, що в рамках цієї сфери здійснюється збір податків, зборів та інших обов'язкових платежів, які поповнюють Державний та місцеві бюджети. Зібрані кошти використовуються для задоволення соціальних потреб громадян, зокрема створення умов для забезпечення їх економічних і політичних прав, надання якісної медичної допомоги, розвитку цивільної та критичної інфраструктури тощо. Ці заходи здійснюються в рамках реалізації державної податкової політики, як правильно зазначає О. В. Третьякова: «Податкова політика – найбільш активний важіль державного регулювання соціально-економічного розвитку, інвестиційної стратегії, зовнішньоекономічної діяльності, структурних змін у виробництві, прискореного розвитку пріоритетних галузей» [4, с. 147].

Практика правового регулювання здійснення податкового обслуговування великих платників указує на необхідність вчасного і якісного врахування соціально-економічних, політичних, організаційних та інших змін, вивчення та впровадження зарубіжного

досвіду організації податкового супроводження великих платників податків, виокремлення та активне застосування власного досвіду у вказаній сфері. Усе це створює передумови для ефективної, плідної співпраці податківців з великими платниками податків, виникнення між ними реальних партнерських стосунків.

Великі платники податків зазвичай перебувають під збільшеним наглядом податкових органів та громадськості. Участь у процедурі добровільної реалізації підкреслює їх відданість дотриманню законодавства та високих етичних стандартів.

У світі, де впроваджуються все більші вимоги до фінансової звітності та відкритості, участь у процедурі добровільної реалізації податкових зобов'язань відповідає глобальним тенденціям та міжнародним стандартам корпоративного управління.

Великий платник податків – це юридична особа (резидент чи нерезидент) з усіма своїми структурно відокремленими підрозділами, дочірніми підприємствами, філіями та ін., яка зареєстрована або ж здійснює свою господарську діяльність на території України, у якої обсяг доходу від усіх видів діяльності за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує п'ятсот мільйонів гривень або загальна сума сплачених до Державного бюджету України податків за платежами, що контролюються органами державної податкової служби, за такий самий період перевищує дванадцять мільйонів гривень.

Перш ніж розпочати будь-які дії, необхідно оцінити поточний стан податкового співробітництва та існуючі податкові обов'язки. Це охоплює огляд оподатковуваного доходу, витрат, активів та інших факторів, що впливають на оподаткування.

Процедура добровільної реалізації для великих платників податків є механізмом, за допомогою якого платники податків можуть самостійно виявити та виправити будь-які помилки чи неточності у своїй податковій звітності. Ця процедура передбачає виконання ряду кроків, які дають змогу платникам податків виправити порушення та уникнути санкцій, пов'язаних з податковими порушеннями.

Основною метою процедури добровільної реалізації є стимулювання платників податків до вчасного та чесного виконання своїх податкових зобов'язань, а також забезпечення виправлення будь-яких неточностей чи помилок у податковій звітності.

Кроки процедури добровільної реалізації:

1. **Виявлення порушень**. Платник податків повинен провести детальний аналіз своєї податкової звітності та ідентифікувати будь-які можливі порушення або неточності.

2. **Підготовка корекцій**. Після виявлення порушень платник повинен підготувати корекційні заяви або звіти, які містять інформацію про виявлені помилки та пропоновані заходи для їх виправлення.

3. **Подання корекційних заяв**. Платник податків подає корекційні заяви або звіти до податкових органів, які містять інформацію про виявлені помилки та запропоновані заходи для їх виправлення.

4. **Розгляд корекційних заяв**. Податкові органи проводять ретельний аналіз поданих корекційних заяв і приймають рішення щодо їх прийняття або відхилення.

5. **Виправлення помилок та сплата штрафів**. У разі прийняття корекційних заяв платник податків здійснює необхідні виправлення помилок, самостійно виявлених платником податку, та застосовує штрафні санкції у разі виправлення таких помилок.

Процедура добровільної реалізації повинна мати чітку правову підставу в законодавстві країни. Важливо, щоб відповідні закони та нормативні акти чітко визначали умови, порядок та процедури, що стосуються використання цієї процедури.

Правова оцінка передбачає забезпечення прозорості та доступності процедури для всіх зацікавлених сторін. Суб'єкти господарювання повинні мати можливість ознайомитися з умовами та вимогами процедури без перешкод. Важливо, щоб процедура добровільної реалізації не порушувала законні права суб'єктів господарювання та відповідала вимогам законодавства.

Аналіз ефективності та результативності процедури добровільної реалізації сприяє досягненню мети, яка передбачена законодавством, а також мала позитивний вплив на фінансову систему та економіку загалом.

Загальна правова оцінка процедури добровільної реалізації має сприяти створенню ефективного та прозорого механізму оподаткування, який враховує інтереси як суб'єктів господарювання, так і держави.

Висновки. Однак проблеми визначення сутності великих платників податків і відповідності критеріїв їх відбору реальним ринковим умовам господарювання в Україні практично не досліджено. Варто також враховувати, що практика адміністрування великих платників податків у нашій державі ґрунтується в основному на досвіді зарубіжних країн та сформована відповідно до рекомендацій міжнародних організацій, що підкреслює актуальність вивчення світового досвіду оподаткування цієї категорії платників. Так, завданням цього дослідження є узагальнення та систематизація правових критеріїв визначення великих платників податків у розвинених країнах світу та в Україні, а також визначення перспектив оптимізації податкового супроводження цієї категорії платників податків з огляду на зарубіжний досвід. Проведене дослідження дало змогу зробити висновок оптимізації податкового співробітництва для великих платників податків, зокрема процедура добровільної реалізації набуває особливої актуальності в сучасному світі, де дотримання законодавства й ефективне управління податковими ризиками стають ключовими аспектами успішного функціонування бізнесу. Ця тема не лише сприяє фінансовій стабільності та конкурентоспроможності компаній, але й покращенню їхнього іміджу та відносин з податковими органами та громадськістю загалом. Проведене дослідження встановило, що серед податкових платежів великих платників податків основну частку становлять рентні платежі, акцизний податок та екологічний податок. Отже, оцінка податкового потенціалу великого платника податків має спрямовуватися передусім на ці види оподаткування, оскільки економічний виграш від реалізації податкового потенціалу в цьому напрямі, а також пов'язані з цим податкові ризики будуть максимальними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скільки податків сплатили великі платники податків у січні 2024 року? URL : https://news.dtkt.ua/taxation/common/88731-skilki-podatkiv-splatili-veliki-platniki-podatkiv-u-sicni-2024-roku (дата звернення: 25.03.2024).

2. Головньов С. Найбільші платники податків в 2020 році. URL : https://biz.censor.net/resonance/3272309/nayiblsh_platniki_podatkv_v_2020_rots (дата звернення: 25.03.2024).

3. Топ-10 компаній серед найбільших платників податків. URL : https://farmak.ua/publication/top-10-kompanij-sered-najbilshih-platnikiv-podatkiv/ (дата звернення: 25.03.2024).

4. Третякова О. В. Вплив податкової політики на економічний стан та подальший розвиток країни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки.* 2014. Вип. 5 (4). С. 147–149. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2014_5%284%29__40

5. Щодо особливостей обліку великих платників податків та сплати податкових зобов'язань за новим місцем реєстрації. URL : https://svp.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/643503.html

6. Decentralization of power in Ukraine and in Europe: Security and Finance issues / О. А. Музика-Стефанчук, О. О. Отраднова, Н. Л. Губерська та інші. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice.* 2020. Т. 32, Вип. 1. С. 351–359.

7. Податковий кодекс України. 10.08.2023. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

8. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 2022 р. № 64/22. URL : https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

9. Закон України від 2022 р. № 2260-IX. URL : https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/77361.html

10. Закон України 2022 р. № 2719-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2719-20#Text

11. Щодо проведення документальних перевірок у період воєнного стану. 2022. URL : https://ch.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/657064.html

12. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету : проєкт Закону України від 25.02.2021 № 5153 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71231

REFERENCES

1. Skilky podatkiv splatyly velyki platnyky podatkiv u sichni 2024 roku? URL : https://news.dtkt.ua/taxation/common/88731-skilki-podatkiv-splatili-veliki-platniki-podatkiv-u-sicni-2024-roku (data zvernennia: 25.03.2024).

2. Holovnov S. Naibilshi platnyky podatkiv v 2020 rotsi. URL : https://biz.censor.net/resonance/3272309/nayiblsh_platniki_podatkv_v_2020_rots (data zvernennia: 25.03.2024).

3. Top-10 kompanii sered naibilshykh platnykiv podatkiv. URL : https://farmak.ua/publication/top-10-kompanij-sered-najbilshih-platnikiv-podatkiv/ (data zvernennia: 25.03.2024).

4. Tretiakova O. V. Vplyv podatkovoi polityky na ekonomichnyi stan ta podalshyi rozvytok krainy. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky.* 2014. Vyp. 5 (4). S. 147–149. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2014_5%284%29__40

5. Shchodo osoblyvostei obliku velykykh platnykiv podatkiv ta splaty podatkovykh zoboviazan za novym mistsem reiestratsii. URL : https://svp.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/643503.html

6. Decentralization of power in Ukraine and in Europe: Security and Finance issues / O. A. Muzyka-Stefanchuk, O. O. Otradnova, N. L. Huberska ta inshi. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2020. T. 32, vip. 1. P. 351–359.

7. Podatkovyi kodeks Ukrainy. 10.08.2023. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

8. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 2022 r. № 64/22. URL : https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

9. Zakon Ukrainy vid 2022 r. № 2260-IX. URL : https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/77361.html

10. Zakon Ukrainy vid 2022 r. № 2719-IKh. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2719-20#Text

11. Shchodo provedennia dokumentalnykh perevirok u period voiennoho stanu. 2022. URL : https://ch.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/657064.html

12. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo stymuliuvannia detinizatsii dokhodiv ta pidvyshchennia podatkovoi kultury hromadian shliakhom zaprovadzhennia dobrovilnoho deklaruvannia fizychnymy osobamy nalezhnykh yim aktyviv ta splaty odnorazovoho zboru do biudzhetu : proekt Zakonu vid 25.02.2021 № 5153 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71231

O. I. Humenyuk. VOLUNTARY IMPLEMENTATION PROCEDURE FOR LARGE TAXPAYERS: ANALYSIS AND PRACTICAL ASPECTS

The purpose of the study is the systematic development of theoretical and methodological principles and methodical tools for solving the scientific task of improving the legal support of the procedure for the voluntary implementation of large taxpayers. Voluntary implementation of tax obligations is an important tool for optimizing tax cooperation, which allows taxpayers to reduce risks and ensure financial stability. It is important to support initiatives and programs aimed at supporting this process and ensuring tax compliance. The theoretical analysis and practical recommendations for the improvement of the mechanism of implementation Ukraine in the context of increasing its effectiveness have been substantiated. The current problems in this area are generalized, namely: the need to increase the efficiency of tax audits, reduce the number of errors during their conduct and make motivated decisions based on their results; improvement of available and development of new indicators for assessing the effectiveness of the control work of the tax authorities, through which one would: thoroughly assess the effectiveness of tax control as results.

So, starting from the moment Ukraine gained independence, a unique taxation system that takes into account socio-economic factors and conditions of economic activity gradually developed. The national tax system is well balanced, as its formation did not happen suddenly; on the contrary, the relevant legislative act was adopted almost 10 years after the actual possibility of introducing its own taxation system.

Keywords: *large taxpayers, taxation, the tax system, voluntary implementation procedure, tax policy, tax obligations, Taxpayer.*

Стаття надійшла до редколегії 9 квітня 2024 року

УДК 347.73
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.144-153

Л. М. Касьяненко,
д-р юрид. наук, професор
e-mail: kasyanenko_l@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1742-7580;
В. С. Шаркова,
здобувачка вищої освіти
e-mail: valeria.laufeyon@gmail.com
ORCID ID 0009-0006-2457-9020
В. П. Петрук,
здобувачка вищої освіти,
Державний податковий університет
e-mail: vittapetruk@gmail.com
ORCID ID 0009-0005-2450-2878

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФІНАНСОВОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена характеристиці правового регулювання використання штучного інтелекту у фінансовому секторі України. Проведено систематичний аналіз понять, що стосуються впровадження штучного інтелекту у фінансові процеси, зосереджено увагу на різноманітних сценаріях, де штучний інтелект може значно полегшити функціонування фінансових підрозділів.

Виявлено ризики, пов'язані з впровадженням штучного інтелекту у фінансову сферу, та обґрунтовано напрями їх зниження. Аналізовано ситуації, в яких штучний інтелект може стати ключовим інструментом для оптимізації процесів у фінансових установах, підвищення продуктивності та зменшення ризиків. Зосереджено думку на важливості збалансованого підходу до використання штучного інтелекту, враховуючи його нормативно-правове регулювання в зарубіжних країнах. Звертається увага, що штучний інтелект у фінансовому секторі може бути як шансом на успіх, так і потенційною загрозою для майбутнього. Автором обґрунтовується потреба в пошуку оптимального способу впровадження штучного інтелекту в бізнес-процеси, щоб забезпечити успішне й стабільне майбутнє для фінансового сектору. Додатково, варто врахувати, що впровадження штучного інтелекту у фінансову сферу потребує не тільки технологічних змін, а й формування культури його застосування.

У статті обговорюється важливість правового регулювання використання штучного інтелекту у фінансовому секторі. Зазначається, що нарощування використання штучного інтелекту у фінансових процесах створює потребу у відповідному законодавстві, яке б

© Касьяненко Л. М., Шаркова В. С., Петрук В. П., 2024

забезпечувало ефективний контроль за використанням цих технологій і захищало як публічний, так і приватний інтерес. Виявлення й усунення недоліків правового регулювання штучного інтелекту у фінансовому секторі є необхідною умовою подальшого найбільш ефективного, раціонального й доцільного його використання.

Ключові слова: *фінансові правовідносини, ринок фінансових послуг, фінансовий сектор, штучний інтелект, ризики, економіка, фінанси.*

Метою статті є розгляд впливу штучного інтелекту (далі – ШІ) на фінансовий сектор України, компанії в контексті цифрової трансформації. Стаття спрямована на виявлення переваг та викликів, пов'язаних із впровадженням цих технологій, а також на аналіз можливостей їх використання для досягнення стабільного та інноваційного розвитку в умовах сучасного ринкового середовища та забезпеченні їх правового регулювання.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація в Україні охоплює впровадження цифрових технологій у всі сфери бізнесу, що призводить до суттєвих змін у способах взаємодії між громадянами, підприємствами та організаціями, а також у способах створення цінності для різних зацікавлених сторін. Ці зміни сприяють досягненню власних та спільних економічних і соціальних цілей швидше, ефективніше та з новою якістю. Інтенсивний розвиток цифрової сфери також вимагає відповідного правового регулювання, спрямованого на забезпечення захисту даних, прав споживачів та забезпечення етичного використання технологій.

ШІ нині активно використовується фінансовими компаніями для аналізу споживчих тенденцій, прогнозування фінансових ринків та оцінки кредитоспроможності клієнтів. Однак ця технологія, починаючи впровадження в управління, економіку та бізнес, не лише приносить беззаперечні переваги, але й виклики, такі як кіберзагрози. Розгортання цих технологій стає ключовим кроком у цьому етапі цифрової трансформації в Україні, вимагаючи уважного вирішення викликів та використання нових можливостей для досягнення стабільного та інноваційного розвитку. Однак, важливо зауважити, що всі ці питання повинні бути врегульовані правовими нормами, які забезпечать прозорість процесів, створення довіри до технологій та відповідальне використання штучного інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов’язані з використанням, перевагами та недоліками штучного інтелекту, завжди є предметом наукового дискурсу відомих учених, як-от Кевін Ештон, А. Джонсон, С. Джонс, Ч. Беббідж, П. Норвіг, С. Рассел, О. Романко, А. Тьюрінг, Е. Фейгенбаум, а також вітчизняних Г. Мосій, О. Олецький, М. Пельчер, А. Петренко, О. Піжук, О. Подгаєцький, Д. Попов, М. Шаховська, О. Швирко. З урахуванням широкої кількості наукових досліджень у цій сфері потрібно детально проаналізувати особливості правового регулювання використання штучного інтелекту у фінансовому секторі.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект – це галузь інформатики, яка займається розробкою інтелектуальних комп’ютерних систем, тобто систем, що володіють можливостями, які ми традиційно пов’язуємо з людським розумом, – розуміння мови, навчання, здатність міркувати, розв’язувати проблеми [1].

Насамперед проаналізуємо розвиток ШІ, щоб мати правильне уявлення і розуміти його роль. У Стародавній Греції вже виникали ідеї про створення машин зі свідомістю. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені Паскалем у XVII столітті, коли винайшов першу цифрову обчислювальну машину. До розвитку концепції ШІ долучився тест Тюрінга, що визначав рівень схожості машини зі свідомістю людини. Термін «штучний інтелект» уперше було використано на Дармутській конференції 1956 року. З того часу відбулося значне розширення функціональності ШІ, зокрема здатність сприймати людську мову, участь у розмовах, розвиток гравців-роботів та інші інтелектуальні вміння.

В останні роки вже ситуація кардинально змінилася – завдяки розвитку технологій обчислювальні процесори стали ефективнішими для аналізу даних, а їхня вартість тепер дає змогу використовувати їх не тільки в наукових дослідженнях, а й у реальних бізнес-процесах у різних сферах економіки.

Фінансові інститути виявилися серед перших, хто взявся за впровадження цифрових технологій, зазначаючи, що ці новації дають змогу оптимізувати та значно знизити операційні витрати. Банки випробували цифрові рішення, а відповідно до отриманих висновків багато кредитних організацій реорганізовують свої внутрішні процеси. Вдосконалення таких технологій відкриває нові можливості для переосмислення послуг, їх прискорення та підвищення надійності. Це сприяє з'явленню нових форм бізнесу, таких як фінтех-компанії, які, використовуючи технології, об'єднують продавців і покупців та укладають угоди за принципом peer-to-peer (p2p), обминаючи посередників.

Визначено, що технології ШІ можуть потенційно стимулювати додаткову глобальну економічну активність на рівні приблизно 13 трлн доларів до 2030 року. Це становить близько 16 % вищий сукупний ВВП порівняно з поточними показниками, що відповідає приблизно 1,2 % річного додаткового зростання ВВП. Основними факторами цього зростання є автоматизація виробничих процесів, яка до 2030 року може зрости на 11 %, або близько 9 трлн доларів США у всьому світі. Ці висновки взяті зі звіту McKinsey Global Institute за 2018 рік про вплив ШІ на світову економіку [2].

Фінанси визначаються як одна з найбільш перспективних сфер упровадження ШІ. Учасники фінансового ринку постійно шукають нові способи для зниження витрат, удосконалення контролю та виявлення ідей, що можуть забезпечити конкурентну перевагу. ШІ отримує особливу увагу в цьому контексті. Уже сьогодні існує безліч реальних прикладів того, як продукти і платформи на основі ШІ трансформують фінансову екосистему. Наразі найбільш зрілими технологічними рішеннями в цій сфері є такі:

MoneyPark – перша незалежна платформа фінансового консультування щодо іпотечних і страхових продуктів у Швейцарії, що забезпечує всебічний аналіз фінансових послуг, щоб знайти ті з них, які якнайкраще відповідають потребам клієнта [3];

Sindeo – платформа, що надає інструменти, інформацію та рекомендації з пошуку відповідної програми іпотечного кредитування та кредитора. Sindeo спеціалізується на сегменті PropTech, компанія залучила фінансування в розмірі 6,5 млн доларів США [4];

Revolut Ltd – британська фінтех-компанія, що пропонує банківські послуги, включно з банківськими рахунками у фунтах і євро, дебетовою карткою з передоплатою, обміном валюти без комісії, біржову торгівлю, обміном криптовалюти та одноранговими платежами. Revolut визнано найкращим стартапом у сфері фінансових технологій у Великій Британії в лютому 2020 року [5; 6].

Багато організацій прагнуть використовувати ШІ для поліпшення фінансового планування та аналізу (FP&A), хоча поки що це досягається не у всіх випадках. Це пояснюється тим, що технологія ще не повністю вбудована в більшість пакетів додатків FP&A і, відповідно, не дуже добре вивчена.

На жаль, в Україні наразі обмежений вибір фінансових додатків для управління. Зростання сектору фінтех у країні вказує на можливі поліпшення в найближчому майбутньому. Значну частину ринку особистих фінансів займають чат-боти, які функціонують як фінансові радники та надають автоматизовані рішення для фінансового планування. «RichMe» є одним із вітчизняних продуктів, який варто врахувати. Цей автоматизований бот-консультант пропонує широкий спектр послуг, охоплюючи відповіді на питання щодо особистих фінансів, інвестиційне планування та встановлення фінансових цілей. Однак вирішальним завданням є розширення асортименту фінансових інструментів та платформ для зручності користувачів. Україна зазнає значного прогресу в цьому напрямі, а розвиток фінтех-сектору прискорює створення нових інноваційних рішень [7].

Розгляньмо ситуації, в яких ШІ може значно полегшити функціонування фінансових підрозділів.

Запобігання шахрайству та моніторинг шахрайства. Дослідження показує, що 2016 року кіберзлочинність коштувала світовій економіці понад 450 мільярдів доларів [8]. Атаки на відмову в обслуговуванні, інфраструктурні атаки та інші проблеми, пов’язані із захистом даних, є основною частиною гучних кібератак. У зусиллях протистояти хакерам багато хто намагається впровадити штучний інтелект. Системи зі штучним інтелектом виявляються корисними не лише для захисту від кібератак, але й для зменшення ризиків у фінансовому секторі. Вони допомагають проводити скоринг клієнтів та зменшувати ймовірність неповернення кредитів. Наприклад, відомий український банк Monobank активно використовує штучний інтелект у цій сфері.

Автоматизація рутинних дій. Штучний інтелект може виконувати більшість рутинних завдань від імені клієнтів, таких як розрахунок активів для їхніх інвестиційних портфелів, моніторинг ринків, обробка запитів кредитних агентств та надсилання маркетингових електронних листів. У результаті компанії можуть вивільнити цінних працівників і перенаправити свої ресурси на більш важливі завдання, спрямовані на розвиток бізнесу. Сервіси на основі штучного інтелекту також можуть забезпечити якісну і швидку комунікацію з клієнтами. Прикладом можуть слугувати різноманітні чат-боти та голосові асистенти [9].

Персоналізація послуг. У фінансовому секторі персоналізований підхід не лише сприяє підвищенню якості обслуговування, але й значно збільшує конверсію під час продажу послуг. За допомогою штучного інтелекту аналізуються моделі поведінки

клієнтів, визначаються їхні потреби та вподобання, а на основі цих даних генеруються персоналізовані пропозиції. Це дає змогу клієнтам отримувати найбільш релевантні та цікаві пропозиції [10]. Прикладом такого підходу є чат-бот KAI від MasterCard, який також може відображати історію транзакцій і фіксувати витрати; KAI доступний через Messenger, SMS і WhatsApp.

Управління інвестиційним портфелем. Штучний інтелект враховує цілі клієнта, його схильність до ризику та фінансовий стан. Наприклад, у Wealthfront працюють роботи-консультанти, які поєднують ШІ з класичним управлінням інвестиційним портфелем. Якщо ринкові умови або ситуація клієнта змінюються, система автоматично відстежує і перебалансовує інвестиції, щоб оптимізувати їх.

Кредитний скоринг. ШІ може аналізувати кредитну історію, фінансову звітність та інші дані клієнта, щоб точно оцінити його кредитоспроможність. Це дає змогу фінансовим установам приймати більш точні рішення про те, кого кредитувати, а кого ні [11].

Незважаючи на значущий внесок штучного інтелекту у фінансову сферу, існують потенційні проблеми, які можуть виникнути, наприклад, оскільки ШІ продовжує автоматизувати різні завдання і процеси, то зростає ризик втрати робочих місць. Штучний інтелект може замінити людину в багатьох сферах, особливо в тих, де робота полягає виключно у виконанні рутинних завдань. Це може призвести до зростання безробіття та соціальної напруженості. Найочевиднішою проблемою, про яку неможливо не зазначити, є технічні збої, адже системи ШІ, як і будь-які технології, можуть давати збої в роботі або бути вразливими до кібератак, що призводить до потенційних фінансових втрат, порушень нормативних вимог або репутаційних збитків. Для того щоб оцінити кібервразливість ШІ та знайти способи їхнього усунення, потрібно переглянути системи кібербезпеки [12]. Штучний інтелект також може стати причиною появи нових питань щодо використання автоматизованих систем у прийнятті рішень та їхнього впливу на конфіденційність даних, оскільки існує можливість неправомірного використання особистої інформації.

Наразі держави активно працюють над створенням адаптивних та ефективних правових норм, які враховують специфіку штучного інтелекту. Це допоможе гарантувати безпеку та захист прав користувачів технологій штучного інтелекту, створити сприятливі умови для інновацій та розвитку цифрової економіки.

З огляду на нові напрями та виклики, пов’язані зі швидким розвитком технологій, зокрема штучного інтелекту, в межах ЄС підготовлено важливі документи щодо вдосконалення нормативно-правового поля у сфері ШІ, які можуть слугувати прикладом для інших країн. 13 березня 2024 року Європейський парламент ухвалив Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), основною метою якого є захист прав і свобод осіб, які піддаються впливу ШІ. Закон установлює принципи та правила обробки персональних даних з використанням, зокрема, автоматизованих систем прийняття рішень на основі штучного інтелекту, забезпечуючи прозорість, справедливість та законність обробки даних.

Тепер очікується, що Європейська Рада офіційно схвалить остаточний текст закону про ШІ у квітні 2024 року. Цей Закон матиме безпосередній вплив на регулювання сфери штучного інтелекту в Україні. Кароліна Івашівська, радниця з питань цифрових прав ECNL, зазначила: «Як тільки закон про штучний інтелект буде прийнятий, країни-кандидати в члени ЄС, включаючи Україну, також повинні будуть прийняти його» [13].

Канада спрямовує свої зусилля на підготовку кадрів у сфері розвитку штучного інтелекту, створення інноваційних центрів та наукових досліджень. 2017 року Канада оприлюднила Панканадську стратегію штучного інтелекту, п'ятирічну ініціативу, спрямовану на фінансування досліджень і пошук талантів у галузі. Країна також є частиною Global AI Partnership.

Для реалізації принципів Панканадської стратегії штучного інтелекту 2019 року було створено Консультативний комітет уряду Канади з питань штучного інтелекту. Щоб ініціювати нові правила щодо відповідального розвитку та впровадження штучного інтелекту, уряд Канади ініціював всеосяжне федеральне законодавство С-27 – «Про імплементацію Цифрової хартії 2022», однією з її ініціатив став законопроєкт «Про штучний інтелект і дані» (AIDA).

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.12.2020 № 1556-р було схвалено «Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні» [14]. Цією Концепцією визначаються мета, принципи та завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень. Ця ініціатива ставить перед собою завдання створення не тільки визначеної стратегії розвитку цієї технології, але й регулювання її застосування відповідно до вимог сучасності й захисту прав та інтересів громадян.

У рамках Національної асоціації адвокатів України була створена робоча група, спеціалізована в питаннях правового регулювання штучного інтелекту, яка має намір аналізувати важливі правові питання, що пов'язані дослідженням та впровадженням штучного інтелекту, визначати межі застосування штучного інтелекту в різних галузях, зокрема у сферу права. Одним із пріоритетів групи є захист персональних даних, зібраних системами штучного інтелекту, а також вироблення відповідних положень щодо їх зберігання та використання.

У контексті правового регулювання штучного інтелекту в Україні вивчення європейського та зарубіжного досвіду має вирішальне значення. Оскільки Україна прагне стати членом Європейського Союзу, гармонізація нашого законодавства в цій сфері з європейським є ключовим завданням.

Розвиток правового регулювання штучного інтелекту в Україні стикається з численними викликами та завданнями. Однак усвідомлення важливості та необхідності створення такого регулювання є важливим кроком у правильному напрямі. Звернення зусиль всіх зацікавлених сторін, зокрема дослідників, розробників, лідерів галузі, організації громадянського суспільства, робочі групи та ініціативи на всіх рівнях, сприятиме узгодженню політики у сфері ШІ. Це також сприятиме підготовці належного законодавчого забезпечення та захисту прав людини під час використання штучного інтелекту [15].

Ефективне правове регулювання ШІ в Україні забезпечить збалансований підхід до використання систем ШІ, захист прав громадян і підтримку інноваційного розвитку країни.

Висновки. Аналіз використання штучного інтелекту в фінансовій екосистемі підтвердив, що переваги ШІ у фінансових послугах є численними й очевидними. На цей момент відповідні платформи тільки починають свій шлях, але розвиток цього напряму відкриває перспективи для кардинальної зміни бізнес-моделей у фінансовому секторі світової економіки.

Європейський Союз та Канада визначають прозорі та справедливі принципи в розвитку правового регулювання штучного інтелекту. Отже, в Україні подальший розвиток фінансового сектору, заснований на впровадженні технологій штучного інтелекту, має підтримуватися законодавчими ініціативами, конкретними стратегіями цифровізації та розвитком цифрових компетентностей.

Згідно з дослідженням Gartner Research, проведеним 2020 року, штучний інтелект було визнано найкращою технологією, що змінює «правила гри» у сфері фінансових послуг [16].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядж. Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р: станом на 29 груд. 2021 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text (дата звернення: 02.03.2024).

2. Група світового банку. Звіт про світовий розвиток «Цифрові дивіденди». World Bank. URL : https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2016 (дата звернення: 02.03.2024).

3. Switzerlands most advanced financial advice / MoneyPark. URL : https://moneypark.ch/en/what-is-moneypark/ (date of access: 07.03.2024).

4. Money park case study – mortgage service development ; djangostars. *Software Product Development Company* / DjangoStars. URL : https://djangostars.com/case-studies/moneypark/ (date of access: 07.03.2024).

5. Revolut valued at $6bn after latest fundraising. *The Telegraph*. URL : https://www.telegraph.co.uk/technology/2020/02/14/revolut-valued-6bn-latest-fundraising/?ref=vc (date of access: 07.03.2024).

6. About us revolut United Kingdom. *Revolut*. URL : https://www.revolut.com/about/ (date of access: 07.03.2024).

7. Ukrinform. ШІ у ролі фінансового консультанта – один із провідних трендів фінтеху / Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3684961-si-u-roli-finansovogo-konsultanta-odin-iz-providnih-trendiv-fintehu.html (дата звернення: 02.03.2024).

8. Graham L. Cybercrime costs the global economy $450 billion: CEO / CNBC. URL : https://www.cnbc.com/2017/02/07/cybercrime-costs-the-global-economy-450-billion-ceo.html (date of access: 10.03.2024).

9. Штучний інтелект. Впровадження штучного інтелекту у сферу фінансів / AVADA MEDIA. URL : https://avada-media.ua/ua/services/vnedreniye-iskusstvennogo-intellekta-v-sferu-finansov/ (дата звернення: 02.03.2024).

10. Колесник В., Скорик О. Роль штучного інтелекту у фінансовому секторі. *Теорія і практика сучасної економіки* : матеріали XXIV Міжнар. науково-практ. конф., м. Черкаси, 20 жовт. 2023 р. Черкаси, 2023. С. 80–82.

11. Штучний інтелект для фінансів: сім прикладів використання / Fintech Insider – Дізнавайся першим. URL : https://fintechinsider.com.ua/shtuchnyj-intelekt-dlya-finansiv-sim-prykladiv-vykorystannya/ (дата звернення: 02.03.2024).

12. Штучний інтелект: можливості, ризики та регулювання фінансових послуг / European Business Association. URL : https://eba.com.ua/shtuchnyj-intelekt-mozhlyvosti-ryzyky-ta-regulyuvannya-finansovyh-poslug/ (дата звернення: 02.03.2024).

13. Штучний інтелект: проблеми та перспективи правового регулювання в Україні та ЄС / PRAVO.UA. URL : https://pravo.ua/shtuchnyi-intelekt-problemy-ta-perspektyvy-pravovoho-rehuliuvannia-v-ukraini-ta-ies (дата звернення: 07.03.2024).

14. Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2020 № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.202. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text (дата звернення: 07.03.2024).

15. Правове регулювання Штучного Інтелекту. Яким шляхом рухатись, - Комітет Верховної Ради України з питань цифрової трансформації / Офіційний портал Верховної Ради України. URL : https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/239849.html (дата звернення: 07.03.2024).

16. Martin C. Gartner names ’cool vendors’ in AI for banking, investment services / AI Business Informs, educates, and connects the global AI community. URL : https://aibusiness.com/verticals/gartner-names-cool-vendors-in-ai-for-banking-investment-services#close-modal (date of access: 02.03.2024).

REFERENCES

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini : rozporiadzh. Kab. Ministriv Ukrainy vid 02.12.2020 № 1556-r: stanom na 29 hrud. 2021 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text (data zvernennia: 02.03.2024).

2. Hrupa svitovoho banku. Zvit pro svitovyi rozvytok "Tsyfrovi dyvidendy" / World Bank. URL : https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2016 (data zvernennia: 02.03.2024).

3. Switzerlands most advanced financial advice / MoneyPark. URL : https://moneypark.ch/en/what-is-moneypark/ (date of access: 07.03.2024).

4. Money park case study – mortgage service development ; djangostars / *Software Product Development Company* / DjangoStars. URL : https://djangostars.com/case-studies/moneypark/ (date of access: 07.03.2024).

5. Revolut valued at $6bn after latest fundraising / The Telegraph. URL : https://www.telegraph.co.uk/technology/2020/02/14/revolut-valued-6bn-latest-fundraising/?ref=vc (date of access: 07.03.2024).

6. About us revolut United Kingdom / Revolut. URL : https://www.revolut.com/about/ (date of access: 07.03.2024).

7. Ukrinform. ShI u roli finansovoho konsultanta – odyn iz providnykh trendiv fintekhu. Ukrinform – aktualni novyny Ukrainy ta svitu. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3684961-si-u-roli-finansovogo-konsultanta-odin-iz-providnih-trendiv-fintehu.html (data zvernennia: 02.03.2024).

8. Graham L. Cybercrime costs the global economy $450 billion: CEO /CNBC. URL : https://www.cnbc.com/2017/02/07/cybercrime-costs-the-global-economy-450-billion-ceo.html (date of access: 10.03.2024).

9. Shtuchnyi intelekt. Vprovadzhennia shtuchnoho intelektu u sferu finansiv / AVADA MEDIA. URL : https://avada-media.ua/ua/services/vnedreniye-iskusstvennogo-intellekta-v-sferu-finansov/ (data zvernennia: 02.03.2024).

10. Kolesnyk V., Skoryk O. Rol shtuchnoho intelektu u finansovomu sektori. *Teoriia i praktyka suchasnoi ekonomiky* : materialy KhXIV Mizhnar. naukovo-prakt. konf., m. Cherkasy, 20 zhovt. 2023 r. Cherkasy, 2023. S. 80–82.

11. Shtuchnyi intelekt dlia finansiv: sim prykladiv vykorystannia / Fintech Insider – Дізнавайся першим. URL : https://fintechinsider.com.ua/shtuchnyj-intelekt-dlya-finansiv-sim-prykladiv-vykorystannya/ (data zvernennia: 02.03.2024).

12. Shtuchnyi intelekt: mozhlyvosti, ryzyky ta rehuliuvannia finansovykh posluh – European Business Association / *European Business Association*. URL : https://eba.com.ua/shtuchnyj-intelekt-mozhlyvosti-ryzyky-ta-regulyuvannya-finansovyh-poslug/ (data zvernennia: 02.03.2024).

13. Shtuchnyi intelekt: problemy ta perspektyvy pravovoho rehuliuvannia v ukraini ta YeS / PRAVO.UA. URL : https://pravo.ua/shtuchnyi-intelekt-problemy-ta-perspektyvy-pravovoho-rehuliuvannia-v-ukraini-ta-ies (data zvernennia: 07.03.2024).

14. The concept of artificial intelligence development in Ukraine: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 12.20.2020 No. 1556. Date of update: 12/29/2020. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text (data zvernennia: 07.03.2024).

15. Pravove rehuliuvannia Shtuchnoho Intelektu. Yakym shliakhom rukhatys, – Komitet Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan tsyfrovoi transformatsii / Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL : https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/239849.html (data zvernennia: 07.03.2024).

16. Martin C. Gartner names ’cool vendors’ in AI for banking, investment services / AI Business Informs, educates, and connects the global AI community. URL : https://aibusiness.com/verticals/gartner-names-cool-vendors-in-ai-for-banking-investment-services#close-modal (date of access: 02.03.2024).

L. M. Kasianenko, V. S. Sharkova, V. P. Petruk. LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FINANCIAL SECTOR OF UKRAINE

The article is devoted to the characteristics of the legal regulation of the use of artificial intelligence in the financial sector of Ukraine. A systematic analysis of concepts related to the implementation of artificial intelligence in financial processes was carried out, focusing on various scenarios where artificial intelligence can significantly facilitate the functioning of financial units.

The risks associated with the introduction of artificial intelligence into the financial sphere are identified, and the directions for their reduction are substantiated. Situations in which artificial intelligence can become a key tool for optimizing processes in financial institutions, increasing productivity and reducing risks are analyzed. The opinion is focused on the importance of a balanced approach to the use of artificial intelligence, taking into account its regulatory and legal regulation in foreign countries. Attention is drawn to the fact that artificial intelligence in the financial sector can be both a chance for success and a potential threat for the future. The author substantiates the need to find the optimal way to introduce artificial intelligence into business processes in order to ensure a successful and stable future for the financial sector. In addition, it is worth considering that the introduction of artificial intelligence into the financial sphere requires not only technological changes, but also the formation of a culture of its application.

The article discusses the importance of legal regulation of the use of artificial intelligence in the financial sector. It is noted that the increasing use of artificial intelligence in financial processes creates a need for appropriate legislation that would ensure effective control over the use of these technologies and protect both public and private interests. Identifying and eliminating the shortcomings of the legal regulation of artificial intelligence in the financial sector is a necessary condition for its further, most effective, rational and appropriate use.

Key words: *financial legal relations, financial services market, financial sector, artificial intelligence, risks, economy, finance.*

Стаття надійшла до редколегії 28 березня 2024 року

УДК 347.73
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.154-164

Н. М. Ковалко,
д-р юрид. наук, професор,
заслужений юрист України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
e-mail: nnkovalko@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-5555-9267;
М. В. Глух,
канд. юрид. наук, професор,
Державний податковий університет
e-mail: marina_gluh@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-6107-5415

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті проаналізовано нормативно-правове регулювання державної фінансової підтримки малого підприємництва в Україні. Розглянуто положення Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Проаналізовано норми Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання». Акцентовано увагу на чинних програмах підтримки малого бізнесу в Україні в умовах воєнного стану. Розглянуто позиції науковців щодо основних проблем розвитку малого бізнесу в Україні. Підсумовано, що правове регулювання державної фінансової підтримки малого підприємництва в Україні визначається як сукупність методів та форм сприяння сталому розвитку малого бізнесу з урахуванням інтересів суб'єктів малого підприємництва та держави. Встановлено, що для належного правового регулювання фінансової підтримки малого підприємництва необхідно встановлення комплексного підходу, що міститиме різні види фінансової підтримки, такі як податкові пільги, кредитування, лізинг, гранти тощо. Запропоновано вжити таких заходів для покращення правового регулювання фінансової підтримки малого бізнесу: 1) на нормативному рівні підвищити доступ суб'єктів малого підприємництва до фінансових ресурсів за доступними умовами, охоплюючи низькі відсоткові ставки, спрощені процедури отримання кредитів та легший доступ до лізингових послуг; 2) необхідно забезпечити прозорість та рівність умов отримання фінансової підтримки для всіх суб'єктів малого підприємництва, уникнути корупційних схем та фаворитизму; 3) сприяти розвитку інновацій у секторі малого підприємництва впровадженням інноваційних фінансових інструментів, таких як стартап-інкубатори, фонди ризику та інноваційні гранти; 4) необхідно постійно аналізувати та вдосконалювати законодавство, що регулює фінансову підтримку малого підприємництва з урахуванням змін у

© Ковалко Н. М., Глух М. В., 2024

економічному середовищі та потреб суб'єктів підприємницької діяльності; 5) надавати суб'єктам малого бізнесу інформацію про наявні можливості фінансової підтримки, процедури її отримання та умови використання.

Ключові слова: *фінансова підтримка, малий бізнес, фінансова допомога, суб'єкти малого підприємництва, мале підприємництво, державна підтримка бізнесу.*

Мета статті. Аналіз особливостей правового регулювання фінансової підтримки малого підприємництва в Україні з урахуванням сучасного етапу розвитку держави та визначення пріоритетних напрямів державної політики у сфері малого підприємництва.

Постановка проблеми. Україна відома своєю активною підприємницькою спроможністю, зокрема в секторі малого підприємництва, яке відіграє важливу роль у розвитку економіки та забезпеченні соціально-економічної стабільності у світі. Проте, незважаючи на потенціал, малі підприємства стикаються з рядом фінансових труднощів, які ускладнюють їхню діяльність та розвиток. Так, введення воєнного стану на нашій території, а також активні бойові дії негативно вплинули на функціонування та розвиток суб'єктів малого підприємництва. Перед державою постало завдання реалізації державної політики для поліпшення умов ведення малого бізнесу, підтримки платників податків та мінімізації негативного впливу наслідків військових дій на суб'єктів господарювання. З огляду на це, дослідження правового регулювання фінансової підтримки малого підприємництва є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів правового регулювання фінансової підтримки державою малого бізнесу здійснили такі науковці, як О. Боровик, В. Дикань, В. Клочковська, О. Клочковський, Т. Корягіна, Ю. Костенко, Т. Мельник, О. Носков, О. Стешенко, В. Трегубов, Н. Фролова та інші.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи правове регулювання державної фінансової підтримки малого підприємництва в Україні, вважаємо, що здебільшого останнє визначається як сукупність методів та форм сприяння сталому розвитку малого бізнесу з урахуванням інтересів суб'єктів малого підприємництва та держави.

Так, поняття «суб'єкт малого підприємництва» визначено у статті 55 Господарського кодексу України. До суб'єктів малого підприємництва належать: а) фізичні особи, що зареєстровані в порядку, визначеному законом як фізичні особи-підприємці та які мають середню кількість працівників за календарний рік не більше 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не більший за суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, встановлену за середньорічним курсом Національного банку України; б) юридичні особи-суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, які мають середню кількість працівників за календарний рік не більше 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не більший за суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, встановлену за середньорічним курсом Національного банку України [1].

Правові та економічні принципи, які лежать в основі правового регулювання фінансової підтримки малого підприємництва в Україні, встановлені Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні»

№ 4618-VI, прийнятим 22.03.2012. Відповідно до п. 1. ст. 15 вказаного Закону державна підтримка суб'єктів малого бізнесу охоплює фінансову, інформаційну та консультаційну допомогу, а також підтримку у сфері інновацій, науки та промислового виробництва. Відповідно до статті 16 вказаного Закону основні форми фінансової державної підтримки охоплюють: а) часткове відшкодування відсотків за кредитами, наданими для реалізації проєктів малих і середніх підприємств; б) часткове відшкодування платежів за лізинг, факторинг та користування гарантіями; в) надання гарантій та порук за кредитами для малих і середніх підприємств; г) видача кредитів, охоплюючи мікрокредити, для початку та розвитку власного бізнесу; д) видача позик для придбання та впровадження нових технологій; е) компенсація витрат на розвиток кооперації між малими і середніми підприємствами та великими компаніями; ж) фінансова підтримка для впровадження енергоефективних та екологічно чистих технологій [2].

До того ж у статті 4 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» № 1555-VII від 01.07.2014 визначено, що державна підтримка підприємництва охоплює передачу ресурсів з державного чи місцевого бюджетів окремим суб'єктам господарювання, а також може призводити до втрати доходів відповідних бюджетів. Так, фінансова підтримка може бути реалізована через такі механізми: а) надання субсидій та грантів; б) виділення дотацій; в) надання податкових пільг, відстрочення або розстрочення сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів; г) списання боргів, охоплюючи заборгованість за державні послуги, амортизація штрафних санкцій, компенсація збитків суб'єктам господарювання; д) надання гарантій та кредитів за пільговими умовами, обслуговування кредитів за пільговими ставками; е) зменшення фінансових зобов'язань перед фондами соціального страхування; ж) постачання товарів чи послуг суб'єктам господарювання за цінами нижче ринкових або покупка товарів чи послуг за цінами, вище ринкових; и) продаж державного майна за цінами, нижче ринкових; к) збільшення державної частки в статутному капіталі суб'єктів господарювання або підвищення вартості державної частки за умов, що не є привабливими для приватних інвесторів [3].

Нині в Україні наявні такі державні програми фінансової допомоги малому підприємництву. Наприклад, Програма з релокації українських підприємств, яка спрямована на відновлення державної економіки за рахунок переміщення підприємств, розташованих у зоні бойових дій, в безпечні регіони Західної України. Так, після отримання позитивного рішення про переміщення підприємству буде надано пакет державної підтримки, що охоплює такі можливості: допомога у виборі нового місця розташування для потужностей, підтримка з організації перевезення на нову локацію, сприяння у переселенні працівників та пошуку нового персоналу, підтримка у відновленні логістики, закупівлі сировини та пошуку нових ринків збуту. Підприємства можуть переміщуватися за допомогою трьох методів: 1) незалежно, власними силами; 2) за допомогою залучення Акціонерного товариства «Укрзалізниця»; 3) за допомогою залучення Акціонерного товариства «Укрпошта» [4].

Нормативно-правове регулювання вказаної програми здійснюється постановою Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 305 «Про особливості роботи Акціонерного

товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану» [5], яка встановлює безоплатне перевезення майна підприємств відповідно до переліку, що формується Міністерством економіки та передається до Міністерства інфраструктури, а також розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.03.2022 № 246-р «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення в разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де тривають бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію», яким затверджено план таких заходів [6].

Наступною державною програмою підтримки малого підприємництва є програма уряду «єРобота», яка має на меті надання грантів українцям для створення власного бізнесу, розвитку ініціатив та навчання. Метою програми є стимулювання підприємницької активності та сприяння створенню нових робочих місць. Проєкт містить шість програм грантів, серед яких: 1) мікрогранти для реєстрації власного підприємства; 2) гранти для розвитку переробних підприємств; 3) державне фінансування для організації садів; 4) фінансування для розвитку тепличних господарств; 5) гранти на запуск стартапів, охоплюючи і сферу ІТ; 6) фінансування для навчання в галузі ІТ-спеціальностей. Можливість отримання грантів доступна як для початківців у бізнесі, так і для тих, хто вже має певний досвід [7].

Нормативно-правовим регулюванням вказаної програми є Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання грантів бізнесу» від 21.06.2022 № 738 [8].

Ще однією програмою фінансової підтримки малого бізнесу є кредитування під 0 % у межах ініціативи «5–7–9», яка регулюється Постановою Кабінету Міністрів України «Про надання фінансової державної підтримки» від 24.01.2020 № 28. Крім того, спільно з Міністерством фінансів України Міністерство економіки України реалізує програму «Доступний факторинг», яка діє в рамках вже популярної ініціативи «Доступні кредити 5–7–9», з метою посилення державної підтримки українського бізнесу [9].

Більше того, у зв'язку з введенням воєнного стану, були створені також програми фінансової підтримки малого підприємництва, спрямовані на компенсування підприємствам витрат за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Правове регулювання цієї програми здійснюється постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» від 20.03.2022 № 331, відповідно до якої держава виплачує роботодавцю компенсацію у розмірі мінімальної заробітної плати впродовж двох місяців за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб [10].

Поміж іншого, в аспекті дослідження особливий інтерес викликає Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року та План заходів її втілення. До основних здобутків реалізації вказаної Стратегії доцільно віднести: 1) розширення доступу малого бізнесу до публічних закупівель через систему електронних публічних закупівель (Prozorro); 2) запровадження програми державної підтримки «Доступні кредити 5–7–9 %», які спрямовані на стимулювання інвестиційних проєктів малого бізнесу; 3) запуск онлайн платформи «Факторинг Хаб», яка дає змогу підприємцю подати заявку на участь у публічних закупівлях та отримати пропозиції

факторингу від банків; 4) перегляд нормативно-правового поля, що сприяє покращенню бізнес-клімату, зниженню адміністративного тиску та розвитку малого підприємництва; 5) запровадження інформаційної підтримки підприємців створенням єдиного інформаційного ресурсу з питань підприємництва в Україні – Портал для підприємців [11].

Варто зауважити, що нині Міністерством економіки спільно з Міністерством цифрової трансформації та Офісом з розвитку підприємництва та експорту здійснюється розробка Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року в рамках проєкту Good Governance Fund «Ревіталізація бізнес-клімату в Україні» з метою розв'язання нагальних проблем малого бізнесу в Україні, таких як доступ до фінансування, перебої з логістикою, зниження купівельної спроможності та нестача кваліфікованих кадрів. Стратегія має на меті сприяти зростанню та цифровій трансформації малих та середніх підприємств, їх інтеграції на європейському ринку, а також підвищенню їх конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу відповідно до стандартів Європейського Союзу [12].

Так, відповідно до позиції О. О. Стешенко до головних проблем розвитку малого підприємництва в Україні необхідно відносити таке: 1) стан економіки України, який безпосередньо впливає на тенденції в розвитку малого підприємництва через негативну динаміку основних макроекономічних показників; 2) монополізація сектору бізнесу, що перешкоджає нормальному росту малого підприємництва. Необхідно зменшити масштаби монополізації великих підприємств, оскільки вони часто витісняють малий бізнес; 3) низький рівень конкуренції на внутрішніх ринках, де великі підприємства мають значну перевагу, а вихід нових невеликих підприємств на ринок залишається складним; 4) обмежений доступ до фінансів, що обмежує можливості розвитку малого підприємництва порівняно з великими підприємствами; 5) обмежений доступ до ринку, який ускладнює розширення географії збуту та участь у державних закупівлях для суб'єктів малого підприємництва; 6) технологічні перепони, зокрема відсутній доступ до інновацій та досліджень, які перешкоджають суб'єктам малого підприємництва в реалізації проєктів з технічного та технологічного вдосконалення через обмежені фінансові та людські ресурси [13, с. 85].

О. М. Боровик, О. О. Дорошенко, О. В. Зінкевич вказують на основні фактори, які ускладнюють розвиток малого підприємництва в Україні: а) недостатня чіткість системи правових актів державної політики у сфері підтримки малого бізнесу; б) присутність адміністративних перешкод, таких як процедури реєстрації, ліцензування, сертифікації, системи контролю та дозвільної практики, регулювання орендних відносин; в) недостатність ефективних механізмів фінансово-кредитної підтримки; г) необґрунтована невпевненість підприємців у стабільності умов для ведення бізнесу; д) обмеженість можливостей для виходу на міжнародний ринок; е) втручання органів влади у діяльність суб'єктів господарювання [14].

Так, О. С. Трегубов, В. О. Клочковська, О. В. Клочковський, виходячи з результатів досліджень, вважають за доцільне сформулювати пріоритетні напрями політики держави щодо фінансової підтримки малого бізнесу, які сприятимуть активізації його діяльності, забезпечать зайнятість населення та пом'якшать негативний вплив сучасних викликів на економіку України. Зокрема, ці напрями охоплюють: 1) заохочення

розвитку підприємницької інфраструктури; 2) покращення доступу малого бізнесу до фінансування впровадженням новітніх інструментів та диверсифікації джерел фінансування, таких як кредитування небанківськими фінансовими установами, стимулювання участі фінансових установ у лізингових проєктах та підтримка розвитку лізингових компаній, розвиток механізмів самофінансування; 3) створення сприятливих умов для співпраці між суб'єктами малого підприємництва, іншими представниками бізнесу та органами влади; 4) розвиток державно-приватного партнерства на основі сучасних інструментів та моделей; 5) формування ефективного нормативно-правового базису, спрямованого на розвиток малого підприємництва; 6) створення можливостей для участі суб'єктів малого бізнесу в поставках, спрямованих на задоволення державних, регіональних та місцевих потреб; 7) підтримка інноваційної активності в секторі малого підприємництва, зокрема через використання податкових стимулів, наприклад, інноваційних податкових кредитів; 8) сприяння місцевій владі щодо збуту продукції, наприклад, проведенням виставок та ярмарків [15].

Погоджуємось з В. Дикань та Н. Фроловою, що основними напрямами та методами державної фінансової підтримки сталого розвитку сектору малого бізнесу є таке: вирішення правових прогалин і забезпечення більш ліберального середовища для розвитку малого та середнього підприємництва, спрощення доступу до ресурсів та розширення джерел фінансування для підприємств цього сектору, а також створення необхідної інфраструктури для сталого зростання вказаного сегменту економіки [16].

Також Т. Мельник вважає, що в умовах воєнного стану ключовими та найбільш важливими інструментами розвитку економіки є розробка заходів для стабілізації бізнес-середовища та реформування системи державного регулювання підприємницької діяльності. На думку вченого, важливим є забезпечення рівних можливостей для доступу суб'єктів малого, середнього та великого бізнесу до програм підтримки та стимулювання, які впроваджуються урядом під час воєнного стану, моніторинг ефективності використання бюджетних коштів, призначених для реалізації цих програм, прозорість та відкритість у проведенні процедур надання державної підтримки [17, с. 9].

О. М. Носков, проаналізувавши теоретичні дослідження та враховуючи практичний досвід у сфері малого та середнього бізнесу, прийшов до висновку, що для сталого розвитку малого та середнього підприємництва необхідний комплексний підхід. Державі варто створити сприятливі умови для підприємництва, зокрема: 1) зменшити податковий тягар та спростити податкову систему; 2) створити конкурентне середовища; 3) забезпечити прозорі умови у сфері державних закупівель; 4) реалізувати програми публічно-приватного партнерства; 5) розвинути інфраструктуру та спростити підключення до інженерних мереж; 6) активізувати ринок праці; 7) забезпечити податкові пільги та мораторій на перевірки для нових підприємств; 8) забезпечити доступ до кредитів та лізингових програм за низькими відсотковими ставками; 9) підтримати у створенні індустріальних парків або бізнес-інкубаторів. Ці заходи спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та максимальної діджиталізації процесів, щоб зменшити бюрократичні перешкоди та зробити контакти з державними структурами більш ефективними. Також важливою є популяризація підприємницької діяльності серед населення [18, с. 165].

Ю. Костенко вказує, що наразі державна підтримка суб'єктів малого підприємництва здійснюється за допомогою податкового стимулювання, яке має на меті забезпечити рівновагу в системі оподаткування, враховуючи податкове законодавство України та фінансові можливості підприємств. У період воєнного стану передбачено ряд податкових пільг для фізичних та юридичних осіб, які є суб'єктами малого підприємництва та використовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності [19, с. 104].

До того ж Т. В. Корягіна зауважує, що державна підтримка стає надзвичайно важливою для сектору малого підприємництва під час кризи, оскільки вона сприятиме активізації діяльності цього сектору, забезпечить зайнятість населення та пом'якшить негативний вплив кризи на економіку України. Щоб підвищити ефективність системи державної підтримки малого підприємництва, вчена вважає, що потрібно вирішити ряд завдань: 1) розробити фінансову стратегію для залучення внутрішнього та зовнішнього банківського капіталу для підтримки розвитку малого бізнесу в Україні; 2) створити систему лізингу як одну з перспективних можливостей для створення та розвитку виробничого потенціалу малого та середнього підприємництва; 3) сприяти розвитку зовнішньоекономічної активності малих підприємств; 4) забезпечити підготовку та перепідготовку кадрів для роботи в структурах малого бізнесу; 5) створити сприятливі умови для успішного розвитку підприємницької діяльності формуванням відповідної інфраструктури; 6) покращити інформаційне та нормативно-правове забезпечення для підприємців у сфері малого бізнесу; 7) підвищити якість рекламно-виставкової та видавничої діяльності в цій галузі; 8) розвивати інноваційну діяльність у підприємницьких структурах, сприяти впровадженню нових технологій та винаходів. Загалом, реалізація цих завдань визначить майбутнє українського малого підприємництва, яке безпосередньо залежить від правового регулювання та вдосконалення механізмів управління його розвитком. Це сприятиме створенню сприятливих умов для вільного розвитку та забезпечить гідне життя кожного громадянина країни [20, с. 73].

Висновки. Аналізуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що правове регулювання державної фінансової підтримки малого підприємництва в Україні визначається як сукупність методів та форм сприяння сталому розвитку малого бізнесу з урахуванням інтересів суб'єктів малого підприємництва та держави. Для належного правового регулювання фінансової підтримки малого підприємництва необхідно встановлення комплексного підходу, що охоплюватиме різні види фінансової підтримки, як-от податкові пільги, кредитування, лізинг, гранти тощо. Крім того, необхідно вжити таких заходів для покращення правового регулювання фінансової підтримки малого бізнесу: 1) на нормативному рівні підвищити доступ суб'єктів малого підприємництва до фінансових ресурсів за доступними умовами, охоплюючи низькі відсоткові ставки, спрощені процедури отримання кредитів та легший доступ до лізингових послуг; 2) варто забезпечити прозорість і рівність умов отримання фінансової підтримки для всіх суб'єктів малого підприємництва, уникнути корупційних схем і фаворитизму; 3) сприяти розвитку інновацій у секторі малого підприємництва впровадженням інноваційних фінансових інструментів, таких як стартап-інкубатори, фонди ризику та інноваційні гранти; 4) потрібно постійно аналізувати та вдосконалювати законодавство,

що регулює фінансову підтримку малого підприємництва з урахуванням змін у економічному середовищі та потребах суб'єктів підприємницької діяльності; 5) надавати суб'єктам малого бізнесу інформацію про наявні можливості фінансової підтримки, процедури її отримання та умови використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL : https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/436-15

2. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text

3. Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 01.07.2014 № 1555-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text

4. Програма релокації підприємств. URL : https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv

5. Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 305. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text

6. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2022 № 246-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text

7. єРобота: Гранти від держави на відкриття чи розвиток бізнесу. URL : https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=94321ef8-1418-479c-a69f-f3d0fdb8b977&title=Robota-GrantiVidDerzhaviNaVidkrittiaChiRozvitokBiznesu

8. Деякі питання надання грантів бізнесу : постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 № 738. URL : https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text

9. Нові можливості для українського бізнесу: запущено програму держпідтримки «Доступний факторинг». URL : https://www.kmu.gov.ua/news/novi-mozhlyvosti-dlia-ukrainskoho-biznesu-zapushcheno-prohramu-derzhpidtrymky-dostupnyi-faktorynh

10. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 331. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text

11. Огляд реалізації Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року. URL : https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=7440062c-3b78-49c1-af23-55cc28dc56e6&title=OgliadRealizatsiiStrategiiRozvitkuMalogoISerednogoPidprimnitstvaVUkrainiNaPeriodDo2020-Roku&isSpecial=true

12. До розробки Стратегії відновлення МСП до 2027 року долучать бізнес, експертів, донорів та регіони. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/do-rozrobky-stratehiiu-vidnovlennia-msp-do-2027-roku-doluchat-biznes-ekspertiv-donoriv-ta-rehiony

13. Стешенко О. О. Державне регулювання розвитку малого бізнесу в сучасних умовах. *Приазовський економічний вісник Класичного приватного університету.* 2018. Вип. 3(08). С. 82–88.

14. Боровик О. М., Дорошенко О. О., Зінкевич О. В. Правове регулювання діяльності малого бізнесу в Україні. URL : https://eztuir.ztu.edu.ua/handle/123456789/7023

15. Трегубов В., Клочковська В., Клочковський О. Державне регулювання розвитку малого бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 43. URL : https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1744/1680

16. Дикань В., Фролова Н. Напрями та інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL : https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56

17. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування.* 2022. № 2. (100). С. 3–11.

18. Носков О. М. Проблеми регулювання та перспективи розвитку малого і середнього бізнесу в Україні: теоретичні аспекти. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління».* 2023. № 1 (18). С. 157–168.

19. Костенко Ю. О. Податкове стимулювання суб'єктів малого підприємництва в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Випуск 6 (46). С. 101–105.

20. Корягіна Т. В Особливості державного регулювання малого підприємництва в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2017. Т. 2, № 1. С. 69–75.

REFERENCES

1. Hospodarskyi kodeks Ukrainy : Kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 436-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15 [in Ukrainian].

2. Pro rozvytok ta derzhavnu pidtrymku maloho i serednoho pidpryiemnytstva v Ukraïni : Zakon Ukrainy vid 22.03.2012 № 4618-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text [in Ukrainian].

3. Pro derzhavnu dopomohu subiektam hospodariuvannia : Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 № 1555-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text [in Ukrainian].

4. Prohrama relokatsii pidpryiemstv. URL : https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv [in Ukrainian].

5. Pro osoblyvosti roboty aktsionernoho tovarystva «Ukrposhta» v umovakh voiennoho stanu : postanova Kabinetu Ministriv Ukraïny vid 17.03.2022 № 305. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

6. Pro zatverdzhennia planu nevidkladnykh zakhodiv z peremishchennia u razi potreby vyrobnychykh potuzhnosteў subiektiv hospodariuvannia z terytoriў, de vedutsia boўovi diї ta/abo ye zahroza boўovykh diў, na bezpechnu terytoriiu : rozporiadzhennia Kabinet

Ministriv Ukrainy vid 25.03.2022 № 246-r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text [in Ukrainian].

7. yeRobota: Hranty vid derzhavy na vidkryttia chy rozvytok biznesu. URL : https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=94321ef8-1418-479c-a69f-f3d0fdb8b977&title=Robota-GrantiVidDerzhaviNaVidkrittiaChiRozvitokBiznesu [in Ukrainian].

8. Deiaki pytannia nadannia hrantiv biznesu : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.06.2022 № 738. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

9. Novi mozhlyvosti dlia ukraïnskoho biznesu: zapushcheno prohramu derzhpidtrymky «Dostupnyў faktorynh». URL : https://www.kmu.gov.ua/news/novi-mozhlyvosti-dlia-ukrainskoho-biznesu-zapushcheno-prohramu-derzhpidtrymky-dostupnyi-faktorynh [in Ukrainian].

10. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia robotodavtsiu kompensatsiї vytrat na oplatu pratsi za pratsevlashtuvannia vnutrishno pere-mishchenykh osib vnaslidok provedennia boўovykh diў pid chas voiennoho stanu v Ukraini : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 № 331. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

11. Ohliad realizatsii Stratehii rozvytku maloho i serednoho pidpryiemnytstva v Ukraini na period do 2020 roku. URL : https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=7440062c-3b78-49c1-af23-55cc28dc56e6&title=OgliadRealizatsiiStrategiiRozvitkuMalogoISerednogoPidprimnitstvaVUkrainiNaPeriodDo2020-Roku&isSpecial=true [in Ukrainian].

12. Do rozrobky Stratehii vidnovlennia MSP do 2027 roku doluchat biznes, ekspertiv, donoriv ta rehiony. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/do-rozrobky-stratehiiu-vidnovlennia-msp-do-2027-roku-doluchat-biznes-ekspertiv-donoriv-ta-rehiony [in Ukrainian].

13. Steshenko O. O. (2018). Derzhavne rehuliuvannia rozvytku maloho biznesu v suchasnykh umovakh. *Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk Klasychnogo pryvatnogo universytetu* [in Ukrainian].

14. Borovyk O. M., Doroshenko O. O., Zinkevych O. V. Pravove rehuliuvannia diialnosti maloho biznesu v Ukraini. URL : https://eztuir.ztu.edu.ua/handle/123456789/7023 [in Ukrainian].

15. Trehubov V., Klochkovska V., Klochkovskyi O. (2022). Derzhavne rehuliuvannia rozvytku maloho biznesu. *Ekonomika ta suspilstvo* [in Ukrainian].

16. Dykan V., Frolova N. (2022) Napriamy ta instrumenty derzhavnoї pidtrymky rozvytku maloho ta serednoho biznesu v Ukraïni u voiennyў chas. *Ekonomika ta suspilstvo* [in Ukrainian].

17. Melnyk T. (2022). Derzhavna pidtrymka ta stymuliuvannia rozvytku biznesu v Ukraïni pid chas diї voiennoho stanu. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvanni* [in Ukrainian].

18. Noskov O. M. (2023). Problemy rehuliuvannia ta perspektyvy rozvytku maloho i serednoho biznesu v Ukraini: teoretychni aspekty. *Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Seriia «Derzhavne upravlinnia»* [in Ukrainian].

19. Kostenko Yu. O. (2022). Podatkove stymuliuvannia subiektiv maloho pidpryiemnytstva v umovakh voiennoho stanu. *Prykarpatskyy yurydychnyy visnyk.* Vypusk 6 (46). [in Ukrainian].

20. Koriahina T. V (2017). Osoblyvosti derzhavnoho rehuliuvannia maloho pidpryiemnytstva v Ukraïni. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky.* [in Ukrainian].

N. M. Kovalko, M. V. Glukh. LEGAL REGULATION OF FINANCIAL SUPPORT FOR SMALL BUSINESS

The article analyses the regulatory and legal framework of the state financial support of small business in Ukraine. The provisions of the Law of Ukraine "On Development and State Support of Small and Medium Enterprises in Ukraine" are considered. The provisions of the Law of Ukraine "On State Assistance to Business Entities" are analysed. The author focuses on the existing programmes of support for small business in Ukraine under martial law. The article identifies the main tasks that need to be solved to improve the efficiency of the system of state support for small businesses. The author considers the positions of scholars on the main problems of small business development in Ukraine. The author concludes that legal regulation of the State financial support for small business in Ukraine is defined as a set of methods and forms of promoting sustainable development of small business with due regard for the interests of small business entities and the State. The author analyses the main achievements of the Strategy for Recovery, Sustainable Development and Digital Transformation of Small and Medium-Sized Enterprises for the period up to 2020. The author establishes that for proper legal regulation of financial support for small business, it is necessary to establish an integrated approach which would include various types of financial support, such as tax benefits, lending, leasing, grants, etc. The following measures are proposed to improve the legal regulation of financial support for small businesses: 1) at the regulatory level, to increase the access of small businesses to financial resources on affordable terms, including low interest rates, simplified loan procedures and easier access to leasing services; 2) it is necessary to ensure transparency and equality of conditions for obtaining financial support for all small businesses, to avoid corruption schemes and favouritism; 3) to promote innovation in the small business sector through the introduction of innovative financial instruments, such as start-up incubators.

Keywords: *financial support, small business, financial assistance, small business entities, small entrepreneurship, state business support.*

Стаття надійшла до редколегії 22 березня 2024 року

УДК 347.7:342.9
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.165-172

О. П. Мельник,
канд. юрид. наук, доцент,
Державний податковий університет
e-mail: melnik.fin.pravo@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-8946-1337;
Д. Я. Семир'янов,
канд. юрид. наук, доцент
e-mail: dysemir@gmail.com
ORCID ID 0009-2751-2229

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ У ОРГАНАХ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА НОВОЮ АДМІНІСТРАТИВНОЮ ПРОЦЕДУРОЮ

У публікації висвітлюється питання щодо вдосконалення порядку оскарження рішень та дій органів фінансового контролю. Особливо це стало актуальним з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру». Звертається увага на посиленні законності, однією з гарантій якої є дотримання процедури розгляду скарг суб'єктів підприємництва.

Під час аналізу використано теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація) методи. У статті також використано методи порівняльного аналізу, діалектичний тощо.

Незважаючи на те, що чинне законодавство містить значну кількість нормативно-правових актів, що регулюють порядок оскарження, це не виключає необхідності постійного їх перегляду та приведення у відповідність до прийнятих нових норм. Увагу зосереджено на необхідності приведення чинного законодавства у відповідність з прийнятим Законом, який уперше комплексно врегулював різні питання адміністративної процедури органів фінансового контролю. Розкриваються положення основних принципів, на яких базується процес оскарження. Це обов'язковість постанов Верховного Суду, обов'язок органу фінансового контролю з власної ініціативи відновити порушене право. Звертається увага, що на законодавчому рівні на контролювальний орган покладено обов'язок встановлювати обставини, що мають значення для вирішення справи, і за потреби збирати для цього документи та інші докази з власної ініціативи.

Розглядаються процедурні дії та рішення, які можуть бути оскаржені до прийняття органом фінансового контролю рішення, а також ті, оскарження яких відбувається вже після його прийняття.

Важливим під час оскарження рішень контролювальних органів є чітке зазначення строку і порядку оскарження. В іншому випадку це стає підставою для оскарження навіть за умови пропуску строку. Органи фінансового контролю не мають права відмовити в розгляді скарги, якщо вона не відповідає вимогам за формою та назвою.

© Мельник О. П., Семир'янов Д. Я., 2024

Результати дослідження можуть бути корисними для практичної роботи органів фінансового контрою під час вирішення питань щодо поданих скарг та суб'єктів нормотворчої діяльності для вдосконаленню чинного законодавства.

Ключові слова: *публічно-правові відносини, фінансовий контроль, перевірки, гарантії законності, суб'єкт підприємництва, забезпечення прав суб'єктів малого підприємництва, оскарження, адміністративна процедура.*

Мета дослідження – проаналізувати положення Закону України «Про адміністративну процедуру», які стосуються порядку оскарження рішень та дій органів фінансового контролю, та їх вплив на покращення процедури оскарження.

Постановка проблеми. Діяльність суб'єктів підприємництва пронизана взаємовідносинами з контролювальними органами, зокрема з органами фінансового контролю, що пов'язано з проведенням контролю щодо дотримання фінансового законодавства. Звісно, ці процеси не позбавлені спірних моментів, що призводить до необхідності реалізації права на захист від прийняття неправомірних рішень або вчинення неправомірних дій.

Однією з гарантій законності у сфері фінансового контролю є право на оскарження дій та рішень органів фінансового контролю. Вона є важливою умовою забезпечення належної діяльності останніх. Порядок врегулювання спірних питань між суб'єктами господарювання та органами фінансового контролю забезпечується системою правових норм, що змінюються під впливом розвитку суспільних відносин. Такі відносини врегульовані Податковим кодексом України та сукупністю підзаконних нормативних актів. Але шлях України в напрямі євроінтеграції не полишає необхідність втілення в українське законодавство норм, що давно чинні в державах-членах ЄС. У такому контексті ми маємо на увазі важливий прорив у нормотворчій діяльності – це прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» [5].

Цей закон комплексно врегулював на законодавчому рівні поведінку фізичних осіб, суб'єктів малого підприємництва і юридичних осіб та органів фінансового контролю під час розгляду адміністративних справ, прийняття рішень, їх виконання та оскарження рішень і дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові аспекти порядку оскарження рішень та дій органів фінансового контролю систематично досліджувалися та аналізувалися науковою спільнотою та практиками, зокрема Л. А. Савченко, Л. М. Касьяненко, М. П. Кучерявенко, Є. А. Усенко та іншими. З прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» потрібно по-новому поглянути на відносини оскарження, зупинитися на нововведеннях та необхідності привести у відповідність до нього чинні нормативно-правові акти.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про адміністративну процедуру» є значимим як для суб'єктів господарювання, так і органів фінансового контролю. Положення закону спрямовані на правовий захист осіб та забезпечення законності, визначеності та передбачуваності всіх дій органів державної влади.

У діяльності органів державної влади, зокрема органів фінансового контролю, важливим є дотримання принципів. Вони містять загальні положення, з яких починається діяльність контролювальних суб'єктів. Зокрема, ні Податковий кодекс України, ні відповідні порядки розгляду скарг не містять принципів, які застосовуються під час реалізації цієї діяльності. Закон України «Про адміністративну процедуру» став базовим законом під час здійснення процедури адміністративного оскарження, і не випадково в ньому закріплено розширений перелік принципів, якими потрібно керуватися органам фінансового контролю в процесі розгляду відповідних скарг. Зупинимося на найбільш важливих та нових принципах, що закріплені в статті 4 Закону України [5]. Їх перелік нараховує 13 принципів: верховенство права, зокрема законності та юридичної визначеності; рівність перед законом; обґрунтованість; безсторонність (неупередженість) адміністративного органу; добросовісність і розсудливість; пропорційність; відкритість; своєчасність і розумний строк; ефективність; презумпція правомірності дій та вимог особи; офіційність; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту. Оскільки наша публікація не ставить за мету детальне розкриття всіх принципів процедури, зупинимося на найбільш важливих, які були подані в розширеному трактуванні.

Відповідно до статті 6 Закону України [5] принцип законності, крім наявних, містить положення, що під час реалізації дискреційного повноваження вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступу від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків.

Важливим моментом у розумінні законності є те, що висновки про застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх адміністративних органів, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Це свідчить про обов'язковість постанов Верховного Суду й заборону органам фінансового контролю ухвалювати рішення всупереч їм.

Орган фінансового контролю, що порушив права суб'єктів господарювання, зобов'язаний за власною ініціативою протягом розумного строку з дня виявлення порушення поновити право, не чекаючи подання скарги та запобігаючи повторенню порушення в майбутньому.

Наступним принципом, якому приділимо увагу, є принцип обґрунтованості. Якщо орган фінансового контрою змінює оцінку та висновки в однакових чи подібних справах, він зобов'язаний надати належне обґрунтування такої зміни. Тобто це підтверджує посилення прецедентного права.

Зупинимося і на принципі офіційності, що варто визнати прогресивним та новим, адже він зобов'язує контролювальний орган встановлювати обставини, що мають значення для вирішення справи, і за потреби збирати для цього документи та інші докази з власної ініціативи, зокрема без залучення особи витребувати документи та відомості, отримувати погодження та висновки, необхідні для вирішення справи. Державний орган не може зобов'язувати особу самостійно отримувати документи та

інші докази, необхідні для здійснення адміністративного провадження, якщо такий обов'язок не визначено законом. Тобто якщо необхідні документи перебувають у відповідній установі, то орган фінансового контролю самостійно їх отримує, а не покладає цей обов'язок на особу, що звернулася зі скаргою.

Доречним у системі принципів стало виділення принципу презумпції. У статті 15 Закону України [5] передбачено, що дії та вимоги особи є правомірними, доки інше не буде доведено під час розгляду та/або вирішення справи. А сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають унаслідок неоднозначного (множинного) трактування норми права, повинні тлумачитися адміністративним органом на користь їх правомірності.

Якщо звернутися до податкового законодавства, то така норма закріплена в статті 56 ПКУ [3], відповідно до якої в разі, коли норма ПКУ чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі ПКУ, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного і того самого нормативно-правового акта суперечать між собою та припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролювальних органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролювального органу, рішення приймається на користь платника податків.

Але вищезгадане положення Закону України «Про адміністративну процедуру» закріпило на рівні обов'язкового цей принцип у діяльності всіх органів публічної влади.

Рішення, що ухвалюється органом фінансового контролю, може не задовольняти суб'єкта. Обираючи відповідний механізм оскарження, потрібно чітко розуміти переваги. Адміністративне оскарження, на відміну від судового, є більш оперативним, не передбачає сплати збору, може реалізуватися без додаткової правової допомоги та економить час.

Закон України «Про адміністративну процедуру» називають кодексом адміністративного оскарження, відповідно до якого право на оскарження адміністративних актів органів фінансового контролю має особа, яка вважає, що: 1) прийнятим адміністративним актом чи його виконанням порушено або може бути порушено її право, свободу чи законний інтерес (що включає і право вимоги особою більшого блага, аніж було вже надано адміністративним актом); або 2) процедурне рішення або дія, бездіяльність адміністративного органу негативно впливає на її права, свободи чи законні інтереси.

Пунктом 3 статті 78 Закону [5] окреслено коло процедурних рішень і дій, скарги на які розглядаються до прийняття адміністративного акта. Щодо інших процедурних рішень та дій, то вони розглядаються вже після прийняття адміністративного акта, якщо особа підтвердить ці скарги. Логіка такого підходу полягає в тому, щоб не затягувати розгляд справи «процедурними скаргами», до того ж ще невідомо, яким буде результат вирішення справи по суті [1, с. 50].

Наприклад, податкове законодавство не передбачає права оскарження плану-графіка проведення планових перевірок, можна оскаржити вже наказ на проведення перевірки. Аналогічна ситуація з оскарженням дій контролювальних осіб. А саме не передбачено оскарження неправомірної дії чи акта перевірки, лише якщо за їх

результатами було прийнято відповідне рішення. Підконтрольний суб'єкт може подати заперечення до акта, а в подальшому має право оскаржити рішення про застосування фінансових санкцій чи постанову по справі про адміністративне правопорушення, які прийняті за результатами такої перевірки. А вже під час оскарження вказати на неправомірні дії, що призвели до прийняття рішення, яке оскаржується.

Наступним важливим елементом у процедурі оскарження є строки подання скарги. Закон України «Про адміністративну процедуру» [5] закріплює в статті 80, що скарга на адміністративний акт може бути подана протягом тридцяти календарних днів з дня доведення його до відома особи, яка була учасником адміністративного провадження щодо прийняття зазначеного акта. У цій статті зазначено, що відлік строку починається не з дня прийняття рішення, яке оскаржується, а з дати його доведення. Але варто враховувати положення, що законодавством для окремих видів справ можуть встановлюватися інші строки. Наприклад, строк для оскарження податкового повідомлення-рішення – 10 календарних днів. І маємо керуватися такою нормою.

Новаційним положенням під час адміністративної процедури оскарження рішень органів фінансового контролю є положення, що строк подання скарги не вважається пропущеним у разі незазначення в адміністративному акті строку та порядку його оскарження. Тобто акти органів фінансового контролю, що містять положення, які можуть бути оскаржені, повинні містити відомості щодо строку та порядку оскарження. У разі відсутності таких даних є підстава оскарження рішень навіть за умови пропуску встановлених строків.

Стосовно форми і змісту скарги чинне законодавство містить достатню кількість норм, що регулюють ці питання, але положення Закону України [5] пішли дещо далі. У пункті 4 статті 81 Закону України [5] міститься положення такого змісту: «Звернення особи, яке за назвою чи формою не відповідає вимогам до скарги, але є скаргою за сутністю (за змістом), розглядається за правилами адміністративного оскарження».

Скарга подається до органу фінансового контролю, що прийняв рішення, вчинив дію чи допустив бездіяльність, що оскаржується, який не пізніше наступного дня передає (надсилає) її разом з матеріалами справи суб'єкту розгляду скарги. Розглядає скаргу орган вищого рівня. До ухвалення Закону України «По адміністративну процедуру» скаржник звертався відразу до органу вищого рівня зі скаргою.

Суб'єкт розгляду скарги може утворити комісію з розгляду скарг, що діє на підставі положення [4]. До складу комісії з розгляду скарг, крім посадових осіб адміністративного органу, можуть долучатися представники інститутів громадянського суспільства в кількості, що не перевищує третини її загального складу.

Рішення комісії з розгляду скарг оформлюється висновком, який має рекомендаційний характер і є обов'язковим для розгляду керівником (іншою уповноваженою особою) відповідного адміністративного органу. Остаточне рішення щодо скарги приймається відповідним адміністративним органом не пізніше ніж на п'ятий робочий день з дня отримання рішення комісії з розгляду скарг. Неврахування висновку комісії з розгляду скарг обґрунтовується та додається разом з висновком до остаточного рішення, прийнятого за результатами розгляду скарги.

До складу таких комісій входять представники громадськості, що повинно сприяти впровадженню духу партнерства і рівності між владою та громадянським суспільством, оскільки «спосіб організації апеляційних комісій забезпечує об'єктивніший розгляд скарг та сприяє впровадженню духу партнерства і рівності між владою та громадянами, оскільки члени комісії розглядають такі скарги з точки зору звичайних громадян» [2, с. 374].

У разі відсутності вищого рівня органу фінансового контролю скарга щодо прийнятого рішення чи неправомірної дії подається до того самого органу, який прийняв рішення чи вчинив дію, що оскаржуються, за умови, що при ньому утворено комісію з розгляду скарг. Такий адміністративний орган має статус суб'єкта розгляду скарги. У разі якщо такий орган не утворив комісію з розгляду скарг, скарга подається до суду відповідно до закону.

Розглядаючи скаргу, орган фінансового контролю повинен керуватися нормами, які встановлюють строки для вирішення справ у межах галузевого законодавства. Наприклад, у пункті 56.8 статті 56 ПКУ [3] закріплено, що контролювальний орган, який розглядає справу платника податків, зобов'язаний прийняти рішення впродовж 20 календарних днів, наступних за днем отримання скарги, за винятком випадків продовження строків у порядку, передбаченим законодавством. Якщо протягом установленого строку податковий орган не прийняв вмотивованого рішення, то така скарга вважається повністю задоволена (абзац 3 пункту 56.9 статті 56 ПКУ). І в такому випадку не можна посилатися на пункт 2 статті 34 Закону України «Про адміністративну процедуру» [5], який визначає, що строк розгляду скарги не повинен перевищувати 30 календарних днів. Цей строк установлено, якщо законодавством не визначено строку вирішення окремої категорії справ.

За результатами розгляду скарги орган скасовує повністю або частково рішення в разі порушення норм матеріального права, істотного порушення процедури (зокрема компетенцію) або неправильного чи неповного встановлення обставин справи, що призвело до прийняття протиправного рішення. Як свідчить судова практика, оцінка процедурних порушень включає з'ясування, чи вплинули вони на прийняте рішення.

Висновки. Основними положеннями такого закону, які в своїй діяльності повинні застосовувати органи фінансового контролю, є:

1) висновки про застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду, є обов'язковими для застосування органами фінансового контролю;

2) дії та вимоги особи вважаються правомірними, доки не буде доведено інше;

3) орган фінансового контролю не повинен відступати від своїх попередніх рішень у подібних справах;

4) орган фінансового контролю зобов'язаний встановити обставини, що мають значення для справи, та, за потреби, зібрати для цього докази;

5) обов'язковість зазначення в рішеннях відомостей щодо строку та порядку оскарження;

6) прийняття до розгляду звернення особи, яке за назвою чи формою не відповідає вимогам до скарги, але є скаргою по суті;

7) подання скарги до органу, який прийняв рішення, а розгляд здійснює орган вищого рівня.

На Закон України «Про адміністративну процедуру» покладаються великі надії, що його втілення сприятиме захисту бізнесу від неправомірних дій і рішень органів фінансового контролю та прийняттю виважених рішень. Це зі свого боку ставить завдання перед органами фінансового контролю щодо приведення законодавства про оскарження у відповідність до прийнятого Закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про адміністративну процедуру»: загальні прозорі правила взаємодії між державою та громадянами й бізнесом : посібник для публічних службовців. К., 2022. 74 с. URL : https://minjust.gov.ua/files/general/2022/10/20/20221020092133-70.pdf (дата звернення:м20.02.2024).

2. Науково-практичний коментар до проєкту Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив : О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко та ін.) ; за заг. ред. В. П. Тимощука. К. : ФОП Мишалов Д. В., 2019. 460 с. URL : https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/1575541235cplr.-scientific-and-practical-commentary-to-the-draft-law-on-administrative-procedure.pdf (дата звернення: 22.02.2024).

3. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 20.02.2024).

4. Примірне положення про комісію з розгляду скарг затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2023 р. № 420. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/Kp230420?an=1 (дата звернення: 23.02.2024).

5. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 22.02.2024).

REFERENCES

1. The Law of Ukraine «On Administrative Procedure»: general transparent rules of interaction between the state and citizens and business : a guide for public servants. K., 2022. 74 p. URL : https://minjust.gov.ua/files/general/2022/10/20/20221020092133-70.pdf (date of application: 02/20/2024).

2. Scientific and Practical Commentary to the Draft Law of Ukraine «On Administrative Procedure» / author's team : O. F. Andriyko, V. M. Bevzenko, et al. ; edited by V. P. Tymoshchuk. Kyiv : FOP Myshalov D. V., 2019. 460 p. URL : https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/1575541235cplr.-scientific-and-practical-commentary-to-the-draft-law-on-administrative-procedure.pdf (date of application: 02/22/2024).

3. Tax Code of Ukraine dated December 02, 2010 No. 2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (date of application: 02/22/2024).

4. The Model Regulation on the Complaints Commission was approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 28, 2023. No. 420. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/Kp230420?an=1 (date of application: 02/23/2024).

5. On administrative procedure : Law of Ukraine dated February 17, 2022 No 2073-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (date of application: 02/22/2024).

O. P. Melnyk, D. Ya. Semyrianov. ENSURING AND PROTECTING RIGHTS IN FINANCIAL CONTROL BODIES UNDER THE NEW ADMINISTRATIVE PROCEDURE

The publication addresses the issue of improving the procedure for appealing against decisions and actions of financial control bodies. This has become especially relevant with the adoption of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure». Attention is drawn to strengthening the rule of law, one of the guarantees of which is compliance with the procedure for consideration of complaints of business entities.

The analysis used theoretical methods (analysis, synthesis, generalisation, systematisation). The article also uses the methods of comparative analysis, dialectical analysis, etc.

Despite the fact, that the current legislation contains a significant number of regulations governing the appeal procedure, this does not preclude the need to constantly review them and bring them in line with the newly adopted rules. The author focuses on the need to bring the current legislation in line with the adopted Law, which for the first time comprehensively regulated various issues of the administrative procedure of financial control bodies. The author explains the provisions of the basic principles on which the appeal process is based. These include the binding nature of the Supreme Court's rulings and the obligation of the financial control body to restore the violated right on its own initiative. It is noted that at the legislative level, the controlling body is obliged to establish the circumstances relevant to the resolution of the case and, if necessary, to collect documents and other evidence on its own initiative.

The article considers procedural actions and decisions that can be appealed before the financial control body makes a decision, as well as those that can be appealed after it has been made.

When appealing against decisions of controlling authorities, it is important to clearly indicate the time limit and procedure for appeal. Otherwise, it becomes a ground for appeal even if the deadline is missed. The financial control bodies have no right to refuse to consider a complaint if it does not meet the requirements in terms of form and title.

The results of the study may be useful for the practical work of financial control bodies in resolving issues related to complaints and for lawmakers to improve the current legislation.

Keywords: public law relations, financial control, inspections, guarantees of legality, business entity, ensuring the rights of small business entities, appeal, administrative procedure.

Стаття надійшла до редколегії 4 квітня 2024 року

УДК 342.9
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.173-181

Н. Б. Новицька,
д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
e-mail: Natalka_bn_@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-4753-7625;
А. М. Новицький,
д-р юрид. наук, професор,
заступник директора ДНДІ МВС України
e-mail: izipg@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-6860-9654
В. А. Миколаєць,
д-р юрид. наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
e-mail: Mykolaietsva@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-2346-3994;

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена питанням правового забезпечення інформаційних ресурсів АРМА. Наголошено, що Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА), є новоствореним правоохоронним органом зі спеціальним статусом, до повноважень якого належить виявлення та розшук активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, а також управління цими активами. У діяльності АРМА втілюється доктрина «intelligence-led policing (ILP ризикової системи)» в частині виявлення та розшуку активів.

Зроблено висновок, що впровадження сучасних інформаційних технологій у діяльність Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління

© Новицька Н. Б., Миколаєць В. А., Новицький А. М., 2024

активами, отриманими від корупційних та інших злочинів, є вкрай актуальним в сучасних умовах. Використання спеціалізованих баз даних, аналітичних інструментів та систем електронного документообігу дасть змогу агентству ефективно відстежувати рух активів, виявляти підозрілі фінансові операції та своєчасно реагувати на потенційні ризики. Крім того, інтеграція з міжнародними інформаційними системами забезпечить обмін даними та координацію зусиль у боротьбі з транснаціональною злочинністю.

Одним з пріоритетних напрямів діяльності АРМА в майбутньому стане виявлення, розшук та управління віртуальними активами, що безперечно відіграватиме важливу роль у поповненні державних фінансових ресурсів.

Цифровізація процесів також підвищить прозорість діяльності агентства, сприятиме підзвітності перед громадськістю та посилить ефективність управління вилученими активами на користь держави.

Ключові слова: *Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА), інформаційні ресурси, нормативно-правові акти, Єдиний державний реєстр активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, інформатизація, державні реєстри.*

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів, що регулюють запровадження та використання інформаційних ресурсів Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами з метою його вдосконалення.

Актуальність дослідження. Стрімкий розвиток цифрових технологій та зростання обсягів даних вимагають від уряду адаптуватися та використовувати новітні рішення для підвищення ефективності й прозорості своєї діяльності. Застосування інформаційних систем, електронного документообігу, цифрових сервісів та аналітичних інструментів може значно покращити якість надання державних послуг громадянам, оптимізувати внутрішні процеси та полегшити взаємодію між різними відомствами.

Крім того, впровадження інформаційних технологій є ключовим аспектом електронного урядування, що сприяє відкритості та підзвітності державних інституцій. Онлайн-портали, цифрові реєстри та бази даних забезпечують зручний доступ громадян до публічної інформації, спрощують процедури отримання документів та дозволів, а також підвищують рівень залучення громадян до прийняття державних рішень. Це допомагає зміцнити довіру між громадянами і владою, що є критично важливим для ефективного державного управління. Варто зазначити, що цифровізація державного сектору дає змогу підвищити ефективність використання ресурсів та оптимізувати бюджетні витрати. Впровадження електронних систем документообігу, автоматизація рутинних завдань та використання аналітичних інструментів для прийняття рішень можуть значно скоротити час та витрати на виконання адміністративних функцій. Це дає державним органам можливість зосередитися на стратегічних питаннях та підвищити загальну якість державних послуг для громадян.

Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування й реалізацію

державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, та/або з управління активами, на які накладено арешт або які конфісковано у кримінальному провадженні [1].

Як влучно визначає А. М. Давидюк, «механізм виявлення, розшуку та управління активами – це публічні функції, реалізація яких є неможливою без таких процесів інформаційної діяльності: створення, обмін та поширення інформації; захист відомостей і даних, що охороняються законом; адміністрування даних, оцифровування відомостей; аналіз та статистика тощо» [2].

Одним з основних завдань Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів на законодавчому рівні визначено одержання в установленому законом порядку від державних органів, органів місцевого самоврядування інформацію, потрібну для виконання обов'язків Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів на безоплатній основі. Обробка такої інформації здійснюється з дотриманням вимог законодавства про захист персональних даних та забезпеченням таємниці, що охороняється законом [1]. Саме тому для ефективного виконання Національним агентством України з питань виявлення, розшуку й управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів своїх повноважень, нагальним є постійне впровадження сучасних засобів і технологій інформаційної діяльності, а правове забезпечення цих процесів є ключовим аспектом законності й ефективності функцій зазначеної державної інституції.

До джерел одержання інформації, до яких має доступ Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів з метою виконання своїх функцій у сфері виявлення та розшуку активів, визначено Законом України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», Положенням про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2018 № 613, а саме:

– інформація, документи, автоматизовані інформаційні й довідкові системи, реєстри та банки даних, що є у розпорядженні державних органів, органів місцевого самоврядування;

– інформація щодо наявності та стану рахунків, операцій за рахунками конкретної юридичної або фізичної особи, фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, що є у розпорядженні банків;

– інформація щодо наявності та стану рахунків, операцій за рахунками конкретної юридичної або фізичної особи, фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, що є у розпорядженні професійних учасників ринків капіталів, організованих товарних ринків;

– інформація (зокрема, копії документів) стосовно фізичних та юридичних осіб, що є у розпорядженні органів іноземних держав, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, зокрема банків, депозитарних та фінансових установ,

приватних виконавців, аудиторів, нотаріусів, оцінювачів, а також експертів, арбітражних керуючих, членів ліквідаційних комісій, ліквідаторів, уповноважених осіб Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

Інформацію із вищезазначених джерел Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, отримує в автоматизованому дистанційному режимі або за допомогою отримання відповіді на письмові запити.

Система вітчизняного законодавства вимагає використання сучасних інформаційних технологій у діяльності АРМА в таких аспектах:

– поширення публічної інформації про інституційні та функціональні засади роботи АРМА способом її отримання через вебпортал (закони України «Про інформацію», Про доступ до публічної інформації»);

– публікація інформації про проведення публічних закупівель АРМА (Закон України «Про публічні закупівлі»);

– захист, безпека та охорона персональних даних про фізичних та юридичних осіб як фігурантів розшукових процедур (Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про захист персональних даних» та ін.) [2].

Варто зазначити, що Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, має доступ до Єдиного реєстру досудових розслідувань, автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, користується державними, зокрема урядовими, засобами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку й іншими технічними засобами. За останній період Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, налагодило плідну співпрацю з державними органами й підприємствами, отримавши доступ до ряду важливих реєстрів і баз даних. Зокрема, агентство інтегрувалося зі Спадковим реєстром, Єдиною інформаційною базою внутрішньо переміщених осіб, Єдиним державним реєстром отримувачів житлових субсидій, інформаційними системами «Єдиний державний реєстр тварин» та «Єдиний державний реєстр ветеринарних документів», а також автоматизувало процеси отримання даних з реєстрів Мін'юсту та інформації від податкових органів.

2020 року було затверджено спільний Порядок взаємодії Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та Міністерства юстиції України під час виконання судових рішень про конфіскацію, спеціальну конфіскацію, стягнення активів у дохід держави в кримінальному провадженні [3]. Таке положення чітко регламентує механізм взаємодії Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та Мін'юсту під час виконання судових рішень про конфіскацію, спеціальну конфіскацію, стягнення активів у дохід держави в кримінальному провадженні (далі – судові рішення про конфіскацію), які перебувають в управлінні Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів,

направлення їх для примусового виконання до органів державної виконавчої служби, процедуру подання державними виконавцями Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів інформації про стан виконання судових рішень про конфіскацію та про кошти, одержані від реалізації активів, у виконавчих провадженнях, відкритих за такими рішеннями, що підлягає внесенню до Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні.

Інформаційну взаємодію з питань подання інформації забезпечують державне підприємство, яке належить до сфери управління Мін'юсту, що визначене адміністратором Автоматизованої системи виконавчого провадження, та Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Подання державними виконавцями інформації здійснюється внесенням необхідної інформації до Автоматизованої системи виконавчого провадження відповідно до Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 5 серпня 2016 року № 2432/5, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 12 серпня 2016 року за № 1126/29256, та подальшого передання відповідних відомостей на безоплатній основі до Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні [3].

Крім того, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, налагодило міжвідомчу взаємодію з Державною митною службою для отримання структурованих відомостей про експортно-імпортні операції та митне оформлення товарів. Також установлено співпрацю з Антимонопольним комітетом для доступу до інформації про активи з матеріалів справ щодо концентрацій, узгоджених дій суб'єктів господарювання й порушень конкурентного законодавства.

З метою забезпечення повноважень, передбачених статтею 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність», Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, налагодило співпрацю з Національним банком України. У результаті такої взаємодії було впроваджено механізм, за допомогою якого агентство отримує інформацію щодо наявності та стану рахунків, а також операцій за рахунками конкретних юридичних осіб, фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Виявлення та розшук віртуальних активів стало викликом сьогодення не тільки для України, тому Національним агентством України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, організовано взаємодію з постачальниками послуг, пов'язаними з обігом криптовалют, а також із провідними світовими криптобіржами для обміну відповідною інформацією.

Крім того, АРМА активно співпрацює з українськими та міжнародними ресурсами для збору даних про корпоративну структуру, майно юридичних і фізичних осіб, місце розташування активів та іншої релевантної інформації. Серед таких ресурсів – YouControl, RuAssets, Orbis, Sayari, Maltego, Hunchly, ArcGis. У діяльності АРМА запроваджуються новітні методи роботи з інформацією, а саме:

- розроблено макроси для масової обробки даних із реєстрів;

- створено ПЗ для роботи із Big Data;
- автоматизовано обробку банківської інформації;
- розроблено механізм парсингу відкритих даних.

Так, АРМА має доступ до широкого кола інформаційних джерел, які використовуються для ефективного виявлення та розшуку активів.

Основним завданням АРМА щодо забезпечення прозорості виявлення та розшуку активів є адміністрування Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні.

Реєстр арештованих активів є складною інформаційною системою, яка повинна бути інтегрованою з іншими реєстрами та базами даних, зокрема з реєстром судових рішень, реєстром виконавчих проваджень та інформаційною системою Офісу Генерального прокурора. Інакше кажучи, в Реєстрі послідовно та з різних джерел відображається інформація від факту накладення арешту на актив до заходів та результатів управління ним. Відтак Реєстр покликаний насамперед систематизувати, синхронізувати і тим самим зробити більш ефективною роботу всіх відомств, так чи інакше долучених до прийняття рішень щодо арештованих активів [4].

За своєю конфігурацією цей Реєстр є комплексною базою даних про всі активи в Україні, які арештовані правоохоронцями та судами у кримінальних справах. У Реєстрі арештованих активів наразі наявна інформація фактично щодо всіх видів і типів активів: нерухомість, земельні ділянки, рухоме майно, транспорт, частки у статутному капіталі, акції та паї, майнові права інтелектуальної власності, грошові активи та банківські метали, майнові права і складені активи, зокрема майнові комплекси.

Реєстр містить понад 244 000 записів про арештовані активи в усіх кримінальних провадженнях. 68 500 з них передано в управління АРМА [5].

2020 року відповідно до вимог статті 25 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», було затверджено Положення про Єдиний державний реєстр активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, а повноцінний запуск цього реєстру відбувся 30 січня 2023 року. Держателем та адміністратором реєстру є АРМА, Реєстр надає можливості щодо: систематизації відомостей про застосування арешту активів як заходу забезпечення кримінального провадження чи цивільного судочинства в єдиній електронній базі даних; забезпечення органів прокуратури, досудового розслідування та АРМА актуальною інформацією про активи, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави; прозорості діяльності АРМА з управління активами, переданими АРМА для здійснення визначених законодавством заходів з управління ними.

Обмін даними з Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні з іншими державними інформаційними системами, реєстрами та базами даних здійснюється через систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, крім випадків, визначених спільними наказами АРМА з держателями відповідних інформаційних систем, реєстрів та баз даних.

У Положенні визначено вичерпний перелік користувачів, що мають доступ до Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні:

керівники прокуратур, органів досудового розслідування – у межах кримінальних проваджень, щодо яких ними здійснюється нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування або організація досудового розслідування (відповідно), у межах справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, щодо яких ними здійснюються заходи, передбачені законодавством;

прокурори, слідчі, детективи – у межах кримінальних проваджень, щодо яких ними проводиться досудове розслідування та здійснюється нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, у межах справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, щодо яких ними здійснюються заходи, передбачені законодавством;

уповноважені особи органів прокуратури, досудового розслідування, які виконують функції з інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів та ведення спеціальних обліків, працівники АРМА – у межах наданих адміністратором прав доступу для отримання інформації, необхідної для виконання своїх повноважень, визначених законодавством.

Для ідентифікації особи Користувача та підтвердження цілісності даних в електронній формі використовується кваліфікований електронний підпис з використанням кваліфікованого сертифіката відкритого ключа відповідно до вимог законодавства.

Необхідно зазначити, що функціонал Реєстру постійно вдосконалюється з метою зручності користувачів у пошуку необхідної інформації. Зокрема кожен актив, щодо якого здійснюються заходи з управління, має зручний функціонал.

Висновки. Впровадження сучасних інформаційних технологій у діяльність Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, отриманими від корупційних та інших злочинів, є вкрай актуальним к сучасних умовах. Використання спеціалізованих баз даних, аналітичних інструментів та систем електронного документообігу дасть змогу агентству ефективно відстежувати рух активів, виявляти підозрілі фінансові операції та своєчасно реагувати на потенційні ризики. Крім того, інтеграція з міжнародними інформаційними системами забезпечить обмін даними та координацію зусиль у боротьбі з транснаціональною злочинністю.

Одним з пріоритетних напрямів діяльності АРМА в майбутньому стане виявлення, розшук та управління віртуальними активами, що безперечно відіграватиме важливу роль у поповненні державних фінансових ресурсів.

Цифровізація процесів також підвищить прозорість діяльності агентства, сприятиме підзвітності перед громадськістю та посилить ефективність управління вилученими активами на користь держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10.11.2015 № 772-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/772-1

2. Давидюк А. М. Правове забезпечення сучасних інформаційних процесів у діяльності національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 3(28), том 2. С. 42–46. DOI : https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i3(28).355

3. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні : наказ Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Міністерства юстиції України від 29.01.2020 № 58/299/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/z0116-20

4. АРМА запровадило Реєстр арештованих активів у промислову експлуатацію. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/arma-zaprovadylo-reiestr-areshtovanykh-aktyviv-u-promyslovu-ekspluatatsiiu

5. Гришанова Н. АРМА працює над вдосконаленням роботи Єдиного держреєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні. URL : https://jurliga.ligazakon.net/news/227013_arma-pratsyu-nad-vdoskonalennyam-roboti-dinogo-derzhrestru-aktivv-na-yak-nakladeno-aresht-u-krimnalnomu-provadzhenn

6. Крамар Р. І. Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів в системі боротьби із злочинністю. *Актуальні проблеми правового забезпечення протидії злочинності* : тези доп. учасників наук.-практ. семін., м. Харків, 14 травня 2020 р. ; Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2020. 92 с.

REFERENCES

1. Pro Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan vyiavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv : Zakon Ukrainy vid 10.11.2015 № 772-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/772-1

2. Davydiuk A. M. Pravove zabezpechennia suchasnykh informatsiinykh protsesiv u diialnosti natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan vyiavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* 2019. Vypusk 3(28), tom 2. S. 42–46. DOI : https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i3(28).355

3. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Yedynyi derzhavnyi reiestr aktyviv, na yaki nakladeno aresht u kryminalnomu provadzhenni : nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan vyiavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv, Ministerstva yustytsii Ukrainy vid 29.01.2020 № 58/299/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/z0116-20

4. ARMA zaprovadylo Reiestr areshtovanykh aktyviv u promyslovu ekspluatatsiiu. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/arma-zaprovadylo-reiestr-areshtovanykh-aktyviv-u-promyslovu-ekspluatatsiiu

5. Hryshanova N. ARMA pratsiuie nad vdoskonalenniam roboty Yedynoho derzhreiestru aktyviv, na yaki nakladeno aresht u kryminalnomu provadzhenni. URL : https://jurliga. ligazakon.net/news/227013_arma-pratsyu-nad-vdoskonalennyam-roboti-dinogo-derzhrestru-aktivv-na-yak-nakladeno-aresht-u-krimnalnomu-provadzhenn

6. Kramar R. I. Natsionalne ahentstvo z pytan vyiavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv v systemi borotby iz zlochynnistiu. *Aktualni problemy pravovoho zabezpechennia protydii zlochynnosti* : tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. semin, m. Kharkiv, 14 trav. 2020 r. ; Nauk.-doslid. in-t publ. polityky i sots. nauk. Kharkiv : NDI PPSN, 2020. 92 s.

N. B. Novytska, V. A. Mykolaiets, A. M. Novytskiy. LEGAL SECURITY OF THE INFORMATION RESOURCES OF THE NATIONAL AGENCY OF UKRAINE FOR DETECTING, SEARCHING AND MANAGEMENT OF ASSETS OBTAINED FROM CORRUPTION AND OTHER CRIMES

The article is devoted to issues of legal provision of ARMA information resources. It was emphasized that the National Agency of Ukraine for Identification, Search and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes (ARMA) is a newly created law enforcement body with a special status, whose powers include the identification and search of assets that can be seized in criminal proceedings proceedings, as well as management of these assets. The activity of ARMA implements the doctrine of "intelligence-led policing (ILP of the risk system)" in terms of identifying and searching for assets.

It was concluded that the implementation of modern information technologies in the activities of the National Agency of Ukraine for the identification, search and management of assets obtained from corruption and other crimes is extremely relevant in modern conditions. The use of specialized databases, analytical tools and electronic document management systems will allow the agency to effectively monitor the movement of assets, identify suspicious financial transactions and respond to potential risks in a timely manner. In addition, integration with international information systems will ensure data exchange and coordination of efforts in the fight against transnational crime.

One of the priority activities of ARMA in the future will be the identification, search and management of virtual assets, which will undoubtedly play an important role in replenishing state financial resources.

Digitization of processes will also increase the transparency of the agency's activities, promote accountability to the public, and increase the efficiency of the management of seized assets for the benefit of the state.

Keywords: *National Agency of Ukraine for Identification, Search and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes (ARMA), information resources, legal acts, Unified State Register of Assets Seized in Criminal Proceedings, informatization, state registers.*

Стаття надійшла до редколегії 9 квітня 2024 року

УДК 349.412(477)
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.182-189

А. С. Розпаченюк,
аспірант,
Університет митної справи та фінансів
e-mail: rozpachenyukand@gmail.com
ORCID ID 0009-0008-2833-6709

МІНІСТЕРСТВО ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ПУБЛІЧНО УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена правовому аналізу діяльності Міністерства цифрової трансформації як суб'єкта публічно управлінської діяльності.

Державне управління процесами інформатизації, діджиталізації відносин залежить від багатьох чинників. Це і розвиток технологій інформатизації, можливості залучення новітній інноваційних розробок у технічній сфері, формування в більшості населення інформаційної культури та інформаційної грамотності, доступ до інформаційних ресурсів та вміння ними користуватися. Цей перелік не є вичерпним, і кожен із зазначених чинників може досить відчутно впливати на загальний розвиток держави загалом. Задля координації зусиль держави у формуванні політики, забезпечення належного фінансування програм розвитку, визначення основних пріоритетів було сформовано Міністерство цифрової трансформації. Аналіз повноважень такого державного органу та звітів роботи дає можливість констатувати активне просування інноваційних розробок у сфері публічного управління, зокрема через впровадження інформаційної системи «Дія», впровадження інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя держави та її громадян.

Автором зроблено висновок про те, що в Україні сформувалась належна державна система підтримки та формування політики в сфері інформатизації, діджиталізації. Основним державним органом, який формує державну політику в зазначеній сфері суспільних відносин, визначено Міністерство цифрової трансформації України.

Інформатизація багатьох публічно управлінських процесів забезпечила спрощення процедур звернення за наданням адміністративних послуг. Значно скоротились затрати часу на отримання таких послуг. Що, беззаперечно, сприяє оптимізації управлінської діяльності й підвищенню іміджу держави та державних органів.

Ключові слова: *надання адміністративних послуг, інформаційна політика, інформація, інформатизація, правове забезпечення управлінських процесів.*

Метою статті є правовий аналіз діяльності Міністерства цифрової трансформації як суб'єкта публічно управлінської діяльності.

© Розпаченюк А. С., 2024

Постановка проблеми. Сучасний історичний період розвитку суспільства зумовлений формуванням новітніх відносин, пов'язаних з інформаційними технологіями, розвитком мережевих технологій, наданням послуг в інформаційній сфері та за допомогою інформаційних продуктів. Це зумовлює перегляд багатьох факторів та інструментів впливу на різні процеси, зокрема й на управлінські дії. Державне управління процесами інформатизації, діджиталізації відносин залежить від багатьох чинників. Це і розвиток технологій інформатизації, можливості залучення новітніх інноваційних розробок у технічній сфері, формування у більшості населення інформаційної культури та інформаційної грамотності, доступ до інформаційних ресурсів та вміння ними користуватися. Цей перелік не є вичерпним, і кожен із зазначених чинників може досить відчутно впливати на загальний розвиток держави загалом.

Як зазначає О. В. Михайловська, публічно-управлінська діяльність є складним системним утворенням, що перебуває в процесі розвитку та демократичних змін у нашій державі, аналіз яких допоможе виявити потенційні складники ефективного здійснення такого управління. Проблема публічно-управлінської діяльності належить до категорії міждисциплінарних наукових проблем і містить не лише філософський аспект, а й соціальний, економічний тощо [1]. Доповнюючи думку науковця, зазначаємо, що в сучасному світі питання інформатизації, діджиталізації та інформаційної грамотності населення стають вагомими та визначають багато аспектів не тільки економічних відносин у державі, а й переходять на соціальні та навіть побутові. Питання взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади входять у зазначені проблемні питання.

Виклад основного матеріалу. Цю ідею підтримують і інші науковці, які зокрема, зазначають, що однією з основних проблем сучасності є існуючий величезний інформаційний потік і дефіцит коректної, правдивої та своєчасної інформації, що обумовлює невизначеність у процесі прийняття управлінських рішень, адже невизначеність практично руйнує налагоджені управлінські інформаційні потоки, і в таких умовах вони не в змозі більше виконувати свої функції в повному обсязі. Така ситуація може призвести до неефективності публічно-управлінської діяльності в умовах сучасної невизначеності, зниження рівня суспільної підтримки та зниження довіри до владних структур [2].

Саме тому держава через свої інститути взяла на себе основну роль провідника та координатора всіх інноваційних формацій. Надзвичайно високотехнологічні та високовартісні технології, які розробляються та впроваджуються в життя, можуть існувати тільки з ініціативи та за підтримки держави. Питання інформатизації, діджиталізації сучасного життя є одним із найперспективніших питань. Проникнення інформаційних технологій в усі сфери сьогодення вже є зрозумілим та прийнятним для громадян. Задля координації зусиль держави у формуванні політики, забезпечення належного фінансування програм розвитку, визначення основних пріоритетів було сформовано Міністерство цифрової трансформації. Зазначена державна структура має свою історію, вона сформувалась на базі попередніх державних інституцій, які здійснювали свою діяльність у зазначеній сфері. Водночас варто зазначити, що,

аналізуючи повноваження попередників Мінцифри, можна наголосити з упевненістю, що залежно від поставлених завдань і формувались відповідні державні інституції.

До 1999 року спеціально уповноваженого органу, який би займався формуванням державної політики в сфері інформатизації в Україні, не було визначено. 1999 року Указом Президента України від 3 червня 1999 року № 601/99 було затверджено Положення про Державний комітет зв'язку та інформатизації України [3], відповідно до якого Держкомзв'язку був визначений як центральний орган виконавчої влади, який підпорядкований Кабінету Міністрів України і виконував функції Адміністрації зв'язку України. Держкомзв'язку України забезпечував проведення державної політики в галузі зв'язку, розподілу і використання радіочастотного ресурсу та у сфері інформатизації. Серед основних завдань Держкомзв'язку було визначено:

– участь у формуванні і реалізації державної політики у сфері інформатизації;

– формування Національної програми інформатизації та забезпечення її виконання;

– сприяння розвитку підприємництва на конкурсних засадах, проведення державної антимонопольної політики у сфері інформатизації.

2004 року Держкомзв'язку було ліквідовано повноваження, передані до Міністерства транспорту та зв'язку. Мінтрансзв'язку України став основним органом у системі центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення впровадження державної політики в галузі автомобільного, залізничного, морського і річкового, у сферах навігаційно-гідрографічного забезпечення судноплавства, надання послуг поштового зв'язку, телекомунікацій, інформатизації, користування радіочастотним ресурсом України.

Серед основних завдань зазначеного державного органу було визначено:

– участь у формуванні та реалізації державної політики в галузі транспорту, у сферах навігаційно-гідрографічного забезпечення судноплавства, надання послуг поштового зв'язку, телекомунікацій, інформатизації, користування радіочастотним ресурсом України;

– здійснення заходів щодо розвитку і вдосконалення телекомунікаційних мереж загального користування та мереж поштового зв'язку загального користування, підвищення їх якості та доступності, забезпечення сталого функціонування;

– формування Національної програми інформатизації та забезпечення її виконання;

– створення умов для інтеграції національної транспортної системи України до європейської та світової транспортної системи, а також сфер надання послуг поштового зв'язку, телекомунікацій, інформатизації до європейського та світового інформаційного простору [4].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008 року № 272 було утворено Державний комітет інформатизації України [5].

У липні 2010 року комітет інформатизації був ліквідований через злиття двох установ: Державного комітету інформатизації та Державного комітету з питань науково-технічного та інноваційного розвитку. Відповідно, Постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний комітет з питань науки, інновацій та інформатизації [6]. Згідно з Положенням Держкомінформнауки було визначено

центральним органом виконавчої влади з питань формування та реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної діяльності, трансферу технологій, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства. Серед основних завдань Держкомінформнауки було визначено:

– участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій, інформатизації, формування, використання і захисту національних електронних інформаційних ресурсів та створення умов для розвитку інформаційного суспільства;

– здійснення заходів щодо координації діяльності органів виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій, інформатизації, формування, використання і захисту національних електронних інформаційних ресурсів та створення умов для розвитку інформаційного суспільства;

– забезпечення розвитку загальнодержавної системи науково-технічної інформації;

– здійснення заходів щодо розвитку і вдосконалення інфраструктури інформатизації, системи національних електронних інформаційних ресурсів та надання державних (адміністративних) послуг з використанням електронних засобів, підвищення їх якості та доступності;

– формування Національної програми інформатизації та забезпечення її виконання;

– впровадження технологій електронного урядування;

– сприяння розвитку на конкурентних засадах підприємництва у сфері наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій, інформатизації, формування, використання і захисту національних електронних інформаційних ресурсів, надання інформаційних послуг з використанням електронних засобів;

– створення умов для розвитку національного інформаційного простору, інтеграції сфер інформатизації, телекомунікацій, інформаційних ресурсів України у європейський та світовий інформаційний простір.

2014 року уряд реорганізував Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації, створивши центральний орган виконавчої влади з реалізації політики у сфері електронного урядування – Державне агентство з питань електронного урядування – діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через віцепрем'єр-міністра України – Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [7]. Державне агентство з питань електронного урядування України реалізує державну політику у сферах інформатизації, електронного урядування, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства.

Основними завданнями зазначеного державного органу було визначено реалізацію державної політики у сфері інформатизації, електронного урядування, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2019 року № 829 Державне агентство з питань електронного урядування України було реорганізовано і створено Міністерство цифрової трансформації України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856 [8] було затверджено Положення про Міністерство цифрової трансформації України, яким, зокрема, було визначено, що Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму ДіяСіті; у сфері хмарних послуг.

Основними завданнями Мінцифри є:

1) забезпечення формування та реалізації державної політики:

– у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства;

– у сфері впровадження електронного документообігу;

– у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян;

– у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до інтернету, електронної комерції та бізнесу;

– у сфері надання електронних та адміністративних послуг;

– у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації й інвестицій в ІТ-індустрію;

– у сфері розвитку ІТ-індустрії;

– у сфері розвитку та функціонування правового режиму ДіяСіті;

2) забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері хмарних послуг.

Аналіз звіту роботи Мінцифри за 2023 рік дає можливість стверджувати що робота зазначеного державного органу спрямована на всі сфери суспільного життя країни та її громадян. Так, порталом Дія користується понад 20 млн користувачів. Через портал Дія забезпечено доступ до 115 електронних публічних послуг, і ця кількість постійно збільшується. Задля забезпечення правового супроводу надання публічних послуг в електронній формі тільки за 2023 рік було підготовлено понад 30 нормативно-правових актів [9].

Отже, можемо зробити висновок про те, що в Україні сформувалась належна державна система підтримки та формування політики у сфері інформатизації, діджиталізації. Основним державним органом, який формує державну політику в зазначеній сфері суспільних відносин, визначено Міністерство цифрової трансформації України. Аналіз повноважень цього державного органу та звітів роботи дає можливість констатувати активне просування інноваційних розробок у сфері публічного управління, зокрема через впровадження інформаційної системи «Дія», впровадження інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя держави та її громадян.

Інформатизація багатьох публічно управлінських процесів забезпечила спрощення процедур звернення за наданням адміністративних послуг. Значно скоротились затрати часу на отримання таких послуг, що, беззаперечно, сприяє оптимізації управлінської діяльності та підвищенню іміджу держави й державних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Михайловська О. В. Публічно-управлінська діяльність за умов демократичних змін. *Публічне управління та митне адміністрування.* 2020. № 4 (27). С. 5–9.

2. Дзяна Г. О., Дзяний Р. Б. Публічно-управлінська діяльність в умовах сучасної невизначеності: інформаційно-комунікаційний аспект. *Демократичне врядування.* 2023. № 1 (31). С. 37–51.

3. Про Положення про Державний комітет зв'язку та інформатизації України : Указ Президента України від 3 червня 1999 року № 601/99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601/99#Text

4. Про Положення про Міністерство транспорту та зв'язку України. Указ Президента України від 27 серпня 2004 року № 1009/2004. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009/2004#Text

5. Про утворення Державного комітету інформатизації України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008 року № 272. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-2008-%D0%BF#Text

6. Деякі питання діяльності Державного комітету з питань науки, інновацій та інформатизації : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2010 р. № 675. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2010-%D0%BF#Text

7. Уряд реорганізував Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/247366194

8. Питання Міністерства цифрової трансформації : постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text

9. Міністерство цифрової трансформації / Офіційний вебсайт. URL : https://thedigital.gov.ua/ministry

REFERENCES

1. Mykhailovska O. V. Publichno-upravlinska diialnist za umov demokratychnykh zmin. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia.* 2020. № 4 (27). S. 5–9.

2. Dziana H. O., Dzianyi R. B. Publichno-upravlinska diialnist v umovakh suchasnoi nevyznachenosti: informatsiino-komunikatsiinyi aspekt. *Demokratychne vriaduvannia.* 2023. № 1 (31). S. 37–51.

3. Pro Polozhennia pro Derzhavnyi komitet zviazku ta informatyzatsii Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 3 chervnia 1999 roku № 601/99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601/99#Text

4. Pro Polozhennia pro Ministerstvo transportu ta zviazku Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27 serpnia 2004 roku № 1009/2004. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009/2004#Text

5. Pro utvorennia Derzhavnoho komitetu informatyzatsii Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26 bereznia 2008 roku № 272. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-2008-%D0%BF#Text

6. Deiaki pytannia diialnosti Derzhavnoho komitetu z pytan nauky, innovatsii ta informatyzatsii : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 lypnia 2010 r. № 675. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2010-%D0%BF#Text

7. Uriad reorhanizuvav Derzhavne ahentstvo z pytan nauky, innovatsii ta informatyzatsii. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/247366194

8. Pytannia Ministerstva tsyfrovoi transformatsii : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 veresnia 2019 r. № 856. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text

9. Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii / Ofitsiinyi vebsait URL : https://thedigital.gov.ua/ministry

A. S. Rozpachenyuk. MINISTRY OF DIGITAL TRANSFORMATION AS A SUBJECT OF PUBLIC ADMINISTRATION: LEGAL ASPECTS

This article is dedicated to the legal analysis of the activities of the Ministry of Digital Transformation as a subject of public administration.

State management of informatization processes and digitalization of relations depends on many factors. These include the development of information technologies, the ability to attract the latest innovative developments in the technical field, the formation of an information culture and information literacy among the majority of the population, access to information resources and the ability to use them. This list is not exhaustive, and each of these factors can have a significant impact on the overall development of the state as a whole. In order to coordinate the state's efforts in formulating policy, ensuring proper financing of development programs, and defining key priorities, the Ministry of Digital Transformation was established. Analysis of the powers of this state body and reports on its work allows us to state the active promotion of innovative developments in the field of public administration, in particular through the introduction of the "Diia" information system, the introduction of information technologies in all spheres of public life of the state and its citizens.

The author concludes that a proper state system of support and policy formation in the field of informatization and digitalization has been formed in Ukraine. The main state body that forms state policy in the specified sphere of social relations is determined by the Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Analysis of the powers of this state body and reports on its work allows us to state the active promotion of innovative developments in the field of public administration, in particular through the introduction of the "Diia" information system, the introduction of information technologies in all spheres of public life of the state and its citizens.

The informatization of many public administration processes has simplified the procedures for applying for administrative services. The time spent on receiving such services has been significantly reduced. This, undoubtedly, contributes to the optimization of management activities and the improvement of the image of the state and state bodies.

Keywords: *provision of administrative services, information policy, information, informatization, legal support of management processes.*

Стаття надійшла до редколегії 21 березня 2024 року

УДК 347.73
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.190-202

О. Ф. Ситников
канд. юрид. наук,
доцент кафедри фінансового та податкового права,
Державний податковий університет
e-mail: sytnykovof@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-9637-5557

ДОСУДОВА ФОРМА ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОГО СПОРУ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ І СПОСОБИ ЩОДО ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Реалізація особою гарантованого Конституцією України права на захист можлива насамперед за допомогою створення таких форм захисту, які розкривають процесуальний зміст цього права: самозахист, позасудову, досудову та судову форми захисту.

У статті досліджуються форми захисту суб'єктивних прав учасників публічно-правових відносин, які поділяються на три основних форми: самозахисту, досудова та судова. Судова форма оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є головною, але не єдиною в системі захисту прав і законних інтересів приватних осіб у відносинах з державою. Надано аналіз сучасного стану досудового порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності владних суб'єктів та узагальнено такі види досудового вирішення публічно-правових спорів, як парламентський, адміністративний та громадський. Через використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання вдалось всебічно дослідити об'єкт дослідження – досудовий порядок вирішення публічно-правового спору. Результати дослідження відобразили недоліки досудового порядку вирішення спорів та знайшли як законодавчі, так і практичні способи щодо вдосконалення адміністративно-правових суперечок у позасудовому порядку.

Класифікація форм захисту прав особи дала змогу всебічно дослідити процесуальні можливості захисту своїх прав у складних умовах реформування адміністративної та судової систем держави. Доведено, що досудовий порядок врегулювання адміністративно-правових спорів є не тільки альтернативою судовій формі захисту, але і самостійною, дієвою формою захисту прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах. Аналіз вирішення публічно-правового спору в досудовому порядку розкрив усі можливості та переваги процедури досудового вирішення спору, а

© Ситников О. Ф., 2024

дослідження кожного із засобів захисту за відповідними критеріями класифікації надала нам можливість більш повно розкрити досудову форму вирішення різноманіття адміністративно-правових спорів.

Ключові слова: *адміністративно-правовий спір, публічно-правовий спір, форми захисту суб'єктивних прав, квазісудові органи, адміністративна медіація, обов'язковий досудовий порядок.*

Метою дослідження є аналіз сучасного стану досудового оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень та способи щодо їх удосконалення.

Постановка проблеми. Важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів будь-якої особи від свавілля адміністративних органів є можливість досудового порядку оскарження рішень, дій і бездіяльності суб'єктів владних повноважень. На сучасному етапі розвитку нашої держави вирішення адміністративно-правових спорів у досудовому порядку здійснюється за процедурами, встановленими в численних правових актах різної юридичної сили. Відсутність чіткого правового регулювання досудового розгляду адміністративно-правових спорів позбавляє фізичних та приватних осіб на ефективний захист порушених адміністративними органами їх прав та інтересів. Удосконалення законодавчого регулювання досудового врегулювання спорів між фізичними і юридичними особами та органами державної влади є нагальною потребою українського суспільства на тлі невдалих спроб реформування судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам досудового порядку вирішення публічно-правового спору приділяли увагу такі вчені-адміністративісти, як О. Беляневич, Т. Коломоєць, Г. Осокіна, Н. Писаренко, Ю. Старілов, В. Тимощук, Я. В. Лазур, Д. В. Лученко, О. В. Константий та ін. Роботи вказаних учених становлять наукову базу для подальшого дослідження досудової форми захисту суб'єктивних прав особи. Однак у науковій літературі не на достатньому рівні вивчені такі види досудової форми захисту прав, як «квазісудові» та позасудові засоби.

Виклад основного матеріалу. Захист прав і свобод особи базується на принципі Верховенства права, який розкритий у положеннях ст. 3 Конституції України [1], відповідно до якої людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження та забезпечення прав людини є головним обов'язком держави, зобов'язує державу до створення ефективних і доступних форм захисту конституційних прав та свобод людини й громадянина і є нагальним завданням держави та суспільства на шляху становлення демократії та побудови правової держави.

Стаття 40 Конституції України [1] гарантує право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Стаття 55 Конституції України [1] закріплює право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також право на звернення за захистом своїх прав до

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Якщо будуть вичерпані можливості адміністративного та судового вирішення спору, кожна особа має право скористатися правом на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Навіть після використання всіх національних засобів юридичного захисту передбачено право на звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Предметний аналіз указаних статей Конституції України дає можливість вивести основні матеріально-правові форми реалізації особою права на захист: право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (частина 4 статті 55 Конституції України), тобто право людини використовувати проти правопорушника власні примусові або попереджальні дії (самозахист); право людини звернутися до компетентних органів (органів державної влади, правоохоронних органів, прокуратури, місцевого самоврядування, громадських об'єднань) з вимогою попередження, припинення порушення або відновлення порушених прав чи свобод; право уповноваженої законом особи або органу за своєю ініціативою або за зверненням іншої особи застосувати заходи оперативного впливу проти порушення прав чи свобод громадянина (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, правоохоронні органи та інші); право на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод кожному громадянину безпосередньо гарантується Конституцією України (стаття 8); право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (частина 3 статті 55).

Реалізація особою гарантованого Конституцією України права на захист можлива насамперед за допомогою створення таких форм захисту, які розкривають процесуальний зміст цього права: самозахист, позасудову, досудову та судову форми захисту.

Першим та навіть найбільш доступним механізмом реалізації громадянами права на захист є гарантоване їм ст. 55 Конституції України право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань з боку органів державної влади та інших осіб без звернення за захистом до певних органів або інших осіб, використовуючи проти правопорушника власні попереджальні (превентивні) або примусові дії (самозахист). У такої форми захисту є також недоліки, які законодавець і досі не може вирішити на користь громадян, наприклад, питання володіння зброєю для самозахисту.

На думку більшості науковців, основною формою захисту своїх прав, свобод та інтересів фізичними і юридичними особами в Україні, прийнято вважати судовий порядок захисту, високу ефективність та дієвість якої підтверджується аналізом застосування всіх форм захисту прав людини та судової практики. На підтвердження цієї тези виступає Я. В. Лазур, який зазначає, що «судовий контроль, нагляд і право громадян на оскарження є найефективнішими формами адміністративно-правового

захисту» [2]. На пріоритеті судової процесуальної форми захисту прав і свобод «і виключність перед адміністративним оскарженням рішень, дій, бездіяльності суб'єктів владних повноважень» наголошує О. В. Константий [3].

Однак, аналізуючи судову форму захисту прав особи, треба погодитись із думкою Д. В. Лученка, який вважає, що оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є, безумовно, основним, але не єдиним способом захисту прав і законних інтересів приватних осіб у відносинах з державою [4].

Конституційний Суд України у Рішенні від 9 липня 2002 р. № 15-рп/2002 у справі щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів), аналізуючи конституційну норму та інші норми законодавства, зазначив такі важливі риси досудового порядку врегулювання спорів: кожна особа має право вільно обирати не заборонений законом засіб захисту прав і свобод, зокрема судовий захист; можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом; обрання певного засобу правового захисту, зокрема й досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, враховуючи власні інтереси, його використовує; виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту держава може стимулювати вирішення правових спорів у межах досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов'язком особи, яка потребує такого захисту; встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист [5].

Отже, досудовий порядок врегулювання адміністративно-правових спорів є не тільки альтернативою судовій формі захисту, але і самостійною, дієвою формою захисту прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах.

А в умовах сучасних процесів реформування адміністративної та судової систем в Україні, докорінного перегляду за допомогою втілення Верховенства права моделей взаємовідносин суб'єктів публічної влади із приватними особами, засад правового регулювання публічно-правових відносин істотно посилюються роль і значення саме досудової форми захисту прав, свобод та інтересів особи.

Варто зазначити, що досудовий порядок вирішення публічно-правових спорів має свої переваги перед іншими формами захисту. Так, Т. О. Коломоєць зазначає, що «використання позасудових засобів захисту істотно розвантажує суди, певним чином наближає суб'єктів публічного адміністрування до приватних осіб, сприяє оперативному вирішенню спорів, є менш формалізованим, більш економним, передбачає можливість залучення експертів тощо [6].

Досудова форма захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина є нагальним завданням держави на шляху становлення демократії та побудови правової держави. Реалізація цього завдання стає можливим завдяки створенню доступних органів, які б ефективно захищали права приватних осіб на кожному з рівнів суспільних правовідносин: парламентському (законодавча влада), адміністративному (виконавча влада) та громадському.

Крім того, досудовий порядок вирішення публічно-правових спорів за процесуальною побудовою (структурою, організацією, процедурою розгляду, діяльністю та механізмом виконання) поділити на: позасудовий, квазісудовий, адміністративний (досудовий) засоби.

Дослідження кожного з цих засобів за відповідними критеріями класифікації надає нам можливість більш повно розкрити досудову форму вирішення різноманіття адміністративно-правових спорів.

Як Конституцією України (частина 2 статті 55), так і Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» визначений такий важливий механізм позасудового захисту прав громадянина як парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України, який здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Сферою застосування цього Закону були визначені відносини, що виникають під час реалізації прав і свобод людини й громадянина лише між громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами, тобто безпосередньо в сфері адміністративно-правових відносин [7].

Відповідно до п. 10 частини 1 статті 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений має право з метою захисту прав і свобод людини й громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку:

перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини й громадянина відповідними державними органами;

направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого в разі виявлення порушень прав і свобод людини й громадянина для вжиття цими органами заходів;

з метою захисту прав і свобод людини й громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку звертатися до суду про захист прав і свобод осіб;

здійснювати інші повноваження, визначені законом [7].

Як вбачається із вказаного Закону, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має досить широкі повноваження із захисту прав і свобод людини й громадянина за допомогою звернення до державних органів або органів місцевого самоврядування, однак реалізація функцій захисту обмежується в основному до можливості звернення до суду або вступу в судову справу на будь-якій стадії розгляду справи.

Наразі в Україні назріла необхідність оновити та модернізувати законодавство щодо посилення ролі та функцій інституту Уповноваженого з прав людини відповідно до вимог часу, запитів суспільства та сучасних міжнародних стандартів і насамперед у частині розширення компетенції Уповноваженого за рахунок посилення наглядових функцій, самостійності у прийнятті рішень щодо усунення порушень та накладення санкцій за їх невиконання. Тобто розширити права й можливості цього органу саме в досудовому порядку захисту прав, свобод та інтересів особи.

Реалізувати своє право на здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів громадяни України мають право через надану ст. 36 Конституції України свободу об'єднання в громадські організації.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про третейські суди» третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин [8].

Хоча юрисдикція третейських судів розповсюджується тільки на вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських (приватних) правовідносин, і не належить до вирішення публічно-правових спорів, дослідження такого механізму вирішення спорів чітко ілюструє позасудовий порядок вирішення спорів.

Завданням третейського суду відповідно до ст. 3 вказаного закону є захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб за допомогою всебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до закону [8].

Організація і діяльність третейського суду базується на принципах, які властиві загальним судам, наприклад, законності, незалежності третейських суддів та підкорення їх тільки законові, рівності всіх учасників третейського розгляду перед законом і третейським судом, змагальності сторін, свободи в наданні ними третейському суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, обов'язковості для сторін рішень третейського суду, всебічності, повноти та об'єктивності вирішення спорів, проте вони не є судами в класичному розумінні.

Роз'яснюючи правову природу третейського суду, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 10 січня 2008 року у справі № 1-рп/2008 констатував, що третейський розгляд спорів сторін у сфері цивільних і господарських правовідносин – це вид недержавної юрисдикційної діяльності, яку третейські суди здійснюють на підставі законів України застосуванням, зокрема, методів арбітрування. Здійснення третейськими судами функції захисту, передбаченої в абзаці сьомому статті 2, статті 3 Закону, є здійсненням ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах у межах права, визначеного частиною п'ятою статті 55 Конституції України [9]. Тобто третейський суд / арбітраж будується за моделлю, яка схожа на змагальну модель судового розгляду, але не є судовими органами, тому в юридичній науці прийнято називати ці установи «квазісудовими».

В англосаксонських країнах під «квазісудовою» формою розуміється процесуальна форма, що відповідає принципам так званого «природного правосуддя», серед яких виділяють гласність, змагальність, можливість бути вислуханим, обов'язковість виконання мотивованого рішення, можливість оскарження такого рішення в суді загальної юрисдикції [10].

Законодавством України не використовується термін «квазісудовий» для визначення органів, які вирішують публічно-правові спори. Однак практика вирішення таких спорів свідчить, що в нашій країні існує декілька видів квазісудових органів:

побудованих на громадських засадах (вищевказаний приклад третейського суду), державні та змішані квазісудові органи.

Наявним прикладом державного квазісудового органу може слугувати порядок вирішення скарг громадян та інших суб'єктів ініціювання відповідальності судді або прокурора спеціально визначеним Конституцією України органом як Вища рада правосуддя. Під час розгляду скарг і звернень громадян на суддів Вища рада правосуддя діє як окремий квазісудовий орган.

Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів (частина 1 статті 1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя») [11].

Повноваження Вищої ради правосуддя містять у собі як повноваження органу державної влади, так і повноваження, які наявні суто судовим органам, наприклад, ВРП розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора, ухвалює рішення про звільнення судді з посади, надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом, ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя.

Вказані повноваження ВРП реалізує за визначеною законом спеціальною процедурою, деякі ознаки якої притаманні лише суду:

1. Гласність:

– засідання Вищої ради правосуддя та Дисциплінарних палат проводяться відкрито (частина 1 ст. 30);

– на засіданнях Вищої ради правосуддя, Дисциплінарних палат ведуться протоколи та здійснюється повне фіксування засідання технічними засобами (частина 7 ст. 30);

– особи, які бажають бути присутніми на засіданнях, допускаються до зали до початку засідання за наявності вільних місць. (частина 8 ст. 30).

2. Автоматичний розподіл справ (ст. 32).

3. Можливість відводу члена ВРП та порядок його вирішення (ст. 33).

4. Порядок розгляду дисциплінарної справи (глава 4 розділу 3, зокрема стаття 49).

5. Тайна нарадчої кімнати (стст. 34, 50).

6. Можливість оскарження рішення як у судовому порядку (стст. 35, 52) так і в позасудовому (ст. 51) [11].

Законодавством України визначені й інші органи, які виконують функції з розгляду адміністративних справ квазісудовими органами, які мають склад, сформований із представників одного або декількох органів державної влади та громадських об'єднань або інших уповноважених законом осіб. Прикладом такого органу слугує утворення Мін'юстом чи його територіальними органами постійно чинних колегій з розгляду скарг у сфері державної реєстрації [12].

Для підтримки авторитету розгляду публічно-правових спорів у досудовому порядку, насамперед квазісудових органів, державою створені механізми виконання рішень, прийнятих цими органами, де вона взяла на себе обов'язок виконання таких рішень.

Тривалий час у юридичній спільноті України велися дискусії щодо можливості запровадження для вирішення адміністративно-правових спорів позасудового механізму вирішення конфліктів як медіація. Вказаний механізм вирішення спорів, який успішно апробований та застосовується в європейських країнах, в Україні не мав свого законодавчого забезпечення.

Вперше врегулювання публічно-правового спору за допомогою процедури медіації (врегулювання конфлікту за допомогою переговорів) було введено Кодексом адміністративного судочинства в редакції від 03.10.2017 за участю судді (глава 4 розділу II) [13] та отримала назву в науковців як медіація за участю судді. Однак вказана процедура передбачена в рамках судового розгляду адміністративної справи і відноситься до судової форми захисту суб'єктивних прав особи.

15.12.2021 набув чинності Закон України «Про медіацію», який визначив правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою. Цим законом було започатковано новий засіб врегулювання конфліктів: медіацію – позасудову, добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) за допомогою переговорів (стаття 1) [14].

Серед науковців також відбулися дискусії з приводу можливості застосування процедури медіації до адміністративно-правових спорів. Однак, наукові розробки та практика застосування закону визначила певну категорію правових спорів, які можуть бути врегульовані за допомогою медіації. Наприклад, податкові спори, проходження публічної служби, вирішення земельних спорів та інших категорій адміністративних справ. Загалом прийняття вказаного закону відкрило спосіб до альтернативного врегулювання спорів у добровільному, позасудовому вирішенні спору. Як зазначено в Пояснювальній записці до законопроєкту, така процедура надає можливість обирати досудові та позасудові способи для вирішення конфліктів (спорів) за збереження можливості звертатись до суду для їх вирішення. З іншого боку, це можливість розвантажити адміністративні суди від справ, які можуть бути вирішені альтернативними позасудовими методами.

Реалізація суб'єктивних прав особою відбувається за принципом диспозитивності, тобто кожна особо вільно поводиться зі своїм правом на захист: самостійно визначає потребу звертатись за захистом своїх порушених прав, вирішує, яку форму захисту необхідно обрати і залежно від цього вибору відповідного механізму захисту, зміст своїх вимог, стратегію та способів захисту. Зазначені принципи покладені в основу такої форми захисту як загальний досудовий порядок вирішення спорів.

Право на звернення за захистом – це інститут матеріального права, встановлення державою форм захисту є проявом процесуальної сторони права на захист. Вибір процесуальної форми звернення за захистом – це право кожної особи, яка полягає у свідомому виборі способу реалізації цього права: звернутись за досудовим (позасудовим) або судовим засобом захисту.

На сучасному етапі розвитку нашої держави вирішення адміністративно-правових спорів у досудовому порядку здійснюється за процедурами, встановленими в численних правових актах різної юридичної сили. Відсутність чіткого правового регулювання досудового розгляду публічно-правових спорів позбавляє фізичних та приватних осіб на ефективний захист порушених адміністративними органами їх прав та інтересів. Тому перед державною стояло завдання знайти ефективні механізми законодавчого регулювання досудового розгляду спорів між фізичними і юридичними особами та органами державної влади.

15.12.2023 набув чинності Закон України «Про адміністративну процедуру» [15], який впроваджено з метою забезпечення ефективного та якісного рівня законодавчої регламентації процедур зовнішньо-управлінської діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, покликаний впорядкувати адміністративний досудовий порядок вирішення адміністративно-правових спорів адміністративними органами.

Недовіра до адміністративного оскарження, яка існує в нашій країні, зумовлена насамперед незначною обізнаністю громадян щодо порядку та процедури такої форми захисту, її недостатньою зручністю, усталеними стереотипами неефективності такого виду захисту. Однак, попри скептичне ставлення громадян і бізнесу до адміністративного оскарження, він залишається дієвою альтернативою звернення до суду. Сподіваємось, що вказаний закон дасть змогу переосмислити увесь механізм досудового вирішення спорів і впорядкує безліч процедур адміністративного оскарження управлінських рішень влади.

Законом України від 02.06.2016 № 1401-VIII в статтю 124 Конституції України були внесені зміни, які передбачають, що Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Вказані зміни визначили нагальну потребу в обов'язковому порядку здійснити досудове врегулювання певної категорії публічно-правових спорів, які мають бути прямо передбачені законом. Прикладом вимоги обов'язкового досудового врегулювання можна вважати приписи ст. 35 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», де частиною 4 цієї статті [11] передбачено, що рішення Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя може бути оскаржено тільки до Вищої ради правосуддя. Зі свого боку рішення Вищої ради правосуддя може бути оскаржене до Верховного Суду, тобто визначено обов'язковий досудовий порядок врегулювання спорів, що стосуються оскарження рішень Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя. Одночасно вказаний приклад може слугувати ілюстрацією іншого виду «квазісудового» органу, який поєднує в собі позасудовий та судовий форми захисту, що вирішують складний вид публічно-правового спору.

Висновки. Класифікація форм захисту прав особи дала змогу всебічно дослідити процесуальні можливості захисту своїх прав у складних умовах реформування адміністративної та судової систем держави. Аналіз вирішення публічно-правового спору в досудовому порядку розкрив усі можливості та переваги процедури досудового вирішення спору, а дослідження кожного із засобів захисту за відповідними критеріями класифікації надало нам можливість більш повно розкрити досудову форму вирішення різноманіття адміністративно-правових спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

2. Лазур Я. В. Форми адміністративно-правового захисту прав і свобод громадян у сфері державного управління. *Форум права.* 2010. № 2. С. 249–253. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_39

3. Константий О. В. Судова форма як провідний спосіб забезпечення верховенства права та законності в публічно-владних правовідносинах. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1 (9). С. 33–43.

4. Лученко Д. В. Адміністративне оскарження як механізм захисту прав людини: окремі проблеми розвитку. *Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини* : тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук.-практ. конф., м. Харків, 17–18 квітня 2015 р. Х. : Право, 2015. 352, [33] с.

5. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002 у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клаб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів). URL : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KS02058.lhtm

6. Коломоєць Т. О. Альтернативні (позасудові) засоби захисту прав, свобод і законних інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами публічного адміністрування в Україні. *Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини* : тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук.-практ. конф., м. Харків, 17–18 квітня 2015 р. Х. : Право, 2015. 352, [30] с.

7. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1998. № 20. Ст. 99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text

8. Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 року № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2004. № 35. Ст. 412. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text

9. Рішення Конституційного Суду України від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008 у справі про завдання третейського суду. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08#Text

10. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.

11. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2017. № 7–8. Ст. 50. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text

12. Положення про Колегії з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції, затвердженого наказом Міністерства юстиції України 9 січня 2020 року № 71/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0024-20#Text

13. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

14. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2022. № 7. Ст. 51. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text

15. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2023. № 15. Ст. 50. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine : Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96-BP / Verkhovna Rada of Ukraine. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine.* 1996. No. 30. Art. 141.

2. Lazur Y. V. Forms of administrative and legal protection of the rights and freedoms of citizens in the sphere of state administration. *Law forum.* 2010. No. 2. P. 249–253. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_39

3. Constanty O. V. Judicial form as a leading way of ensuring the rule of law and legality in public-authority legal relations. *Bulletin of the Supreme Council of Justice.* 2012. No. 1 (9). P. 33–43.

4. Luchenko D. V. Administrative appeal as a mechanism for the protection of human rights: separate problems of development. *Modern administrative and legal doctrine of the protection of human rights* : theses addendum and science reported participation science and practice conf. m. Kharkov, April 17–18, 2015. Kh. : Pravo, 2015. 352, [33] p.

5. Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated July 9, 2002 No. 15-рп/2002 in the case of the constitutional appeal of the Limited Liability Company "Trading House "Campus Cotton Club" regarding the official interpretation of the provisions of the second part of Article 124 of the Constitution of Ukraine (case on pre-trial settlement of disputes). URL : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KS02058.lhtm

6. Kolomoets T. O. Alternative (out-of-court) means of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of private individuals in relations with subjects of public administration in Ukraine. *Modern administrative and legal doctrine of protection of human rights* : theses addendum and sciences reported participation science and practice conf., m. Kharkov, April 17–18, 2015. Kh. : Pravo, 2015. 352, [30] p.

7. On the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights : Law of Ukraine of December 23, 1997 No. 776/97-BP. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR).* 1998. No. 20. Article 99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text

8. On Arbitration Courts : Law of Ukraine of May 11, 2004 No. 1701-IV. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR).* 2004. No. 35. Article 412. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text

9. Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated January 10, 2008 No. 1-рп/2008 in the case of the tasks of the arbitration court. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08#Text

10. Administrative law of Ukraine. Complete course : textbook / Galunko V., Dikhtievskyi P., Kuzmenko O., Stetsenko S. and others. Kherson : OLDI-PLUS, 2018. 446 p.

11. On the Supreme Council of Justice : Law of Ukraine of December 21, 2016 No. 1798-VIII. *Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR).* 2017. No. 7–8, Article 50. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text

12. Regulations on Boards for considering complaints against decisions, actions or inaction of the state registrar, subjects of state registration, territorial bodies of the Ministry of Justice, approved by the Order of the Ministry of Justice of Ukraine, January 9, 2020 No. 71/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0024-20#Text

13. Administrative Judicial Code of Ukraine No. 2747-IV dated July 6, 2005. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR).* 2005. No. 35–36. No. 37. Article 446. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

14. On Mediation : Law of Ukraine of November 16, 2021 No. 1875-IX. *Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR).* 2022. No. 7. Article 51. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text

15. On Administrative Procedure : Law of Ukraine of February 17, 2022 No. 2073-IX. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR).* 2023. No. 15. Article 50. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

O. F. Sytnykov. PRE-COURT FORM OF PUBLIC-LEGAL DISPUTE RESOLUTION AS AN EFFECTIVE MEANS OF PROTECTION OF PERSONAL RIGHTS, FREEDOMS AND INTERESTS AND WAYS OF ITS IMPROVEMENT

The realization by a person of the right to protection guaranteed by the Constitution of Ukraine is possible, first of all, by creating such forms of protection that reveal the procedural content of this right: self-defense, extra-judicial, pre-trial and judicial forms of protection. The article examines the forms of protection of the subjective rights of participants in public-law relations, which are divided into three main forms: self-defense, pre-trial and judicial. The judicial form of appeal of decisions, actions or inaction of subjects of authority is the main, but not the only, system of protection of the rights and legitimate interests of private individuals in relations with the state. An analysis of the current state of the pre-trial procedure for challenging decisions, actions or inactions of powerful subjects is provided, and such types of pre-trial resolution of public legal disputes as parliamentary,

administrative and public are summarized. Through the use of general scientific and special methods of scientific knowledge, it was possible to comprehensively investigate the object of research - the pre-trial procedure for resolving a public legal dispute. The results of the study reflected the shortcomings of the pre-trial dispute resolution procedure and found both legislative and practical ways to improve administrative legal disputes in an extra-judicial manner.

The classification of the forms of protection of individual rights made it possible to comprehensively investigate the procedural possibilities of protecting one's rights in the difficult conditions of reforming the administrative and judicial systems of the state. It has been proven that the pre-trial procedure for the settlement of administrative-legal disputes is not only an alternative to the judicial form of protection, but also an independent, effective form of protection of the rights, freedoms and interests of a person in public-legal relations. The analysis of the pre-trial resolution of a public-law dispute revealed all the possibilities and advantages of the pre-trial dispute resolution procedure, and the study of each of the means of protection according to the relevant classification criteria gave us the opportunity to more fully reveal the pre-trial form of resolution of a variety of administrative-legal disputes.

Keywords: *administrative-legal dispute, public-legal dispute, forms of protection of subjective rights, quasi-judicial bodies, administrative mediation, mandatory pre-trial procedure.*

Стаття надійшла до редколегії 19 березня 2024 року

УДК 342.9 (477)
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.203-212

М. М. Тернущак,
д-р юрид. наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного
права та процесу, фінансового,
інформаційного права,
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
e-mail: mykhailoternushchak@uzhnu.edu.ua
ORCID ID 0000-0002-3370-400X;
В. Т. Білоус,
д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри фінансового та
податкового права,
Державного податкового університету
e-mail: bvt05@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-1390-1065

АДМІНІСТРАТИВНІ СТЯГНЕННЯ: ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА, ПОРЯДОК ТА СТРОКИ НАКЛАДЕННЯ

Предметом дослідження відповідної статті є правова характеристика, порядок накладення та строки застосування адміністративних стягнень як заходів, що визначають міру адміністративної відповідальності в дедіктному провадженні.

Детально розглянуто та описано зміст, підходи класифікації, правове регулювання та процедура реалізації адміністративних стягнень крізь призму аналізу положень Кодексу України про адміністративні правопорушення, нових законодавчих ініціатив.

Здійснено порівняльно-правову характеристику регламентації системи та специфіки накладення адміністративних стягнень на підставі зіставлення норм чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення та проєкту Кодексу України про адміністративні проступки, щодо розробки та подальшого впровадження якого ведеться активна експертна робота.

Розкрито зміст адміністративних стягнень, який, на думку автора, є виховним і передбачає діяльність уповноважених підвідомчих органів (судових та публічної адміністрації) щодо накладення адміністративних покарань, матеріального та морального характеру, а також вироблення у правопорушника належної правової свідомості відносно недопустимості вчинення адміністративних правопорушень (протиправних діянь) у майбутньому.

© Тернущак М. М., Білоус В. Т., 2024

Резюмовано, що в новому проєкті Кодексу України про адміністративні проступки суттєво оптимізовано систему стягнень за адміністративні проступки, зокрема попередження та штраф визначено як основні види адміністративних стягнень, а позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, короткостроковий арешт – як додаткові.

Констатовано, що проєкт Кодексу України про адміністративні проступки вводить особливу процедуру накладення стягнень у вигляді громадських робіт, короткострокового арешту, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, яка передбачає звернення адміністративного органу з позовом до адміністративного суду.

Ключові слова: *адміністративні стягнення, адміністративні правопорушення (проступки), процедура, порядок накладення, санкція, адміністративна відповідальність.*

Вступ. Адміністративні стягнення є заходами покарання за вчинення адміністративних правопорушень та запобігання вчиненню нових. Вони складають єдину систему та полягають у позбавленні або обмеженні прав чи благ (позбавлення суб'єктивного права керування транспортним засобом, полювання), покладенні певних спеціальних обов'язків (обов'язок сплатити штрафу), вони також можуть носити й особистий характер (накладення стягнення у вигляді попередження).

У межах відповідного дослідження ставимо за **мету** розкрити та класифікувати систему адміністративних стягнень, порядок та строки накладення в площині правової регламентації.

Постановка проблеми. Кодекс України про адміністративні правопорушення регламентує зміст, систему та процедуру накладення адміністративних стягнень. Аналіз положень гл. 3, 4, 22, 25–33 КУпАП, де законодавець деталізував класифікацію, механізм та специфіку адміністративних стягнень свідчить про змістовність, вичерпність та відповідність нормативних положень законодавчій техніці. Однак з огляду на оновлення адміністративного законодавства та приведення нормативної бази до європейських стандартів правова основа деліктного провадження теж потребує системних удосконалень. До того ж чинна редакція КУпАП 1984 року є застарілою.

Наразі ведеться активна законодавча робота у відповідній площині, експертним середовищем обумовлено необхідність прийняття нового адміністративного кодексу (Кодексу України про адміністративні проступки), проєкт якого розроблено. У цьому проєкті кодексу мінімізовано систему адміністративних стягнень та запропоновано нові підходи щодо їх накладення та виконання з огляду на суто адміністративну підвідомчість проступків.

Виклад основного матеріалу. Нормативно стягнення розглядаються як міра адміністративної відповідальності, мета яких – виховання особи (правопорушника) в руслі дотримання законодавства України, поваги до правил співжиття, запобігання вчиненню нових правопорушень.

Зміст адміністративних стягнень є виховним та передбачає діяльність уповноважених підвідомчих органів (судових та публічної адміністрації) щодо накладення адміністративних

покарань, матеріального та морального характеру, а також вироблення у правопорушника належної правової свідомості відносно недопустимості вчинення адміністративних правопорушень (протиправних діянь) у майбутньому.

Відповідно до статті 24 КУпАП систему адміністративних стягнень становлять: попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянинові, виправні роботи, громадські роботи, суспільно корисні роботи, адміністративний арешт, арешт з утриманням на гауптвахті.

У теорії адміністративного права існують різні критерії класифікації адміністративних стягнень:

– за характером впливу (особисті (попередження й адміністративний арешт, арешт з утриманням на гауптвахті), майнові (штраф, виправні роботи), особисто-майнові (позбавлення спеціального права));

– за часовими рамками (разові (одномоментні, такі як конфіскація, попередження, штраф), тривалі (розтягнуті в часі (арешт, позбавлення спеціальних прав, виправні, громадські та суспільно корисні роботи) [2, с. 98];

– за порядком застосування (стягнення поділяються на ті, що можуть застосовуватись як основні та як додаткові (оплатне вилучення та конфіскація предмета, позбавлення права керування транспортними засобами), які можуть застосовуватися лише як основні (попередження; штраф; громадські роботи; виправні роботи; суспільно корисні роботи; адміністративний арешт; арешт з утриманням на гауптвахті), так і такі, що можуть бути виключно додатковими (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю));

– залежно від суб'єкта застосування: застосовуються в судовому порядку оплатне вилучення предмета, конфіскація предмета, позбавлення спеціального права, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи, громадські роботи, суспільно корисні роботи, адміністративний арешт та арешт з утриманням на гауптвахті, а в адміністративному порядку застосовуються (органами виконавчої влади та місцевого самоврядування їх посадовими особами) попередження та штраф [3, с. 498–499].

Натомість у новому проєкті Кодексу України про адміністративні проступки значно оптимізовано систему стягнень за адміністративні проступки. Так, ст. 29 проєкту адміністративно кодексу класифікує попередження та штраф як основні види адміністративних стягнень, а позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, короткостроковий арешт – як додаткові. Зі свого боку позбавлення права займатися певною діяльністю може бути застосоване як основне, так і як додаткове адміністративне стягнення.

Істотні зміни запропоновані в частині накладення штрафу. Стаття 31 проєкту розподіляє штраф залежно від розміру на категорії для фізичних чи юридичних осіб

(усього передбачено десять категорій). Розмір штрафної ставки також запропоновано змінити з 17 гривень до 1/30 мінімальної заробітної плати.

Новелізовано види форм позбавлення права займатися певною діяльністю (ст. 32 проєкту), зокрема: 1) позбавлення права керування транспортним засобом; 2) позбавлення фізичної особи – підприємця чи юридичної особи ліцензії, дозволу, документа дозвільного характеру, сертифіката, посвідчення тощо.

Новим проєктом адміністративного кодексу передбачено новий порядок накладення стягнень у вигляді громадських робіт, короткострокового арешту та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Відповідні стягнення можуть бути застосовані за окремою процедурою, а саме адміністративним судом за позовом адміністративного органу.

Характеристика адміністративних стягнень

Попередження застосовується як самостійне стягнення за вчинення незначних адміністративних порушень до осіб, які вперше вчинили правопорушення та мають позитивні характеристики. Зміст попередження полягає в офіційному, від імені держави, осудженні протиправного діяння органом адміністративної юрисдикції й у попередженні правопорушника про неприпустимість таких дій надалі [2, с. 99]. Попередження накладається в письмовій формі винесенням судової постанови або ж за місцем вчинення правопорушення усним зауваженням.

Штраф – це грошове стягнення, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення (ст. 27 КУпАП). Штраф сплачується не пізніше ніж через п’ятнадцять днів з дня вручення йому постанови про накладення штрафу (ч. 1 ст. 307 КУпАП). Під час розгляду справ про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі, та про порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксоване в режимі фотозйомки (відеозапису) штраф вважається виконаним повним обсягом за допомогою сплати 50 відсотків його розміру впродовж 10 банківських днів з дня вчинення правопорушення (ч. 4 ст. 279^1 КУпАП). У разі несплати штрафу в установлений термін постанова про накладення надсилається для примусового виконання до державної виконавчої служби за місцем проживання порушника, роботи або за місцем перебування його майна, що передбачає стягнення подвійного розміру та витрат на облік правопорушення. За основу обчислення штрафу (визначення розміру) береться один неоподаткований мінімум доходів громадян, що складає 17 гривень, а під час кваліфікації правопорушень розмір неоподаткованого мінімуму складає 50 відсотків прожиткового мінімуму доходів громадян. Штраф, який накладено на неповнолітню особу у віці від 16 до 18 років, яка не має самостійного заробітку, стягується з батьків або осіб, що їх замінюють.

Оплатне вилучення предмета передбачає примусове вилучення майна правопорушника за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат із реалізації вилученого предмета (ч. 1 ст. 28 КУпАП). Зі свого боку зміст конфіскації передбачає примусову безоплатну передачу державі предмета, що перебуває у приватній власності правопорушника за рішенням суду (ст. 29 КУпАП).

Позбавлення спеціального права може виконуватися у трьох формах, а саме позбавлення права керування транспортними засобами, права полювання та права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 30 КУпАП). Стосовно цього виду стягнень встановлені відповідні строки: позбавлення права на полювання в разі грубого або систематичного порушення порядку користування застосовується до трьох років; позбавлення права керування транспортними засобами в разі грубого або повторного порушення порядку користування – так само до трьох років, а в разі систематичного порушення – до десяти років; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю застосовується від шести місяців до одного року в разі визнання неможливості збереження правопорушником права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Виправні роботи є стягненням майнового характеру, зміст якого передбачає застосування на строк до двох місяців із відбуванням за місцем постійної роботи правопорушника і з відрахуванням до 20 відсотків його заробітку в дохід держави (ст. 31 КУпАП). Виправні роботи можуть бути замінені штрафом, із розрахунку, один день невідбутих виправних робіт дорівнює одному неоподатковуваному мінімуму доходів громадян, якщо визнано втрату працездатності, у разі призову на строкову військову службу, взяття під варту, засудження до кримінального покарання у виді позбавлення або обмеження волі, або якщо невідоме місце перебування особи (ст. 322 КУпАП). У разі ухилення від відбування виправних робіт можлива заміна такого стягнення на штраф або адміністративний арешт.

Громадські роботи реалізується виконанням правопорушником у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування (ст. 30^1 КУпАП). Строк виконання громадських робіт становить від двадцяти до шістдесяти годин з відбуттям не більше ніж чотири години на день. Крім того, громадські роботи не застосовуються до інвалідів (I, II груп), вагітних жінок, жінок, старших за 55 років, та чоловіків, старших за 60 років. Ухилення від відбування громадських робіт передбачає заміну такого стягнення на штраф або адміністративний арешт.

Суспільно корисні роботи передбачають виконання правопорушником оплачуваних робіт, вид яких та перелік об’єктів, на яких вони виконуються, визначаються органами місцевого самоврядування (ст. 31^1 КУпАП). Суспільно корисні роботи призначаються від ста двадцяти до трьохсот шістдесяти годин з відбуттям не більше восьми годин на день (двох годин неповнолітніми). Суспільно корисні роботи за аналогією з громадськими роботами не застосовуються до окремих категорій осіб. Ухилення від відбування суспільно корисних робіт тягне за собою заміну даного стягнення на адміністративний арешт.

Адміністративний арешт застосовується у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п’ятнадцяти діб (ст. 32 КУпАП). Він застосовується за адміністративні правопорушення, що за ступенем суспільної небезпеки наближаються до злочинів та є найбільш суворим з усіх видів адміністративних стягнень. Адміністративний арешт заборонено застосовувати до інвалідів (I, II груп),

вагітних жінок, жінок, що мають дітей до дванадцяти років та осіб, молодших за вісімнадцять років.

Арешт з утриманням на гауптвахті застосовується виключно до військовослужбовців, в окремих випадках до військовозобов'язаних та резервістів у виключних випадках за певні види військових адміністративних правопорушень у строк до п'ятнадцяти діб (ст. 321 КУпАП). Гауптвахтою є місце в армії (місце розташування або дислокації військової частини, Військова служба правопорядку у Збройних силах України), де примусово утримують військових порушників військової дисципліни. Заборонено застосовувати до військовослужбовців-жінок.

Також передбачено окремий вид стягнення, що застосовується до іноземців та осіб без громадянства за вчинення правопорушень, які грубо порушують правопорядок – адміністративне видворення за межі України. Цей вид адміністративного стягнення має подвійне призначення: з одного боку – це адміністративне стягнення, що застосовується до осіб, винних у вчиненні адміністративного правопорушення, а з іншого – безпековий захід щодо іноземців чи осіб без громадянства.

До неповнолітніх, які вчинили правопорушення у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років, застосовуються заходи виховного впливу. До них належать:

– зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого (вид впливу, який застосовується в тих випадках, коли неповнолітній усвідомив неправомірність свого поводження, суспільну шкідливість вчиненого і розкаявся);

– попередження (захід, що передбачає оголошення офіційного від імені держави осуду й осудження неповнолітнього правопорушника та його поводження);

– догана або сувора догана (захід морально-психологічного впливу, який застосовується в разі систематичного невиконання встановлених правил поведінки і здійснення правопорушень, що свідчать про формування антигромадської установки. Зміст цього заходу впливу полягає в офіційному від імені держави суворому осудженні поведінки неповнолітнього);

– передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за його згодою, а також окремим громадянам на їх прохання (цей захід полягає в покладанні на батьків або осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу обов'язків з виховання піднаглядного і контролю за його поведінкою) [4, с. 370–371].

Порядок накладення адміністративних стягнень

Відповідно до положень КУпАП стягнення за адміністративні правопорушення накладаються в межах, які визначені законодавством. Водночас, індивідуалізуючи відповідальність у разі накладення стягнень, враховуються характер вчиненого правопорушення, властивості особи порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність. Водночас індивідуалізація відповідальності не враховується в разі накладення стягнення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зокрема зафіксовані в автоматичному режимі, та за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксовані в режимі фотозйомки (відеозапису).

Загалом Глава 4 КУпАП, конкретизуючи правила накладення адміністративних стягнень, визначає:

– обставини, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення;

– обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення;

– правила накладення адміністративних стягнень у разі вчинення кількох адміністративних правопорушень;

– строки накладення адміністративного стягнення та порядок їх обчислення;

– порядок відшкодування заподіяної шкоди;

– правила сплати судового збору.

Пом'якшувальними обставинами (ст. 34 КУпАП) під час вчинення адміністративних правопорушень є щире розкаяння винного, відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди, вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або за збігу тяжких особистих чи сімейних обставин, вчинення правопорушення неповнолітнім, вчинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року.

Відповідний перелік обставин, що пом'якшують відповідальність за правопорушення, не є вичерпним. Можуть бути визнані пом'якшувальними обставини й інші, що не визначені законом, як наприклад пенсійний вік правопорушника, встановлені заслуги перед державою, волонтерська діяльність та інші.

До обтяжувальних обставин адміністративного правопорушення (ст. 35 КУпАП) віднесені продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її, повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення, втягнення неповнолітнього в правопорушення, вчинення правопорушення групою осіб, вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин, вчинення правопорушення в стані сп'яніння. Цей перелік є вичерпним. Водночас вчинення правопорушення в стані сп'яніння не визнаватиметься обтяжувальною обставиною, якщо склад адміністративного правопорушення її визначає як кваліфікувальну ознаку (приклад: керування транспортними засобами особами, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння (ст. 130 КУпАП), розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв військовослужбовцями (ст. 172^{20} КУпАП).

Накладення стягнень під час вчинення декількох (двох і більше) адміністративних правопорушень (ст. 36 КУпАП) здійснюється по-різному залежно від їх підвідомчості:

по-перше, якщо справи розглядаються різними органами, то стягнення накладаються окремо, враховуючи санкції статей КУпАП;

по-друге, якщо справи розглядаються одним органом, то стягнення накладається в межах санкції, встановленої за більш серйозне правопорушення з числа вчинених.

Крім накладення стягнення за вчинення адміністративного правопорушення, може одночасно відшкодовуватися і заподіяна майнова шкода в результаті вчинення такого правопорушення (ст. 40 КУпАП). Так, адміністративна комісія, виконавчий орган

місцевої ради під час вирішення справи може зобов'язати відшкодувати винним майнову шкоду заподіяну громадянам, підприємствам, установам або організаціям, якщо сума не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У судовому порядку – незалежно від розміру завданої майнової шкоди. Якщо шкода заподіяна неповнолітнім, який має самостійний заробіток, то в межах одного неоподатковуваного мінімуму доходів громадян суд може покласти на нього обов'язок відшкодувати шкоду або зобов'язати своєю працею усунути її. За інших умов відшкодування завданої адміністративним правопорушенням майнової шкоди вирішується за правилами цивільного судочинства.

Під час накладення стягнення судом у справах про адміністративні правопорушення судовий збір сплачується особою, визнаною винною (ст. 40^{1} КУпАП). Розмір судового збору у деліктному провадженні складає 0,2 прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Строки накладення адміністративних стягнень

Важливе значення у процесі розгляду та належної кваліфікації справ про адміністративні правопорушення відіграють строки накладення адміністративних стягнень. Законодавством передбачено особливості їх обчислення та застосування (стст. 37, 38 КУпАП).

Загальні строки притягнення до адміністративної відповідальності. Під час застосування стягнень насамперед враховується підвідомчість розгляду справ про адміністративні правопорушення. За загальними правилами адміністративні стягнення у справах, що розглядаються в судовому порядку, накладаються у строк, який не перевищує три місяці, а у справах з адміністративним порядком розгляду відповідний строк складає два місяці.

Якщо адміністративне правопорушення є триваючим, строки накладення стягнень вираховуються з дня виявлення такого правопорушення (ч. 1, 2 ст. 38 КУпАП). Особливі строки накладення стягнення передбачені до правопорушень, пов'язаних з корупцією (гл. 13-А КУпАП), та за порушення порядку надання або отримання внеску на підтримку політичної партії, державного фінансування статутної діяльності політичної партії, фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення передвиборної агітації або агітації референдуму (ст. 212^{15} КУпАП), порушення порядку подання фінансового звіту про надходження і використання коштів виборчого фонду, звіту партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру (ст. 212^{21} КУпАП), які складають період протягом шести місяців з дня виявлення відповідних правопорушень до двох років з дня їх вчинення.

За вчинення правопорушення керуванням транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ст. 130 КУпАП), строк накладення стягнення становить один рік з дня вчинення.

Ще один виняток стосується закриття кримінального провадження, коли адміністративне стягнення накладається у строк до трьох місяців під час встановлення в діях порушника ознак адміністративного правопорушення.

Порядок обчислення строків здійснюється залежно від виду адміністративного стягнення, зокрема строк адміністративного арешту обчислюється добами, відбування виправних робіт – місяцями або днями, а в разі застосування позбавлення спеціального права – роками, місяцями або днями.

Строком, після закінчення якого правопорушник вважається таким, що не піддавався адміністративному стягненню, складає один рік з дня закінчення виконання стягнення (ст. 39 КУпАП).

Висновки. Отже, у статті проаналізовано нормативне забезпечення системи та процедури застосування адміністративних стягнень у деліктному провадженні.

Акцентовано на доцільності оновлення правової основи, прийняття нової редакції Кодексу України про адміністративні проступки з метою оптимізації системи стягнень і вдосконалення порядку їх реалізації на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1984. № 51. Ст. 1122.

2. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 2008. 256 с.

3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін. ; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.

4. Курс адміністративного права України / Колпаков В. К., Кузьменко О. В., Пастух І. Д., Сущенко В. Д. та ін. ; НАВС. Київ : Юрінком Інтер, 2013.

REFERENCES

1. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia : Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 № 8073-X. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR.* 1984. № 51. St. 1122.

2. Kolpakov V. K. Administratyvna vidpovidalnist (administratyvno-deliktne pravo) : navchalnyi posibnyk. K. : Yurinkom Inter, 2008. 256 s.

3. Administratyvne pravo Ukrainy. Povnyi kurs : pidruchnyk / V. Halunko, P. Dikhtiievskyi, O. Kuzmenko ta in. ; za red. V. Halunka, O. Pravotorovoi. Vydannia chetverte. Kherson : OLDI-PLIuS, 2021. 656 s.

4. Kurs administratyvnoho prava Ukrainy / Kolpakov V. K., Kuzmenko O. V., Pastukh I. D., Sushchenko V. D. ta in. ; NAVS. Kyiv : Yurinkom Inter, 2013.

M. M. Ternushchak, V. T. Bilous. ADMINISTRATIVE PENALTIES: LEGAL CHARACTERISTICS, PROCEDURE AND TERMS OF IMPOSITION

The subject matter of this article is the legal characterization, procedure for imposing and timing of administrative penalties as measures determining the degree of administrative liability in deductive proceedings.

The author analyzes and describes in detail the content, classification approaches, legal regulation and procedure for implementing administrative penalties through the prism of analysis of the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and new legislative initiatives.

The author makes a comparative legal characterization of the regulation of the system and the specifics of imposing administrative penalties based on a comparison of the provisions of the current Code of Ukraine on Administrative Offenses and the draft Code of Ukraine on Administrative Offenses, which is currently being actively developed and implemented by experts.

The author reveals the content of administrative penalties, which, in the author's opinion, is educational and involves the activities of authorized subordinate bodies (judicial and public administration) to impose administrative penalties of a material and moral nature, as well as to develop in the offender a proper legal consciousness regarding the inadmissibility of committing administrative offenses (unlawful acts) in the future.

It is summarized that the new Draft Code of Administrative Offenses significantly optimizes the system of penalties for administrative offenses, in particular, a warning and a fine are defined as the main types of administrative penalties, and deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, community service, and short-term arrest are defined as additional types of administrative penalties.

It is stated that the Draft Code on Administrative Offenses introduces a special procedure for imposing penalties in the form of community service, short-term arrest, deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, which involves an administrative body filing a claim with an administrative court.

Keywords: *administrative penalties, administrative offenses (misdemeanors), procedure, order of imposition, sanction, administrative liability.*

Стаття надійшла до редколегії 28 березня 2024 року

УДК 341.24
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.213-223

Л. Д. Тимченко,
д-р юрид. наук, професор,
головний науковий співробітник відділу дослідження міжнародної податкової конкуренції,
НДІ фінансової політики
e-mail: ltymch@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-8897-0308;
В. П. Кононенко,
д-р юрид. наук, професор кафедри міжнародного права та права Європейського Союзу
e-mail: v.kononenko@karazin.ua
ORCID ID 0000-0002-6461-7072;
К. С. Лісова,
канд. іст. наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права та права Європейського Союзу,
Державний податковий університет
e-mail:Lisova.k@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2664-7721

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ «КОМПАНІЯ», «ПІДПРИЄМСТВО», «ФІРМА», «ТОВАРИСТВО» У КОНТЕКСТІ КОНВЕНЦІЙ ПРО УНИКНЕННЯ ПОДВІЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ

У статті досліджено співвідношення окремих термінів у контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування та установчих договорів ЄС. Встановлено, що компанія може бути будь-яким суб'єктом, який здійснює комерційні операції та має прибуток, що може підлягати оподаткуванню. Вона може бути корпорацією, підприємством з обмеженою відповідальністю, партнерством, філією тощо. Терміни «компанія» та «товариство» часто використовуються як синоніми для опису підприємств або організацій, що займаються певною діяльністю з метою прибутку. Однак з точки зору юридичних понять, їх можна розглядати в різних тлумаченнях.

© Тимченко Л. Д., Кононенко В. П., Лісова К. С., 2024

«Компанія» – це широкий термін, який може охоплювати будь-яку організацію чи підприємство, незалежно від її форми власності та структури. Компанія може бути приватною, публічною чи державною, існувати в різних формах. Термін «товариство» частіше використовується для позначення певної форми організації, зазвичай, коли йдеться про партнерські структури, такі як товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) чи товариства з додатковою відповідальністю, командитне товариство тощо.

Співвідношення термінів «компанія», «фірма», «товариство» та ін. у контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування визначаються юридичними та податковими нормами кожної держави-учасниці. Однак важливо враховувати, що ці терміни можуть мати різне тлумачення в різних юрисдикціях та використовуються для визначення суб'єктів оподаткування й застосування податкових ставок, а також для встановлення правил оподаткування міжнародних транзакцій. Тому важливо чітко визначати ці терміни в тексті конвенцій, щоб уникнути непорозумінь та спростувати можливі спроби ухилення від оподаткування.

Ключові слова: *«компанія», «підприємство», «фірма», «товариство», конвенції про уникнення подвійного оподаткування, Угода про асоціацію з Європейським Союзом.*

Метою статті є розглянути взаємозв’язок і відмінності між термінами «компанія», «підприємство», «фірма», «товариство» у контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування та установчих договорів ЄС. А також визначення цих категорій, аналіз їх використання в рамках податкових угод для визначення об’єктів оподаткування, прав та обов’язків сторін.

Постановка проблеми. Відповідно до Плану заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.12.2021, за Міністерством фінансів України закріплено захід – «Створення умов для оптимізації податкового навантаження за допомогою механізму уникнення подвійного оподаткування». Більшість чинних конвенцій про уникнення подвійного оподаткування (далі – конвенції) застаріли, а тому виникла нагальна потреба проведення інвентаризації чинних міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування, здійснення їх порівняльно-правової характеристики. З огляду на велику кількість та обсяг матеріалу (на сьогодні між Україною та іншими державами діє 71 міжнародна двостороння конвенція (угода) про уникнення подвійного оподаткування) [15], будемо застосовувати метод порівняння, оскільки цей метод буде результативним за таких вимог, коли порівнюватимуться лише такі явища, між якими можлива деяка об’єктивна спільність і порівняння має здійснюватися за найбільш важливими, суттєвими (у плані конкретного завдання) рисами. Обраємо окремі важливі терміни, на яких акцентуються установчі договори ЄС. Так, у конвенціях використовуються терміни «компанія», «підприємство», «фірма», «товариство» та ін. для визначення суб’єктів оподаткування та їх правового статусу. Проте існує певна невизначеність та розбіжність у тлумаченні цих термінів у різних конвенціях. Ця невизначеність може виникати через різницю в юридичних системах, термінології та практиці застосування законодавства в окремих юрисдикціях.

Для усунення такої невизначеності є потреба в ретельному аналізі та уточненні взаємозв'язку між зазначеними термінами в контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування. Це дасть змогу розуміти юридичну природу та обсяг застосування цих термінів у міжнародному оподаткуванні та уникненні подвійного оподаткування, а також сприятиме забезпеченню більшої юридичної впевненості для підприємств та інвесторів, що діють на міжнародному ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. О. О. Мовчан вивчав поняття «компанія» та його тлумачення в законодавстві ЄС та України, порівняльно-правовий аспект уніфікації та гармонізації законодавства аналізував Н. О. Клещенко. Визначення поняття «компанія» в міжнародних договорах про уникнення подвійного оподаткування розглядав А. В. Єремєєв.

Загальні проблеми правового регулювання уникнення подвійного оподаткування досліджували З. С. Варналій, П. О. Селезень, М. В. Кармаліта, О. І. Максак, С. М. Морозов, Ю. Г. Демянчук, І. Ю. Петраш, І. Я. Олендер та ін.

Цілі статті: уточнення значень термінів, які використовуються в контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування. Порівняння використання термінів у різних версіях конвенцій, щоб визначити схожість або розбіжність у їх тлумаченні та застосуванні.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція України до Європейського Союзу передбачає адаптацію національного законодавства до європейських стандартів з метою забезпечення формування правової держави, соціального захисту громадян та стабільної економіки. Ключовим методом сприяння поширенню загальних цінностей Союзу є стратегія розширення взаємовідносин з сусідніми країнами [2]. Однією з істотних вимог, яку висуває Європейський Союз (далі – ЄС) до кандидатів у члени, є наближення їх національного законодавства до його законодавства [16, с. 245]. У розділі, що стосується фінансових послуг Угоди про асоціацію між Україною з одного боку та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами – з іншого (далі – Угода про асоціацію), основний акцент робиться на досягненні ефективного і прозорого регулювання. Це охоплює впровадження міжнародних стандартів регулювання та нагляду у сфері фінансових послуг, а також боротьбу з ухиленням від сплати податків [20].

Відповідно до Преамбули Угоди про асоціацію політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації положень цієї Угоди. Україна здійснюватиме поступове наближення свого законодавства до права ЄС (ст. 474) [20]. Гармонізація українського законодавства з законодавством Європейського Союзу допоможе уникнути юридичні перешкоди через різницю в національному праві та створити єдині правові стандарти для різних сфер суспільства. Уніфікація спрямована на зведення нормативно-правової бази до єдиної системи, щоб забезпечити однакове регулювання схожих відносин. Модельна нормотворчість та міжнародні договори є ефективними інструментами уніфікації законодавства, яка може бути здійснена через адаптацію або стандартизацію [6, с. 29]. Уніфікацію можна розглядати як усунення розбіжностей у регулюванні певних суспільних відносин, або

як процес формування єдиної (уніфікованої) норми для схожих відносин [5, с. 45]. Крім єдиної статутної норми важливим є уніфіковане тлумачення положень міжнародних договорів, що передбачає їх однакове розуміння та застосування.

Щодо податкових питань, Угодою про асоціацію передбачене поступове наближення до структури оподаткування, визначеної в *acquis* ЄС (ст. 353), а також в Угоді говориться про податковий режим, який Сторони забезпечують або забезпечуватимуть у майбутньому на підставі угод між Сторонами, спрямованими на уникнення подвійного оподаткування (ст. 142) [20]. Тому існує необхідність у їх уніфікованому тлумаченні та аналізі деяких важливих термінів, які містяться як у національному праві, так і в договірних положеннях, зокрема в установчих договорах ЄС, які мають статус первинного права Співтовариства.

Хоча в Угоді про асоціацію дефініція або роз'яснення терміна «компанія» не надається, вона використовується в тексті, але в неочікуваному форматі: як зазначено в ч. 1 ст. 473, заходи, які вживаються Україною стосовно Союзу або його держав-членів, не призводять до будь-якої дискримінації між державами-членами, їхніми громадянами, компаніями або фірмами [20]. Тобто між категоріями «компанія» та «фірма» застосовується розділовий сполучник «або», який уживається на означення того, що з ряду перелічуваних предметів (явищ та ін.) можливий тільки один і підкреслює взаємовиключення перелічуваних предметів, явищ тощо [18]. Так само у ст. 54 Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування ЄС (колишня ст. 48 Договору про заснування Європейської Спільноти) «компанії або фірми» означають компанії або фірми, засновані згідно з цивільним або комерційним правом, охоплюючи кооперативні товариства та інші юридичні особи, які регулюються публічним або приватним правом, за винятком тих, які не є некомерційними [1]. Також, відповідно до ст. 49 Консолідованої версії Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС (колишня ст. 43 Договору про заснування Європейської Спільноти), свобода заснування охоплює право розпочинати та здійснювати діяльність як самозайнятої особи, а також засновувати та керувати підприємствами, зокрема компаніями або фірмами. Тут між тими самими категоріями знову ж таки розділовий сполучник «або» (в оригіналі: «*companies or firms*») [1]. У ст. 48 Договору про заснування Європейського Спільноти визначено «компанії» або «фірми» як суб'єкти, які діють відповідно до цивільного та комерційного права, охоплюючи кооперативні товариства та інші юридичні особи, що підлягають регулюванню приватним або публічним правом, за винятком неприбуткових організацій [16, с. 245].

Складність у тому, що, хоча в українському законодавстві термін «компанія» і вживається, такої організаційно-правової форми юридичної особи за цивільним законодавством в Україні не існує. Але О. Мовчан робить висновок, що правовий термін «компанія» є узагальнювальним на позначення юридичної особи, що здійснює свою діяльність з метою отримання прибутку і створюється в організаційно-правовій формі акціонерного товариства та товариства з обмеженою відповідальністю [16, с. 246–247]. Нормативне визначення терміна «компанія» наводилось у п. *а)* ч. 1 ст. 32 Угоди про партнерство між Україною і ЄЄ та їх державами-членами (втратила чинність) й означав компанію, засновану згідно з законодавством, відповідно, держави-члена або

України, яка має зареєстроване службове приміщення або центральну адміністрацію чи головне місце ділової діяльності на території Сторін [21].

Відповідно до Рекомендацій щодо застосування положень конвенцій (угод) про уникнення подвійного оподаткування термін «компанія» означає будь-яке корпоративне об'єднання або будь-яку організацію, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне об'єднання [17]. Таке визначення обмежує поняття «компанії» лише до корпоративних об'єднань. Відповідно, в багатьох міжнародних договорах про уникнення подвійного оподаткування застосовується словосполучення «юридична особа», але у значній кількості текстів таких договорів визначення категорії «компанія» не уніфіковане.

Так, згідно з Конвенцією з Урядом Алжирської НДР термін «компанія» означає будь-яку юридичну особу або будь-яке об'єднання, що розглядається з метою оподаткування як юридична особа [7]; з Урядом Мексиканських Сполучених Штатів – будь-яку юридичну особу чи будь-який суб'єкт, що розглядається для оподаткування як юридична особа [13]; з Урядом Королівства Таїланд – будь-яку юридичну особу або будь-яку організацію, що розглядається з метою оподаткування як юридична особа [9], в аналогічному договорі з Урядом Французької Республіки термін «компанія» означає будь-яке корпоративне об'єднання (юридичну особу) або будь-яку організацію, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне об'єднання (юридична особа) [12]. Отже, більшість міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування термін «компанія» визначає як будь-яке корпоративне об'єднання або будь-яку іншу організацію, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне об'єднання.

Змістовно аналогічне визначення містить Конвенція з Урядом Словацької Республіки, що визначає термін «компанія» як будь-яке об'єднання або об'єднання осіб, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне [11].

Кілька міжнародних договорів надають практично тотожні визначення, доповнюючи їх окремими додатковими ознаками або вказуючи, до яких саме суб'єктів відповідну категорію належить застосовувати: в Угоді з Республікою Узбекистан термін «компанія» означає будь-яке корпоративне об'єднання або будь-яку організацію, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне об'єднання, охоплюючи акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або будь-яку іншу юридичну особу чи організацію, що обкладаються податком на дохід (прибуток) [8]; з Республікою Індія – відповідно, корпоративне об'єднання або будь-яку організацію, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне об'єднання, яке вважається об'єктом оподаткування згідно з чинним податковим законодавством у відповідній Договірній Державі [10]. У такому визначенні корпоративне об'єднання, організація розглядаються як об'єкт, а не суб'єкт оподаткування, що уявляється теоретично не обґрунтованим та практично не доцільним, оскільки об'єкт податку – це визначена в податковому законодавстві обставина суспільного чи господарського життя, сполучена з впливом на предмет податку, яка зумовлює чи передбачає появу у платника (суб'єкта податку) суспільного блага і є юридичною підставою виконання обов'язку сплати податку [3, с. 103–104].

Конвенція з Урядом США термін «компанія» визначає як будь-яку господарську одиницю або організацію, що розглядається як корпоративне об'єднання з метою оподаткування. У випадку України цей термін означає акціонерне товариство, товариство з

обмеженою відповідальністю або будь-яку іншу юридичну особу чи іншу організацію, яка належить до оподаткування прибутку [14]. Загалом усі визначення, що містяться в чинних міжнародних договорах України про уникнення подвійного оподаткування, з певною умовністю можливо поділити на 3 групи:

а) компанія – це корпоративне об'єднання або прирівняна до нього структура (договори про уникнення подвійного оподаткування між Україною та Австрією, Бельгією, Болгарією та ін.). Такі визначення, зокрема, містяться в тих міжнародних договорах про уникнення подвійного оподаткування, що ґрунтуються на Модельній податковій конвенції щодо прибутків і капіталу ОЕСР та більше акцентовані на внутрішній структурі суб'єкта господарювання й первинно були розраховані на застосування лише з питань сплати дивідендів. Така категорія визначень не може загалом характеризувати правовий статус суб'єкта господарювання;

б) компанія – це юридична особа або прирівняна до неї структура (договори про уникнення подвійного оподаткування між Україною та Алжиром, Кіпром, Катаром та ін.). Це визначення більш повно характеризують правовий статус суб'єктів господарювання, але породжують низку питань, які саме суб'єкти, що не є юридичними особами, за якими саме критеріями і за яких умов можуть бути віднесені до поняття «компанія»;

в) компанія – це корпоративне об'єднання чи юридична особа або структура, прирівняна до корпоративного об'єднання чи юридичної особи (договір про уникнення подвійного оподаткування між Україною та Францією). Такі визначення передбачають, що корпоративне об'єднання та юридична особа – це поняття не тотожні. Таке твердження потребує встановлення співвідношення даних категорій, визначення їх єдності та можливості їх правильної диференціації [4, с. 62].

Окремі міжнародні договори щодо уникнення подвійного оподаткування взагалі не містять визначення поняття «компанія»: Конвенція між Урядом СРСР та Урядом Іспанії про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна.

Відповідно до Модельної податкової конвенції щодо прибутків і капіталу ОЕСР термін «компанія» означає будь-яке корпоративне об'єднання або будь-яке утворення, що розглядається як корпоративне об'єднання з метою оподаткування.

У Коментарі ОЄСР до Модельної податкової конвенції зазначено, що визначення терміна «компанія» означає насамперед будь-яку юридичну особу. Крім того, цей термін охоплює будь-яку іншу оподатковувану одиницю, яка розглядається як юридична особа з метою податкового законодавства Договірної Держави, резидентом якої вона є. Визначення складено з урахуванням статті про дивіденди. І в такому разі термін «компанія» стосується лише цієї статті, пп. 7 і 8 ст. 5. Згідно з положеннями Типової конвенції ООН про уникнення подвійного оподаткування термін «компанія» означає будь-яку юридичну особу або будь-яке утворення, яке для податкових цілей вважається юридичною особою [19]. Аналогічно і значна частина міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування визначає компанію як будь-яку юридичну особу або будь-яке об'єднання (чи суб'єкт, утворення, організацію), що розглядається з метою оподаткування як юридична особа.

Висновки. 1. Відповідно до національного податкового законодавства термін «компанія» визначається як будь-яке корпоративне об'єднання або організація, що розглядається з метою оподаткування як корпоративне об'єднання. У контексті податкових міжнародних договорів України цей термін замінюється такими категоріями, як «юридична особа», але визначення «компанії» не є уніфікованим у різних текстах таких договорів.

2. Термін «компанія» означає юридичну особу або групу осіб, які створені для здійснення комерційної або іншої діяльності з метою оподаткування згідно з податковим законодавством держави, в якій вона діє. Термін «компанія» охоплює будь-яке корпоративне об'єднання або організацію, що розглядається з метою оподаткування як юридична особа.

3. Співвідношення термінів «компанія», «фірма», «товариство» та ін. у контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування визначаються юридичними та податковими нормами кожної держави-учасниці. Однак важливо враховувати, що ці терміни можуть мати різне тлумачення в різних юрисдикціях і використовуються для визначення суб'єктів оподаткування та застосування податкових ставок, а також для встановлення правил оподаткування міжнародних транзакцій. Тому важливо чітко визначати ці терміни в тексті конвенцій, щоб уникнути непорозумінь та спростувати можливі спроби ухилення від оподаткування, що потребує додаткового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union – Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union – Protocols – Annexes – Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007. *Tables of equivalences. Official Journal.* 26/10/2012. C. 326. P. 0001–0390. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT&qid=1708721421313 (дата звернення: 26.03.2024).

2. Schneider M. Europeanization beyond the EU: The Dynamics of Europeanization in the Southern Mediterranean Partner States. *Dans L'Europe en Formation.* 2010/2 (n 356), pp. 125–137. URL : https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-2-page-125.htm (дата звернення: 26.03.2024).

3. Бабін І. І. Співвідношення понять «об'єкт податку» і «об'єкт податкового правовідношення». *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство.* 2005. Випуск 282. С. 103–106.

4. Єремєєв А. В. Визначення поняття «компанія» в міжнародних договорах про уникнення подвійного оподаткування. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Том 31 (70), № 4. С. 62–68.

5. Клещенко Н. О. Уніфікація законодавства: теоретико-прикладні аспекти : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 204 с.

6. Клещенко Н. О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 29–31. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/5

7. Конвенція між Кабінетом Міністрів України і Урядом Алжирської Народної Демократичної Республіки про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень : Міжнародний документ від 14.12.2002. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/012_004#Text (дата звернення: 26.03.2024).

8. Конвенція між Урядом України і Республікою Узбекистан про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна : Міжнародний документ від 10.11.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/860_601#Text (дата звернення: 26.03.2024).

9. Конвенція між Урядом України і Урядом Королівства Таїланд про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи : Міжнародний документ від 10.03.2004. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764_003#Text (дата звернення: 26.03.2024).

10. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Індія про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і капітал : Міжнародний документ від 07.04.1999. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356_010#Text (дата звернення: 26.03.2024).

11. Конвенція між Урядом України і Урядом Словацької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доход і майно : Міжнародний документ від 23.01.1996. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_673#Text (дата звернення: 26.03.2024).

12. Конвенція між Урядом України і Урядом Французької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно : Міжнародний документ від 30.01.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250_001 (дата звернення: 26.03.2024).

13. Конвенція між Урядом України та Урядом Мексиканських Сполучених Штатів про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи : Міжнародний документ від 23.01.2012. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/484_012#Text (дата звернення: 26.03.2024).

14. Конвенція між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи та капітал : Міжнародний документ від 04.03.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_576#Text (дата звернення: 26.03.2024).

15. Міжнародні договори України про уникнення подвійного оподаткування / Міністерство фінансів України. URL : https://mof.gov.ua/uk/international_agreements_of_ukraine_on_avoidance_double_taxation-543 (дата звернення: 26.03.2024).

16. Мовчан О. О. Поняття «компанія» та його тлумачення в законодавстві Європейського Союзу та України. *Наукові записки НаУКМА.* 2003. Т. 22, ч. 2 : Суспільні науки. С. 245–247.

17. Про рекомендації щодо застосування конвенцій про уникнення подвійного оподаткування : лист від 27.12.2012 № 12744/0/71-12/12-1017 / Міндоходів України, ДПС України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1274810-12#Text (дата звернення: 26.03.2024).

18. СЛОВНИКUA. URL : https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B0%D0%B1%D0%BE (дата звернення: 26.03.2024).

19. Типова конвенція Організації Об'єднаних Націй про уникнення подвійного оподаткування у відносинах між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Нью-Йорк : ООН, 2013. 562 с.

20. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27.06.2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 26.03.2024).

21. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : Міжнародний документ від 14.06.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 26.03.2024).

REFERENCES

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union – Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union – Protocols – Annexes – Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007. *Tables of equivalences. Official Journal.* 26/10/2012. C. 326. P. 0001–0390. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT&qid=1708721421313

2. Schneider M. Europeanization beyond the EU: The Dynamics of Europeanization in the Southern Mediterranean Partner States. *Dans L'Europe en Formation.* 2010/2 (n° 356), pp. 125–137. URL : https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-2-page-125.htm

3. Babin I. I. Spivvidnoshennia poniat «obiekt podatku» i «obiekt podatkovoho pravovidnoshennia». *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Pravoznavstvo.* 2005. Vypusk 282. S. 103–106.

4. Yevropeiska ta yevroatlantychna intehratsiia / Ofitsiinyi sait Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy. URL : https://www.msp.gov.ua/timeline/evropeyska-ta-evroatlantichna-integraciya.html

5. Kleshchenko N. O. Unifikatsiia zakonodavstva: teoretyko-prykladni aspekty: dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv, 2020. 204 s.

6. Kleshchenko N. O. Unifikatsiia ta harmonizatsiia zakonodavstva: porivnialno-pravovyi aspekt. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 4. S. 29–31. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/5

7. Konventsiia mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy i Uriadom Alzhyrskoi Narodnoi Demokratychnoi Respubliky pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia dokhodiv i maina ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen : Mizhnarodnyi dokument vid 14.12.2002. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/012_004#Text

8. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Respublikoiu Uzbekystan pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia dokhodiv i maina : Mizhnarodnyi dokument vid 10.11.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/860_601#Text

9. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Korolivstva Tailand pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta zapobihannia podatkovym ukhylenniam stosovno podatkiv na

dokhody : Mizhnarodnyi dokument vid 10.03.2004. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764_003#Text

10. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Indiia pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen stosovno podatkiv na dokhody i kapital : Mizhnarodnyi dokument vid 07.04.1999. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356_010#Text

11. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Slovatskoi Respubliky pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen stosovno podatkiv na dokhod i maino : Mizhnarodnyi dokument vid 23.01.1996. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_673#Text

12. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Frantsuzkoi Respubliky pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen stosovno podatkiv na dokhody i maino : Mizhnarodnyi dokument vid 30.01.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250_001

13. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Meksykanskykh Spoluchenykh Shtativ pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta zapobihannia podatkovym ukhylenniam stosovno podatkiv na dokhody : Mizhnarodnyi dokument vid 23.01.2012. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/484_012#Text

14. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen stosovno podatkiv na dokhody ta kapital : Mizhnarodnyi dokument vid 04.03.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_576#Text

15. Mizhnarodni dohovory Ukrainy pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia / Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL : https://mof.gov.ua/uk/international_agreements_of_ukraine_on_avoidance_double_taxation-543

16. Movchan O. O. Poniattia "kompaniia" ta yoho tlumachennia v zakonodavstvi Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy. *Naukovi zapysky NaUKMA.* 2003. T. 22, ch. 2 : Suspilni nauky. S. 245–247.

17. Pro rekomendatsii shchodo zastosuvannia konventsii pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia : lyst vid 27.12.2012 № 12744/0/71-12/12-1017 / Mindokhodiv Ukrainy, DPS Ukrainy. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1274810-12#Text

18. SLOVNYKUA. URL : https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B0%D0% B1%D0%BE

19. Typova konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia u vidnosynakh mizh rozvynenymy krainamy ta krainamy, shcho rozvyvaiutsia. Niu-York : OON, 2013. 562 s.

20. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony : Mizhnarodnyi dokument vid 27.06.2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

21. Uhoda pro partnerstvo i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu i Yevropeiskymy Spivtovarystvamy ta yikh derzhavamy-chlenamy : Mizhnarodnyi dokument vid 14.06.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

L. D. Tymchenko, V. P. Kononenko, K. S. Lisova. INTERPRETATION OF THE TERMS "COMPANY", "ENTERPRISE", "FIRM", "ASSOCIATION" IN THE CONTEXT OF CONVENTIONS ON THE AVOIDANCE OF DOUBLE TAXATION

The article explores the relationship between certain terms in the context of conventions on the avoidance of double taxation and EU founding treaties. It is established that a company can be any entity engaging in business operations and generating taxable income. It can be a corporation, a limited liability company, a partnership, a branch, etc. The terms "company" and "firm" are often used interchangeably to describe businesses or organizations engaged in profit-making activities. However, from a legal perspective, they can be approached differently.

"Company" is a broad term that can encompass any organization or enterprise, regardless of its ownership structure. A company can be private or public, state-owned or private, existing in various forms such as a corporation, partnership, limited liability company, etc. The term "firm" is more commonly used to denote a specific form of organization, typically when referring to partnership structures, such as limited liability companies (LLCs) or partnerships with additional liability, limited partnerships, and so on.

Purpose. Clarification of terms used in the context of conventions on the avoidance of double taxation; comparison of the use of terms in different versions of conventions and in different countries to determine similarity or difference in their interpretation and application.

Methods. The methodological basis of the research is modern general scientific and special methods of cognition, among which the following should be highlighted: formal-legal method, comparative-legal method for the analysis of international legal documents. Given the large quantity and scope of materials (as of today, Ukraine has 71 international bilateral conventions/agreements for the avoidance of double taxation with other countries), we will apply the comparative method.

Results. 1. According to national legislation, the term "company" is defined as any corporate association or organization considered for tax purposes as a corporate entity. In the context of the Ukrainian international treaties, this term is replaced by other phrases, such as "legal entity," but the definition of "company" is not standardized in various texts of such treaties.

2. The term "company" refers to a legal entity or a group of individuals formed for conducting commercial or other activities and subject to taxation according to the tax laws of the state in which it operates. It includes any corporate association or organization considered for tax purposes as a legal entity.

3. The interpretation of the terms "company," "firm," "association," and others in the context of conventions on the avoidance of double taxation is determined by the legal and tax norms of each participating state.

Keywords: *"company", "enterprise", "firm", "association", conventions on the avoidance of double taxation, Association Agreement between the European Union and Ukraine.*

Стаття надійшла до редколегії 18 березня 2024 року

Тимченко Л. Д., Кононенко В. П., Лісова К. С. Співвідношення тлумачення термінів «компанія», «підприємство», «фірма», «товариство» у контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

УДК 342.95:343.54(477)
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.224-232

Г. В. Дідківська,
д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри кримінального права та процесу
e-mail: galynadid@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-1714-4804;
Д. А. Шевченко,
д-р юрид. наук,
професор кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
e-mail: shevchenko2757@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-7891-3331

ОКРЕМІ КРИМІНОГЕННІ ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ПРОЯВУ НАСИЛЬСТВА ПРОТИ ОСОБИ

У цій статті досліджуються питання окремих криміногенних факторів прояву насильства проти особи. Зазначається, що відновлення психологічної стабільності в ряді випадків вимагає корекції деяких сформованих поглядів, приведення їх у взаємну відповідність, змін загальної спрямованості особистості. Вказується, що ці зміни можуть відбуватися як у позитивному, так і в негативному, з погляду оточуючих, напряму. На груповому рівні криміногенні фактори прояву насильства проти особи виникають тоді, коли, будучи вираженими зовні, протиріччя між окремими членами родини зіштовхуються, що призводить до порушення стабільності системи відносин усередині родини. Зазначається, що на загальносоціальному рівні групові протиріччя між конкретним чоловіком і дружиною, батьком і сином, свекрухою й невісткою відображаються в протиріччях між більшими групами чоловіків і дружин, батьків і синів, що у подальшому призводить до насильства проти особи.

У статті також акцентується увага на тому, що сучасний період існуючих сімейних протиріч активізувалося у зв'язку із залученням жінок не тільки в суспільне виробництво, але й війну. Процес так званої жіночої емансипації порушив рівновагу усередині великої системи суспільного інституту родини. Тепер не можна не бачити

© Дідківська Г. В., Шевченко Д. А., 2024

«сімейний конфлікт» на загальносоціальному рівні. Він спостерігається у вигляді зіткнення більших соціальних груп чоловіків, дружин, батьків, дітей. Як бачимо, загальносоціальний сімейний конфлікт небезпечний не менш пагубними наслідками, ніж загострення національних або економічних протиріч, що неминуче породжує насильство проти особи.

Підсумовується, що на сьогодні війна оголила негативні соціальні процеси демографічного та економічного спрямування, які супроводжують застій у реформах, що проводяться у воєнній Україні насамперед суттєво послабили важливість сім'ї як соціального інституту. Натомість саме сім'я зможе та повинна надійно й послідовно протистояти насильству проти особи, дбати про здоров'я дітей, забезпечуючи їх розумовий та морально-етичний розвиток у суспільстві, а не породжувати насильство.

Ключові слова: *кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, покарання, домашнє насильство, особа, охорона, криміногенні економічні фактори, сімейний конфлікт.*

Актуальність теми дослідження. Якщо говорити про поведінку особи, зокрема і протиправну, то її детермінує комплекс процесів та явищ економічного, політичного, етико-виховного, демографічного, соціально-психологічного характеру, що відбуваються в нашому суспільстві. Усі ці процеси в загальних формах визначають умови життя в суспільстві та відповідно коригують здійснення навчального та виховного процесів особи, впливають на формування їх особистості. У цьому комплексі криміногенних факторів важливе значення мають фактори соціально-економічного характеру. Саме вони створюють матеріальні передумови для тих соціальних інституцій, діяльність яких пов'язана з навчанням, вихованням та формуванням окремої особистості.

На сьогодні дослідження питань криміногенних економічних факторів прояву насильства проти особи є досить актуальним, оскільки необхідно врахувати те, що Україна наразі перебуває у стані війни. І саме такі фактори створюють матеріальні передумови для тих соціальних інституцій, діяльність яких пов'язана з навчанням, вихованням та формуванням окремої особистості, які формують насильницьку спрямованість проти особи.

Аналіз останніх досліджень. Значний внесок у розробку наукових досліджень щодо питань криміногенних економічних факторів прояву насильства проти особи на національному рівні знаходить достатньо широке висвітлення у працях вітчизняних науковців, серед яких можна зазначити роботи В. В. Голіни, Б. М. Головкіна, О. М. Джужи, Г.В. Дідківської, О. О. Дудорова, А. І. Долгової, А. П. Закалюка, М. П. Карпушина, М. Й. Коржанського, О. В. Козаченка, О. Г. Кулика, П. С. Матишевського, П. П. Михайленка,М. І. Мельника,Ю. Б. Мельникова,А. А. Музики, В. О. Навроцького, Ю. В. Нікітіна, В. В. Топчія та інших.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх років у більшості сімей в Україні відбулося значне падіння реальних доходів. Це пов'язано і з воєнною агресією РФ. За період реформ рівень життя населення загалом знизився приблизно на 40 %.

За рівнем соціального захисту громадян України відкинуто на декілька десятиліть назад. Реальні доходи населення знизились приблизно вдвічі. Розрив у матеріальному плані між багатими та бідними збільшився до 15–20 разів. Падіння середнього прожиткового рівня за низького стандарту життя, що склався в Україні ще до проведення реформ, майже автоматично спричинило зростання абсолютної бідності – становище, за якого різні соціальні групи громадян опинилися в такому стані, коли вони не здатні забезпечити належні умови життя своїм дітям та іншим непрацездатним членам сім'ї [1].

Такий стан речей є одним з факторів породження насильства проти особи будь-якого віку.

До прикладу, сьогодні до 40 % усіх дітей живуть у бідних сім'ях. Бідна сім'я перестала бути для дітей сховищем від соціальних проблем. У таких сім'ях частіше панує невпевненість у завтрашньому дні; спостерігається процес зменшення людських цінностей у дітей та батьків, які не здатні забезпечити дітям належних умов життя, і це призводить до подальшого зростання безпритульності, де також панує насильство проти особи, у більш жорстких проявах. На сьогодні чисельність населення з доходами нижче прожиткового мінімуму становить близько 40 %. Значно подорожчали продукти харчування, які є необхідними для нормального розвитку дітей. Як наслідок, це призводить до подальшого збільшення кількості дітей з низьким рівнем розумового та фізичного розвитку. Додатковим соціально-економічним фактором ризику для збереження сім'ї та забезпечення належного розвитку дітей є безробіття батьків. За офіційними даними, в Україні рівень безробіття сягає 6 %, а фактично він становить близько 18 %. Матеріальні труднощі в таких сім'ях частіше, ніж у сім'ях забезпечених, формують у неповнолітніх заздрощі, жадібність, хитрість, егоїзм і, як наслідок, бажання протиправного збагачення. У неповнолітніх виникає відчуття власної «неповноцінності», підвищений інтерес до своїх переживань, що призводить до зневажливого або навіть відверто недоброзичливого ставлення до оточення, бажання зняти напругу дозвіллям, зокрема й в асоціальній неформальній групі [1].

Наразі питання безробіття в нашій державі обтяжені війною. Значна частина територій України частково окупована, частково не придатна для ведення бізнесу, що збільшує ризики безробіття.

Як бачимо, економічні перетворення та війна в нашій державі призвели до фактичного падіння рівня добробуту населення загалом і особливо сімей з неповнолітніми дітьми – це неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати належний спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Це означає, що такі категорії населення не можуть відповідно харчуватися, оплачувати житло та комунальні послуги, лікуватися та відпочивати, вчитися самі й забезпечити оплату навчання своїм дітям.

Ці криміногенні фактори є свого роду провокаторами насильства проти особи в різноманітних його проявах.

Порівнюючи рівень матеріального забезпечення більшості населення України з визначеннями, що закріплені в документах ООН, в яких підкреслюються чотири

основних прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) усунення від суспільного життя [2].

У такому випадку можемо свідчити про існування в нашій державі такого негативного явища, як бідність, яка невід'ємно впливає на насильство проти всього живого.

Поняття бідності та зубожіння як видів падіння добробуту та породження насильства, обґрунтовує та визначає, опираючись на соціологічні дослідження, Е. Лібанов. Бідність – це неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних та культурно обумовлених нормативів, рівень життя яких є нижчим за визначений суспільством мінімальний рівень. Бідність – це злиденне існування фізичної особи, той стан, за якого через брак коштів неможливо підтримувати відповідний (гідний людини) спосіб життя, властивий суспільству конкретного соціально-економічного періоду. Бідність – це страх перед майбутнім, зумовлений непевністю людини у своїх можливостях уберегти себе і своїх близьких від матеріальних нестатків.

До категорії бідних він відносить осіб, що не з власної волі позбавлені найнеобхіднішого (нормального житла, їжі, одягу, медичних та освітніх послуг). До особливостей «української бідності» потрібно, не претендуючи на повноту викладу, віднести такі:

– Бідність впливає на демографічну ситуацію в країні. Відтак зменшується тривалість життя, скорочується число народжуваних. І головне – нація старіє!

– Бідність спричиняє зростання злочинності. Держава (уряд центральний та регіональні) втрачають, по суті, контроль над ситуацією.

Зубожіння – це той майновий стан, за якого витрати домогосподарств на харчування перевищують 80 відсотків їхніх середньомісячних сукупних доходів, тобто доходів усіх членів сім'ї з урахуванням усіх видів надходжень як у грошовій, так і в натуральних формах [3].

Коли людина перебуває в безвихідній ситуації, у неї спрацьовує природний інстинкт самозбереження, вона бере все, що вважає за необхідне, застосовуючи насильство.

Бідність поступово розмиває всі моральні заборони, і людина стає готовою до всього: «Які можуть бути підстави у пролетарія, щоб не красти? Дуже красиво звучить і дуже приємно для слуху буржуазії, коли говорять про «святість приватної власності». Але для того, у кого немає ніякої приватної власності, її святість зникає сама по собі. Коли бідність зростає до повної неможливості задовільнити нагальні життєві потреби, до бідності й голоду, то схильність до нехтування всім громадським порядком зростає ще більше. Не дивно, що в разі падіння добробуту більшість людей частіше вибирають злочинну поведінку, ніж голодну смерть чи самогубство.

Враховуючи, що зростання коефіцієнта бідності напряму пов'язані зі зростанням корисливо-насильницької злочинності, доцільно дослідити економічні показники зубожіння українського суспільства та падіння добробуту населення. Оскільки на території нашої держави війна, яка посилює зубожіння населення.

Сьогодні глибинних трансформаційних суспільних перетворень, переходу від недемократичного до демократичного громадянського суспільства, відвойовування своєї незалежності, побудови ринкової економіки, упровадження нових принципів та ідей функціонування державного апарату спостерігається різке зниження макроекономічних показників, поляризація доходів, соціальна диференціація та соціальне розшарування, негативні соціоекономічні тенденції, що призводять до ескалації такого явища, як падіння рівня життя населення, породження всіх видів насильства проти особи.

Як бачимо, актуальність цієї проблеми необхідно розуміти у глобальному соціально-економічному та політичному аспектах: на тлі війни, перманентних змін і перетворень падіння рівня добробуту є загальнолюдським явищем породження насильства.

Попередні дослідження проблеми бідності ґрунтуються на працях В. Ф. Оджбона, С. Рінгена, П. Тоусенда, О. Кангаса, які концентрували увагу на універсальних підходах до визначення бідності, які, однак, не містили повної картини факторів та аспектів цього явища. Українські дослідники Ю. І. Саєнко, Г. З. Голеусова та В. П. Бевз застосовували методологічні підходи визначення бідності та особливості її прояву щодо насильства проти особи. Для повного висвітлення цієї проблеми необхідно врахувати цілу парадигму факторів – соціальні, економічні, політичні, культурні, регіональні, які треба адаптувати до специфіки нашого державного устрою та інструментів реалізації соціальної політики. Згідно з Указом Президента України № 1525 «Про стратегію подолання бідності» дефініція бідності – це неможливість унаслідок нестачі ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний певному суспільству у конкретний період [4].

У світовій практиці застосовують різні концепції та підходи, які різняться між собою та мають інші кількісні та якісні методи дослідження бідності:

1) абсолютна концепція – ґрунтується на чіткому встановленні мінімального рівня основних потреб, тобто фіксує межі бідності і встановлює систему індикаторів для аналізу рівня бідності;

2) відносна концепція – анімує співвідношення показників добробуту з рівнем матеріального забезпечення, який переважає в країні, що перебуває в чіткій корелятивній залежності від деривaційних змін;

3) суб'єктивна концепція – здійснюється на основі оцінок самих респондентів, які визначають межу бідності самостійно, стосовно своїх потреб [5].

У практиці Світового банку прийнято дотримуватись глобального показника у співвідношенні до 1 долара. Ці дані ілюструють номінальний рівень бідності, адже не враховують специфіки рівня доходів та величини споживчого кошика, на яку можна придбати товари і послуги за певним рівнем цін [6], що встановлюються в кожній країні окремо.

В Україні критерії бідності згідно з даними Державного комітету статистики визначаються суб'єктивним методом: як свідчать результати, 44 % респондентів вважають себе бідними, 38 % – небагатими, 11 % – середняками, 0,2 % – багатими, та 0,02 % – дуже багатими. Наголошуючи про межу бідності, варто звернути увагу на таку

закономірність: той, хто витрачає половину своїх доходів, вважається поза межею бідності, хоча ця планка у країнах СНД до війни з РФ сягала позначки 70 %. Розглядаючи соціальну структуру української спільноти, треба зазначити, що великий рівень стратифікації за невеликої соціальної мобільності, що блокується корупційними та політичними факторами та формує суспільство, яке навіть не має середнього класу, який є стержнем суспільства й мотиватором суспільного прогресу, є приводом до негативних тенденцій, що провокують бідність [7].

Щодо потреб людини та чинників, за якими можна досліджувати існування людини у пріоритетності, то найважливішими чинниками існування люди визначають здоров'я, харчування, далі – власну безпеку та майбутнє, на останньому плані – самореалізація та саморозкриття. Приблизно 10 % можуть дозволити собі гідний відпочинок [8].

Такі результати показували соціологічні дослідження ще до війни і не враховували впливу воєнної агресії на поглиблення населення в бідність і її вплив на насильство проти особи.

За висновками соціологічного дослідження Е. Лібанова «оптимальне суспільство» повинно мати 1 % бідняків, 1 % багатіїв та 98 % середнього класу, але це ілюзія в сучасному контексті, – частка бідних в Україні за соціальними ролями та статусами виглядає так: пенсіонери, безробітні, соціально незахищені родини. Ця статистика дає нам додаткові помисли щодо способів реалізації соціальної політики та гуманітарної сфери в нашій державі. Середньомісячний еквівалент прибутку в Україні на одного жителя становить 599,8 грн. Основну частку (75 %) бідних становлять домогосподарства, в яких є діти до 18 років. Серед бідних – сім'ї з дітьми, де всі дорослі працездатного віку, становлять 47,2 %, сім'ї, в яких усі дорослі працюють, – 18, 5 % [3].

Вищенаведені дослідження показують нам, що ситуація з бідністю в Україні, обтяжена війною, набула значних масштабів і темпів розвитку, що є серйозною політичною, соціально-економічною та кримінологічною проблемою. Тому необхідно чітко, з урахуванням впливу війни на ці процеси, визначити стратегію подолання бідності та мінімізувати темпи її ескалації й породження насильства проти особи.

Однією з функцій соціально здорової сім'ї є зняття напруги, накопиченої за її межами. Умовою психологічної розрядки слугує включення людини в діяльність, характер якої відрізняється від тієї діяльності, у якій виникла напруга. Необхідно також, щоб активність, що проявляється в родині, приносила людині задоволення, тобто була б результативною й погоджувалася з її особистими вподобаннями. Специфіка сімейного конфлікту укладається в характері його протиріч, що їх породжують, і у відмінних рисах системи «сім'я». Родина відрізняється більше сильними системоутворювальними факторами, порівняно з іншими малими соціальними групами, і це накладає свій відбиток на характер сімейних конфліктів. Якщо виникає нерозв'язне протиріччя між індивідом і виробничим колективом, компанією приятелів, то це досить просто усунути припиненням відносин. Сімейні відносини в основному розраховані на все життя, рішення про сімейний розрив прийняти зазвичай важко, тому звичайно сімейні конфлікти відрізняються тривалістю. Тривалість сімейних конфліктів і значимість для людини проблем, що зачіпаються ними – усе це визначає більший вплив сімейного конфлікту порівняно з іншими міжособистісними конфліктами.

На індивідуальному рівні сімейний конфлікт знаходить вираження в тій роздвоєності особистості, що виникає в разі переживання розладу із близькою людиною, в разі зіткнення з тим фактом, що ідеальне уявлення про сімейні відносини не знаходить підтвердження в дійсності. Внутрішній конфлікт є в неузгодженості системи орієнтації особистості з питань поводження в родині. Відновлення психологічної стабільності в ряді випадків вимагає корекції деяких сформованих поглядів, приведення їх у взаємну відповідність, змін загальної спрямованості особистості. Ці зміни можуть відбуватися як у позитивному, так і в негативному, з погляду оточуючих, напрямі. На груповому рівні сімейний конфлікт виникає тоді, коли, будучи вираженими зовні, протиріччя між окремими членами родини зіштовхуються, що призводить до порушення стабільності системи відносин усередині родини. На загальносоціальному рівні групові протиріччя між конкретним чоловіком і дружиною, батьком і сином, свекрухою й невісткою відображаються в протиріччях між більшими групами чоловіків і дружин, батьків і синів.

Варто звернути увагу на те, що сучасний період суттєво змінився у зв'язку із залученням жінок не тільки в суспільне виробництво, але й у війну. Процес так званої жіночої емансипації порушив рівновагу усередині великої системи інституту сім'ї в суспільстві. Тепер дуже чітко видно внутрішньо сімейний конфлікт на загальносоціальному рівні. Він спостерігається у вигляді соціальних протиріч більших соціальних груп чоловіків, дружин, батьків, дітей. Вбачається, загальносоціальний сімейний конфлікт небезпечний не менш пагубними наслідками, ніж загострення національних або економічних протиріч. Такі протиріччя в більшості випадків породжують насильство один проти одного.

На сьогодні війна, негативні соціальні процеси демографічного та економічного спрямування, які супроводжують застій у реформах, що проводяться у воєнній Україні, насамперед суттєво послабили важливість сім'ї як соціального інституту. Натомість саме сім'я зможе та повинна надійно і послідовно протистояти насильству проти особи, дбати про здоров'я дітей, забезпечуючи їх розумовий та морально-етичний розвиток у суспільстві, а не породжувати насильство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання. *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку.* 2008. Вип. 20. С. 3.

2. URL : www.bookclub.ua. С. 1.

3. Лібанова Е. Бідність: визначення, критерії та показники. *Україна: аспекти праці.* 1997. № 7. С. 3.

4. Стратегія подолання бідності : Указ Президента України від 15 серпня 2001 року. *Соціальний захист.* 2001. № 9 (39). С. 4–11.

5. Danziger, Sheldon H., and Daniel H. Weinberg. The Historical Record: Trends in Family Income, Inequality, and Poverty. Wisconsin : Weinberg. Russell Sage Foundation, 1994. P. 18–50.

6. Triest, Robert K. HasPoverty Gotten Worse? Washington : Journal of Economic Perspectives, 1998. P. 14–64.

7. Buhmann, Brigitte, Lee Rainwater, Guenther Schmaus, and Timothy M. Smeeding. Equivalence Scales, Well-Being, Inequality, and Poverty: Sensitivity Estimates Across Ten Countries Using the Luxembourg Income Study (LIS) Database. Luxembourg : Review of Income and Wealth, 1998. P. 100.

8. Osberg, Lars, Kuan Xu. International Comparisons of Poverty Intensity: Index Decomposition and Bootstrap Inference. London : The Journal of Human Resources, 2000.

REFERENCES

1. Krasun A., Turchyn Ya. Bidnist v Ukraini ta shliakhy yii podolannia. *Ukrainska natsionalna ideia : realii ta perspektyvy rozvytku.* 2008. Vyp. 20. S. 3.

2. URL : www.bookclub.ua. S. 1.

3. Libanova E. Bidnist: vyznachennia, kryterii ta pokaznyky. *Ukraina: aspekty pratsi.* 1997. № 7. S. 3.

4. Stratehiia podolannia bidnosti : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15 serpnia 2001 roku. *Sotsialnyi zakhyst.* 2001. № 9 (39). S. 4–11.

5. Danziger, Sheldon H., and Daniel H. Weinberg. The Historical Record: Trends in Family Income, Inequality, and Poverty. Wisconsin : Weinberg. Russell Sage Foundation, 1994. P. 18–50.

6. Triest, Robert K. HasPoverty Gotten Worse? Washington : Journal of Economic Perspectives, 1998. P. 14–64.

7. Buhmann, Brigitte, Lee Rainwater, Guenther Schmaus, and Timothy M. Smeeding. Equivalence Scales, Well-Being, Inequality, and Poverty: Sensitivity Estimates Across Ten Countries Using the Luxembourg Income Study (LIS) Database. Luxembourg : Review of Income and Wealth, 1998. P. 100.

8. Osberg, Lars, Kuan Xu. International Comparisons of Poverty Intensity: Index Decomposition and Bootstrap Inference. London : The Journal of Human Resources, 2000.

G. V. Didkovska, D. A. Shevchenko. SEPARATE CRIMINOGENIC ECONOMIC FACTORS OF VIOLENCE AGAINST A PERSON

This article examines the issues of individual criminogenic factors of violence against a person. It is noted that the restoration of psychological stability in some cases requires the correction of some formed views, bringing them into mutual agreement, changes in the general orientation of the individual. It is indicated that these changes can take place both in a positive and in a negative direction, from the point of view of others. At the group level, criminogenic factors of violence against a person arise when, being expressed externally, contradictions between individual family members collide, which leads to a violation of the stability of the system of relations within the family. It is noted that at the general social level, group contradictions between a specific husband and wife, father and son, mother-in-law and daughter-in-law are reflected in contradictions between larger groups of husbands and wives, fathers and sons, which subsequently leads to violence against the person.

The article also draws attention to the fact that the modern period of existing family contradictions intensified in connection with the involvement of women not only in social production, but also in war. The process of the so-called women's emancipation disturbed the balance within the large system of the social institution of the family. Now it is impossible not to see "family conflict" at the general social level. It is observed in the form of a clash of larger social groups of men, wives, parents, and children.As it is presented, the general social family conflict is dangerous with no less harmful consequences than the aggravation of national or economic contradictions, which inevitably generates violence against a person.

It is concluded that today, the war has exposed the negative social processes of demographic and economic direction, which accompany the stagnation of the reforms carried out in wartime Ukraine, first of all, they have significantly weakened the importance of the family as a social institution. Instead, it is the family that can and should reliably and consistently resist violence against a person, take care of children's health, ensuring their mental and moral and ethical development in society, and not generate violence.

Keywords: *criminal offense, criminal liability, punishment, domestic violence, person, protection, criminogenic economic factors, family conflict.*

Стаття надійшла до редколегії 15 березня 2024 року

УДК 343.1
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.233-242

В. В. Топчій,
д-р юрид. наук, професор,
заслужений юрист України,
директор ННІ права,
Державний податковий університет
e-mail: tv1959@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-1726-9028

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Статтю присвячено дослідженню особливостей здійснення та реалізації кримінального провадження в умовах воєнного стану. Відмічено автором питання, які виникли щодо здійснення та реалізації кримінального процесу в умовах війни та забезпечення ефективного досудового розслідування, враховуючи реалії, в яких опинилася наша країна, через введений воєнний стан, що є актуальним, важливим та потребує належного правового регулювання.

Метою цього дослідження є ґрунтовний аналіз особливостей здійснення та реалізації кримінального провадження в умовах воєнного стану та виокремлення основних напрямів вдосконалення кримінального процесуального законодавства щодо цього.

Відмічено, що проведення бойових дій на окремих територіях ускладнює стандартні процедури фіксації процесуальних дій у кримінальному провадженні. Крім того, окупація частини територій робить неможливим проведення стандартного розслідування кримінальних правопорушень. У відповідь на таку ситуацію вносяться зміни до чинного законодавства, які регулюють та спрощують процедури розслідування у кримінальних провадженнях.

Звернено автором також увагу на особливості та напрями взаємодії правоохоронних органів України з правоохоронними органами інших держав та міжнародними судовими інстанціями, особливо, що стосується співпраці з Міжнародним кримінальним судом під час розслідування кримінальних правопорушень.

У статті наголошується, що потрібні суттєві зміни в кримінальному процесуальному законодавстві, які забезпечать ефективні розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану. Це може охоплювати вдосконалення процедур збирання доказів, зміцнення механізмів захисту прав постраждалих, а також забезпечення дієвого судового розгляду кримінальних проваджень. Пропозиції від законодавців щодо правового режиму воєнного стану потрібно ретельно аналізувати з урахуванням особливостей кримінального процесу в умовах війни. Важливо, щоб вони відображали

© Топчій В. В., 2024

реальні потреби правоохоронних органів та судової системи в боротьбі зі злочинністю та забезпеченні правопорядку. Адже якість кримінального процесуального законодавства вимагає не лише правильного формулювання норм законодавства, але й насамперед його ефективного застосування на практиці. Забезпечення справедливості для всіх постраждалих від дій держави-агресора є важливою метою, яку потрібно досягати вдосконаленням кримінального процесу та зміцненням правових механізмів захисту. Нормативна регламентація порядку здійснення кримінального провадження має бути побудована на ідеї балансу між приватними та публічними інтересами. Це охоплює визначення мети провадження та інструментів, які будуть використовувати для досягнення цієї мети, а також обов'язки осіб, які здійснюють кримінальне провадження від імені держави. Важливо, щоб стандарти правозастосування були відповідними на всіх етапах та в усіх формах проваджень кримінального процесу. Це забезпечить здійснення справедливих, ефективних та прозорих кримінальних розслідувань, що є важливим аспектом у забезпеченні правопорядку та захисту прав людини, особливо в умовах дії воєнного стану в країні.

Ключові слова: *кримінальний процес, розслідування кримінальних правопорушень, воєнний стан, кримінальне провадження, строки кримінального провадження, вдосконалення кримінального провадження.*

Метою дослідження є ґрунтовний аналіз особливостей здійснення та реалізації кримінального провадження в умовах воєнного стану та виокремлення основних напрямів удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо цього.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації триває в Україні ще починаючи з 2014 року, а з 24 лютого 2024 року вона переросла у повномасштабну війну. Зрозуміло, що війна охопила абсолютно всі сфери життя і внесла свої корективи, які потребують відповідного реагування та вирішення, адже повністю змінилося життя кожного українця. Зрозуміло, що введений воєнний стан на території України відобразився і на правовій сфері, оскільки постали проблеми щодо нормального функціонування судової, правоохоронної системи та життєдіяльності суспільства загалом. Адже виникли питання і щодо здійснення та реалізації кримінального процесу в умовах війни та забезпечення ефективного досудового розслідування, враховуючи реалії, в яких опинилася наша країна, через уведений воєнний стан, що є актуальним, важливим та потребує належного правового регулювання. Адже зміни у кримінальному процесуальному законодавстві спрямовані на регулювання діяльності органів досудового розслідування на всій території держави, особливо в умовах воєнного стану. Оскільки нормальне функціонування державних інституцій порушується під час воєнних дій, у зв'язку з цим і виникає потреба в необхідності особливої правової регламентації процесу розслідування кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання особливостей роботи правоохоронних органів в умовах воєнного стану, а також питання щодо розслідування кримінальних проваджень, враховуючи повномасштабне вторгнення рф в Україну, досліджували багато науковців, зокрема: А. Басов, Ф. Васильків, І. Гловюк, В. Завтур,

О. В. Капліна, В. В. Касько, С. Кузніченко, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, Т. Омельченко, В. Рогальська, Г. Тетерятник, М. Янков та ін. Проте, враховуючи, що проблемні питання виникають під час реалізації внесених змін до кримінального процесуального законодавства тематика особливостей здійснення та реалізації кримінального провадження в умовах воєнного стану не втрачає своєї актуальності, а навпаки, містить багато практичних запитань, які потребують пошуку практичних відповідей.

Виклад основного матеріалу. Президентом України 24 лютого 2024 року, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» було видано Указ «Про введення воєнного стану в Україні» з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб, до якого відповідно були внесені уже десять разів зміни протягом цього часу щодо продовження строку дії воєнного стану, який, враховуючи останні зміни, триває з 05 години 30 хвилин 14 лютого 2024 року строком на 90 діб [1]; [2].

Введення воєнного стану внесли свої корективи в роботу органів судової влади, правоохоронних органів, адвокатури, прокуратури, нотаріату тощо. Тому передусім постало питання щодо внесення змін до процесуального законодавства, яке б регламентувало окремі питання щодо здійснення судочинства, досудового розслідування і враховувало реалії умов воєнного стану.

Як уже було зазначено, збройна агресія російської федерації триває ще з 2014 року, тому зміни до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) були внесені ще 2014 року, а саме було додано розділ IX-1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», що складався лише з однієї статті 615 КПК України, яка передбачала, що в місцевостях, де діє воєнний чи надзвичайний стан або антитерористична операція, у разі неможливості виконання в установлені законом строки повноваження слідчого судді, визначені КПК України, а також щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 днів передаються прокурору. Але це стосувалося кримінальних проваджень лише щодо певного переліку злочинів, а саме тих, які передбачені статтями: 109–114-1, 258–258-5, 260–263-1, 294, 348, 349, 377–379, 437-444 КПК України [3].

Проте згодом назва вказаного розділу отримувала декілька змін, а саме: 27 квітня 2021 року його назва була доповнена: «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях», і саме така назва була до 24 лютого 2022 року [4].

Після початку повномасштабного вторгнення рф на територію України до розділу IX-1 було внесено ще декілька змін, а саме 15 березня 2022 року були внесені зміни до назви розділу в такій редакції «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони,

відсічі і стримування збройної агресії російської федерації та/або інших держав проти України» та доповнено статтею 616 КПК України «Скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або зміна запобіжного заходу з інших підстав» [5].

Проте найбільш суттєві та важливі зміни до КПК України щодо особливостей розслідування кримінальних проваджень в умовах воєнного стану були внесені саме Законом України від 14 квітня 2022 року «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану». Так, зокрема, були знову внесені зміни до назви розділу IX-1, а саме: «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану», а також досить багато змін та особливостей кримінального провадження в умовах воєнного стану закріпили зміни до статті 615 КПК України [6].

Саме тому, враховуючи особливості введеного воєнного стану та внесених змін до кримінального процесуального законодавства, постає питання важливості та необхідності дослідження та аналізу питань щодо розслідування кримінальних правопорушень в умовах війни.

Так, звернемо увагу на окремі особливості внесених змін та доповнень до КПК України, зокрема що стосується доказів та доказування, про що також цілком слушно зауважують І. Гловюк та В. Завтур, а саме законодавцем запроваджено спеціальну норму щодо оцінки істотності порушення прав людини в умовах воєнного стану. Так, статтю 87 доповнено ч. 5 в такій редакції: «В умовах воєнного стану положення цієї статті застосовуються з урахуванням особливостей, визначених статтею 615 цього Кодексу» [7]. Враховуючи ці зміни та доповнення, вказані особливості стосуються збирання доказів за постановою керівника органу прокуратури без ухвали слідчого судді (обшук, «легалізація» проникнення за ч. 3 ст. 233 КПК України, отримання зразків для експертизи, негласні слідчі (розшукові) дії, «легалізація» початку негласної слідчої (розшукової) дії у порядку ст. 250 КПК України) – п. 1 ч. 2 (здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов), п. 4 ч. 3 (під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, якщо така ухвала винесена слідчим суддею без проведення повної технічної фіксації засідання) ст. 87 КПК України [8]. А от щодо інших частин ст. 87 КПК України, то такого не передбачається [9].

Заслуговують на увагу також зміни, що стосуються строків досудового розслідування в умовах воєнного стану. Так, зокрема Законом України від 23 серпня 2023 року були внесені зміни до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей обчислення строків досудового розслідування в умовах воєнного стану, які передбачають таке: «У кримінальних провадженнях, в яких з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань та на дату введення воєнного стану жодній особі не повідомлено про підозру, строк від дати введення воєнного стану до дати його припинення чи скасування не включається до загальних строків, передбачених частиною другою статті 219 цього Кодексу.

У кримінальних провадженнях, в яких відомості про кримінальне правопорушення, за винятком злочинів, передбачених статтями 437–439 чи частиною першою статті 442 Кримінального кодексу України, внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань або винесена постанова про початок досудового розслідування у порядку, встановленому цією статтею, від дати введення воєнного стану і до дати його припинення чи скасування строк досудового розслідування до дня повідомлення особі про підозру становить тридцять місяців. Строк досудового розслідування, зазначений в абзаці другому цієї частини, може бути продовжений у порядку та в межах строків, передбачених параграфом 4 глави 24 цього Кодексу» [10].

Враховуючи та аналізуючи ці зміни, вважаємо, що внесені зміни до КПК України однозначно дадуть змогу підвищувати якість та ефективність процесу досудового розслідування кримінальних проваджень в умовах воєнного стану, а також можливість забезпечити ефективне збирання доказів та відповідну й належну фіксацію воєнних злочинів та геноциду.

Зокрема, дійсно актуально та важливо визначена мета законодавцем вказаних змін, що є важливими нині, а саме забезпечення ефективного здійснення досудового розслідування кримінальних проваджень в умовах воєнного стану, зокрема засобом щодо виключення обчислення строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів і злочинів геноциду, за якими особі не повідомлено про підозру, а також удосконалення порядку обчислення строків досудового розслідування, зареєстрованих в умовах воєнного стану [11].

Проведення бойових дій на окремих територіях ускладнює стандартні процедури фіксування процесуальних дій у кримінальному провадженні. Крім того, окупація частини територій робить неможливим проведення стандартного розслідування кримінальних правопорушень. У відповідь на таку ситуацію вносять зміни до чинного законодавства, які регулюють та спрощують процедури розслідування у кримінальних провадженнях. Ці зміни мають за мету забезпечити ефективне розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану, з урахуванням особливостей і обмежень, що виникають у зв’язку з реаліями та умовами війни на території держави.

Варто звернути також увагу щодо особливостей та напрямів взаємодії правоохоронних органів України з правоохоронними органами інших держав та міжнародними судовими інстанціями, особливо, що стосується співпраці з Міжнародним кримінальним судом під час розслідування кримінальних правопорушень. На етапі досудового розслідування важливо також забезпечувати єдиний стандарт збору доказів у відповідних провадженнях.

Так, Агентство Євросоюзу зі співробітництва правоохоронних органів (Європол) створило нову оперативну групу (OTF) для допомоги в розслідуванні основних міжнародних злочинів після вторгнення росії в Україну. Члени групи збиратимуть та аналізуватимуть розвідувальну інформацію з відкритих джерел (OSINT). У Європолі зазначили, що з моменту початку війни в інтернеті існує безпрецедентний рівень OSINT. Така інформація може суттєво допомогти слідчим у перевірці та реєстрації воєнних злочинів. Очолюють групу підрозділи з боротьби з міжнародними злочинами

поліції Нідерландів і Німеччини. Сьогодні вже 14 країн погодилися надати цільовій групі спеціальний потенціал OSINT: Бельгія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Литва, Нідерланди, Португалія, Словацька Республіка, Словенія, Іспанія, Норвегія, Велика Британія, Сполучені Штати Америки. 5 жовтня Європол долучився до спільної слідчої групи (JIT) щодо розслідування тяжких міжнародних злочинів, скоєних в Україні. JIT була створена 25 березня 2022 року Литвою, Польщею та Україною за підтримки Євроюсту. 31 травня 2022 року членами стали Естонія, Латвія та Словаччина, а 13 жовтня 2022 року – Румунія. 25 квітня Європол приєднується до Євроюсту та Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС) як учасники JIT. 3 березня 2023 року сім національних органів JIT підписали Меморандум про взаєморозуміння з Міністерством юстиції США [12].

Ситуація з деокупацією Збройними Силами України окремих територій демонструє надзвичайно складну обстановку, у якій мають працювати працівники органів правопорядку, члени ССГ, залучаючи слідчо-оперативні та слідчо-криміналістичні групи. Складність полягає, по-перше, у специфіці самого місця події, а це зруйновані будівлі, зокрема багатоповерхівки, транспортні засоби, катівні та місця незаконного ув'язнення, знищена військова техніка й машини, місця масових поховань, кожне з яких диктує типову слідову картину, відповідну тактику проведення слідчих дій, збирання та фіксування доказів, залучення відповідних фахівців (судово-медичних експертів, саперів і спеціалістів-вибухотехніків, спеціалістів з аеророзвідки тощо) та убезпечення членів слідчих груп, їх перебування у відрядженні (проживання, харчування тощо). По-друге, слідчі групи мають бути у належний спосіб забезпечені тактичними рекомендаціями, технічними засобами й знаряддями (транспортні засоби, пересувні криміналістичні лабораторії та криміналістичні валізи, техніка для фото- та відеофіксації, квадрокоптери та дрони, ноутбуки, освітлення, рефрижератори, пакувальні матеріали, спеціальний одяг і допоміжні матеріали тощо) [13].

Висновки. Повномасштабне вторгнення рф на територію України дійсно стало викликом для належного здійснення кримінального процесу, що вимагає ефективного реагування з боку правоохоронних органів і судової системи. Потрібні суттєві зміни в кримінальному процесуальному законодавстві, які забезпечать ефективні розслідування кримінальних правопорушень. Це може охоплювати вдосконалення процедур збирання доказів, зміцнення механізмів захисту прав постраждалих, а також забезпечення дієвого судового розгляду кримінальних проваджень. Пропозиції від законодавців щодо правового режиму воєнного стану потрібно ретельно аналізувати з урахуванням особливостей кримінального процесу в умовах війни. Важливо, щоб вони відображали реальні потреби правоохоронних органів та судової системи в боротьбі зі злочинністю та забезпеченні правопорядку. Адже якість кримінального процесуального законодавства вимагає не лише правильного формулювання норм законодавства, але й насамперед його ефективного застосування на практиці. Забезпечення справедливості для всіх постраждалих від дій держави-агресора є важливою метою, яку потрібно досягати вдосконаленням кримінального процесу та зміцнення правових механізмів захисту.

Отже, кримінальне процесуальне законодавство має бути адаптованим до реалій сьогодення, враховуючи умови воєнного стану. Це означає, що воно повинно забезпечувати належну правову процедуру та ефективне правозастосування, враховуючи специфіку умов війни. Нормативна регламентація порядку здійснення кримінального провадження має бути побудована на ідеї балансу між приватними та публічними інтересами. Це охоплює визначення мети провадження та інструментів, які будуть використовуватися для досягнення цієї мети, а також обов'язки осіб, які здійснюють кримінальне провадження від імені держави. Важливо, щоб стандарти правозастосування були відповідними на всіх етапах та в усіх формах проваджень кримінального процесу. Це забезпечить здійснення справедливих, ефективних і прозорих кримінальних розслідувань, що є важливим аспектом у забезпеченні правопорядку та захисту прав людини, особливо в умовах дії воєнного стану в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 02.04.2024).

2. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України 5 лютого 2024 року № 49/2024. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/49/2024#n5 (дата звернення: 02.04.2024).

3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : Закон України від 12 серпня 2014 року № 1631-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n2 (дата звернення: 04.04.2024).

4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування : Закон України від 27 квітня 2021 року № 1422-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n2 (дата звернення: 04.04.2024).

5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав : Закон України від 15 березня 2022 року № 2125-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n2 (дата звернення: 04.04.2024)

6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n2 (дата звернення: 03.04.2024).

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 05.04.2024).

8. Гловюк І., Завтур В. Зміни у кримінальному провадженні від 14 квітня 2022 року. *Юридична практика.* URL : https://pravo.ua/zminy-u-kryminalnomu-provadzhenni-vid-14-kvitnia-2022-roku/ (дата звернення: 05.04.2024).

9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей обчислення строків досудового розслідування в умовах воєнного стану : Закон України від 23 серпня 2023 року № 3341-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-20#n2 (дата звернення: 05.04.2024).

10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей обчислення строків досудового розслідування в умовах воєнного стану». URL : https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42449 (дата звернення: 05.04.2024).

11. Собенко Н. Європол створив нову групу для розслідування злочинів росіян в Україні / Суспільне.Новини. URL : https://suspilne.media/623791-evropol-stvoriv-novu-grupu-dla-rozsliduvanna-zlociniv-rosian-v-ukraini/ (дата звернення: 05.04.2024).

12. Резнікова А. Робота спільної слідчої групи в процесі документування злочинів РФ: воєнний досвід України / Just talk. URL : https://justtalk.com.ua/post/robota-spilnoi-slidchoi-grupi-v-protsesi-dokumentuvannya-zlochiniv-rf-voennij-dosvid-ukraini (дата звернення: 05.04.2024).

REFERENCES

1. On the introduction of martial law in Ukraine : Decree of the President of Ukraine of February 24, 2022 No. 64/2022. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (accessed: on April 02, 2024).

2. On the extension of martial law in Ukraine : Decree of the President of Ukraine of February 5, 2024 No. 49/2024. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/49/2024#n5 (accessed: 02.04.2024).

3. On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on the Special Regime of Pre-trial Investigation in the Conditions of Martial Law, State of Emergency or in the Area of Anti-Terrorist Operation : Law of Ukraine of August 12, 2014 No. 1631-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n2 (accessed: 04.04.2024).

4. On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on Improving Certain Provisions in Connection with the Conduct of Special Pre-trial Investigation : Law of Ukraine of April 27, 2021 No. 1422-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n2 (accessed: 04.04.2024).

5. On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on the Procedure for Cancellation of a Precautionary Measure for Military Service during Mobilization, for a Special Period or its Change on Other Grounds : Law of Ukraine of March 15, 2022 No. 2125-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n2 (accessed: 04.04.2024).

6. On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on Improving the Procedure for Conducting Criminal Proceedings under Martial Law : Law of Ukraine of April 14, 2022 No. 2201-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n2 (accessed: on April 03, 2024).

7. Criminal Procedure Code of Ukraine : Law of Ukraine of April 13, 2012 No. 4651-VI. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR).* 2013. No. 9–10, No. 11–12, No. 13. P. 88. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (accessed: 05.04.2024).

8. Hloviuk I., Zavtur V. Changes in criminal proceedings as of April 14, 2022. *Legal practice.* URL : https://pravo.ua/zminy-u-kryminalnomu-provadzhenni-vid-14-kvitnia-2022-roku/ (accessed: 05.04.2024).

9. On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the peculiarities of calculating the terms of pre-trial investigation under martial law : Law of Ukraine of August 23, 2023 No. 3341-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-20#n2 (accessed: 05.04.2024).

10. Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on the Peculiarities of Calculating the Terms of Pre-trial Investigation under Martial Law». URL : https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42449 (accessed: 05.04.2024).

11. Sobenko N. Europol has created a new group to investigate the crimes of Russians in Ukraine / Suspilne.Novyny. URL : https://suspilne.media/623791-evropol-stvoriv-novu-grupu-dla-rozsliduvanna-zlociniv-rosian-v-ukraini/ (accessed: April 05, 2024).

12. Reznikova A. The work of the joint investigation team in the process of documenting the crimes of the Russian Federation: the military experience of Ukraine / Just talk. URL : https://justtalk.com.ua/post/robota-spilnoi-slidchoi-grupi-v-protsesi-dokumentuvannya-zlochiniv-rf-voennij-dosvid-ukraini (accessed: 05.04.2024).

V. V. Topchii. PECULIARITIES OF CONDUCTING AND IMPLEMENTING CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW

The article is devoted to the study of the peculiarities of conducting and implementing criminal proceedings under martial law. The author notes the issues which have arisen regarding the conduct and implementation of criminal proceedings under martial law and ensuring an effective pre-trial investigation, given the realities in which our country has found itself due to the imposition of martial law, which are relevant, important and require proper legal regulation.

The purpose of this study is to provide a thorough analysis of the peculiarities of conducting and implementing criminal proceedings under martial law and to identify the main areas for improvement of criminal procedure legislation in this regard.

It is noted that hostilities in certain territories complicate the standard procedures for recording procedural actions in criminal proceedings.In addition, the occupation of some territories makes it impossible to conduct a standard investigation of criminal offenses. In response to this situation, the current legislation is being amended to regulate and simplify the investigation procedures in criminal proceedings.

The author also draws attention to the peculiarities and directions of interaction between law enforcement agencies of Ukraine and law enforcement agencies of other States and international judicial authorities, especially with regard to cooperation with the International Criminal Court in the course of investigation of criminal offenses.

The article emphasizes that significant changes in criminal procedure legislation are needed to ensure effective investigations of criminal offenses under martial law. This may include improving the procedures for collecting evidence, strengthening the mechanisms for protecting the rights of victims, and ensuring effective judicial review of criminal proceedings. Proposals from legislators regarding the legal regime of martial law should be carefully analyzed with due regard to the peculiarities of criminal proceedings in wartime. It is important that they reflect the real needs of law enforcement agencies and the judiciary in fighting crime and ensuring law and order. After all, the quality of criminal procedure legislation requires not only the correct wording of the law, but also, above all, its effective application in practice. Ensuring justice for all victims of the actions of the aggressor state is an important goal that must be achieved by improving the criminal process and strengthening legal mechanisms of protection. Regulatory regulation of the criminal proceedings should be based on the idea of a balance between private and public interests.

This includes defining the purpose of the proceedings and the tools to be used to achieve this goal, as well as the responsibilities of those conducting criminal proceedings on behalf of the state. It is important that law enforcement standards are appropriate at all stages and in all forms of criminal proceedings. This will ensure fair, effective and transparent criminal investigations, which is an important aspect in ensuring law and order and protection of human rights, especially in the context of martial law in the country.

Keywords: *criminal procedure, investigation of criminal offenses, martial law, criminal proceedings, terms of criminal proceedings, improvement of criminal proceedings.*

Стаття надійшла до редколегії 3 квітня 2024 року

Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 343.1
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.243-251

О. І. Євтушенко,
здобувач ступеня доктора філософії
e-mail: A.Dolgov@i.ua
ORCID ID 0000-0002-4524-3773;
О. П. Мілевський,
канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
e-mail: milevskiy_olexandr@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-5552-3317

ПРАВО НА ЗАХИСТ У СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ПРАВ УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ

У статті підіймаються дискусійні питання реалізації права на захист як гарантії прав учасників судового провадження щодо кримінальних проступків та напрацювання напрямів їх вирішення. Визначено, що наявність диференціації кримінальної процесуальної форми у бік спрощення безумовно є доцільною і жодним чином не повинна обмежувати (порушувати) права учасників кримінального провадження, а стандарти гарантування прав учасників судового провадження мають бути однаковими для всього кримінального провадження, і відступи від такого гарантування повинні бути правомірними. Звернено увагу, що реалізація права на захист під час провадження щодо кримінальних проступків нерозривно пов'язана з дотриманням засади правової визначеності у разі регламентації цього інституту. Водночас аналіз правової процедури судового провадження щодо кримінальних проступків дав змогу зробити висновок щодо недостатнього дотримання саме принципу правової визначеності в законодавчій регламентації цієї процедури. Обґрунтовано, що захисник є важливим суб'єктом спрощеного провадження кримінальних проступків, але оскільки діяння, що можуть розглядатися за спрощеною процедурою, не являють собою підвищеної суспільної небезпеки, участь захисника у таких провадженнях не визнається обов'язковою і здебільшого не застосовується. Зауважено, що саме участь захисника у провадженні щодо кримінального проступку убезпечить від порушення прав особи, затягування процесу і сприятиме виконанню мети

© Євтушенко О. І., Мілевський О. П., 2024

диференціації кримінального провадження з балансом у виконанні його завдань. Підсумовано, що загалом чинний КПК України закріплює достатню концепцію гарантування прав осіб під час здійснення провадження щодо кримінальних проступків, але її окремі елементи доцільно уточнити внесенням відповідних законодавчих змін, що сприятиме насамперед правовій визначеності і припиненню дискусії стосовно законодавчого порушення прав учасників судового провадження щодо кримінальних проступків.

Ключові слова: *судове провадження, кримінальний проступок, дізнання, право на захист, правова визначеність, гарантії.*

Мета статті полягає у визначення дискусійних питань реалізації права на захист як гарантії прав учасників судового провадження щодо кримінальних проступків та напрацювання напрямів їх вирішення.

Постановка проблеми. Питання щодо достатності гарантування прав і свобод учасників судового провадження, насамперед обвинуваченого, залишається актуальним та дискутованим уже впродовж тривалого часу. Вважаємо, що переважна більшість таких дискусій зумовлена, по-перше, недотриманням принципу правової визначеності щодо належної регламентації процедури спрощеного судового провадження відносно кримінальних проступків у чинній редакції Кримінального процесуального кодексу України, а в окремих випадках – недоліками правозастосування, які набувають ознак системності, формуючи невідповідні практики розслідування та судового розгляду. Оскільки ті з правників, які заперечують доцільність спрощеного провадження щодо кримінальних проступків, посилаються на те, що регламентований кримінальним процесуальним законом існуючий порядок такого провадження обмежує права і свободи його учасників, зокрема презумпцію невинуватості та доведення вини особи, безпосередність дослідження доказів, змагальність сторін, право на захист, рівності перед законом і судом [1, с. 5; 3, с. 106; 6, с. 66], то вважаємо за необхідне зупинитися на аналізі обґрунтованості таких тверджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженнями у сфері гарантій права та свобод учасників кримінального провадження загалом, а також питаннями щодо особливостей реалізації відповідних гарантій у судовому провадженні щодо кримінальних проступків займався ряд науковців-правників, зокрема В. І. Божик, Г. П. Власова, І. В. Гловюк, В. Д. Дрозд, Н. С. Карпов та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриваючи обрану тему, варто звернути увагу на частину 1 статті 6 ЄКПЛ, яка передбачає, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. Одночасно відповідно до пункту 3 «б» розділу 3 Рекомендації № R(87) 18 «Щодо спрощення кримінального правосуддя» Комітет міністрів Ради Європи пропонує державам-членам розглядати питання про надання судам першої інстанції можливості хоча б до злочинів невеликої тяжкості та з урахуванням міри покарання розглядати справи і постановляти у них рішення за відсутності обвинуваченого з дотриманням певних умов. Вважаємо, що в цьому контексті виваженим і послідовним є застосування такого підходу українським законодавцем також до кримінальних

проступків, які характеризуються порівняно меншою суспільною небезпечністю. Водночас можливість застосування загальної правової процедури судового провадження щодо таких категорій проваджень дає змогу забезпечити диспозитивність реалізації обвинуваченим права на спрощений судовий розгляд.

У справі «DI MARTINO AND MOLINARI v. Italy» (№ 15931/15, 16459/15) ЄСПЛ зазначив: «Спрощене провадження надає обвинуваченим деякі беззаперечні переваги: значне зменшення розміру покарання в разі засудження і той факт, що сторона обвинувачення не може оскаржити вироки, які не змінюють правової кваліфікації правопорушення. З іншого боку, *це послаблює процесуальні гарантії*, передбачені національним законодавством: публічність судового розгляду справи, можливість вимагати надати докази, не долучені до матеріалів обвинувачення, та викликати свідків» (рішення від 25.03.2021).

Отже, ми є прихильниками позиції, що наявність диференціації кримінальної процесуальної форми у бік спрощення безумовно є доцільною і жодним чином не повинна обмежувати (порушувати) права учасників кримінального провадження. Водночас стандарти гарантування прав учасників судового провадження мають бути однаковими для всього кримінального провадження, а відступи від такого гарантування повинні бути правомірними. Моніторинг законодавчого забезпечення прав осіб у судовому провадженні щодо кримінальних проступків дасть змогу визначити проблемні питання й запропонувати способи їх вирішення, зокрема й нормотворчим шляхом.

Більшість учених у поняття гарантій вкладають спеціальні юридичні засоби, якими забезпечується дотримання норм права в державі. З теоретико-методологічної точки зору гарантії розглядаються як певні умови, способи, засоби, фактори, механізми, покликані щось забезпечити, сприяти реалізувати, досягти, тобто виконати допоміжну роль.

Гарантії виникають як реакція держави на загрози об'єктивного і суб'єктивного характеру, які існують у зв'язку з реалізацію суб'єктами своїх прав, відстоювання законних інтересів. Ознаками гарантій у будь-якому праві є: об'єктивізація в нормах права, передбачені законом правові засоби реального забезпечення охоронюваного інтересу, обумовленість державно-правовим режимом, взаємозв'язок правових норм і заснованих на них процесуальних дій суб'єктів певної функції. Нерозривний зв'язок статусу суб'єкта і його юридичних гарантій не викликає сумнівів. Правовий статус без правових гарантій, які забезпечують реалізацію прав, свобод, обов'язків суб'єкта суспільних відносин, охороняють його від порушень, забезпечують можливість здійснення покладених на нього функцій, неможливо розглядати як реальний, оскільки він буде носити скоріше формальний характер.

Чинний КПК України оперує терміном «гарантії» (частина друга статті 10), словосполученням «гарантовані права і свободи людини» (частина перша статті 87, стаття 90). Також гарантується: таємниця спілкування (стаття 14), невтручання у приватне життя (стаття 15), право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (стаття 21), право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду,

слідчого судді, прокурора, слідчого (частина перша статті 24), право на перегляд вироку, ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня (частина друга статті 24) [4]. Досить часто «гарантування» згадується у приписах кримінального процесуального закону, присвячених міжнародному співробітництву.

Отже, у кримінальному (судовому) провадженні гарантуються права і свободи, визначені Конституцією України, які додатково розкриті через засади кримінального провадження. Сторонам обвинувачення і захисту законодавцем гарантуються рівні можливості у виконанні їх процесуальних функцій, базисом яких є загальні засади кримінального процесу.

Передусім необхідно вказати на принцип правової визначеності, який прямо не згадується ні в Основному Законі, ні в КПК, але який визнається загальним принципом і складовою частиною верховенства права, знаходить своє відображення у джерелах права ЄС і застосовується у практиці Європейського суду. Аналіз правової процедури судового провадження щодо кримінальних проступків дає змогу нам констатувати недостатнє дотримання саме принципу правової визначеності в законодавчій регламентації цієї процедури. Зокрема, це стосується: початку підготовчого судового провадження щодо кримінальних проступків і рішень, якими закінчується дізнання; початку розгляду провадження про кримінальний проступок у суді; розгляду обвинувальних актів щодо неповнолітнього, щодо неосудної особи у спрощеному судовому порядку (урегулювання належної правової процедури); ухвалення вироку на підставі угоди (неузгодженості між положеннями статей 382 і 474 КПК України); повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору; змістовного наповнення лексеми «судове засідання» та її використання щодо спрощеного провадження; затримання особи на 72 години; співвідношення засади незмінності складу суду і розгляду кримінальних проступків у спрощеному порядку; судового провадження в разі зміни правової кваліфікації проступку і розгляду додаткового обвинувачення в одному провадженні з первісним обвинуваченням; джерел доказів; процедури спрощеного судового провадження щодо кримінальних проступків; проголошення вироку та вручення його копії учасникам провадження; терміносистеми «недослідження доказів у судовому засіданні» (як підстави апеляційного оскарження); порядку розгляду апеляційної / касаційної скарги у провадженнях щодо кримінальних проступків.

У світлі забезпечення правової визначеності й однакового правозастосування варто звернути увагу на забезпечення у провадженнях щодо кримінальних проступків права на захист та особливості його реалізації у спрощеному судовому провадженні.

Так, у своїй позиції, яку Верховний Суд навів у постанові від 6 жовтня 2021 року у справі № 185/7793/20, він наголосив, що, оскільки спрощене кримінальне провадження щодо кримінальних проступків є обмеженням фундаментального права людини на справедливий судовий розгляд (зокрема, права на захист, права брати участь у судовому розгляді, права на оскарження судового рішення), стороною обвинувачення мають бути належним чином виконані вимоги статті 302 КПК України, тоді як суди повинні належним чином переконатися, що сторона обвинувачення виконала зазначені

вимоги, а також у належний спосіб перевірити скарги сторони захисту (у разі їх наявності) на порушення прокурором, слідчим положень указаної статті (порушенням було визнано ситуацію, коли під час написання заяви про визнання вини був відсутній адвокат, а орган досудового слідства належним чином не роз'яснив підозрюваному обмеження, які передбачені кримінальним процесуальним законом у разі розгляду кримінального провадження у спрощеному порядку). Така позиція вищої судової інстанції підтверджує гарантування реалізації права на захист і доступ до правосуддя за допомогою участі захисника під час усіх процесуальних дій, зокрема у разі погодження сторін на спрощене судове провадження, а також засобом щодо оскарження. Отже, якщо до обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні додана письмова заява підозрюваного щодо беззаперечного визнання своєї винуватості, згоди із встановленими досудовим розслідуванням обставинами, ознайомлення з обмеженням права апеляційного оскарження, під час складання якої був відсутній захисник, такі дії мають визнаватися істотним порушенням положень кримінального процесуального закону.

До ознайомлення з матеріалами закінченого провадженням розслідування сторона захисту не може визначитись зі згодою на розгляд обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду.

Прокурор зобов'язаний забезпечити надання особі, яка вчинила кримінальний проступок, *або* її захиснику, потерпілому чи його представнику копій матеріалів дізнання шляхом їх вручення, а в разі неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень, зокрема надсиланням копій матеріалів дізнання за останнім відомим місцем проживання чи перебування таких осіб. Висловлюється думка, що надсилання копій матеріалів справи щодо кримінального проступку за останнім відомим місцем перебування підозрюваного не забезпечує належне ознайомлення із закінченим досудовим розслідуванням і тим самим порушує права підозрюваного [1, с. 62]. Щодо цієї тези, варто зауважити, що надсилання копій матеріалів підозрюваному є останнім із можливих варіантів забезпечення ознайомлення з матеріалами закінченого дізнання, тобто підозрюваного можуть запросити для такого ознайомлення, ознайомити захисника (без участі підозрюваного), у матеріалах кримінального провадження повинна бути актуальна контактна інформація. Так, законодавцем передбачено достатньо процесуальних механізмів реалізації цього права. У протилежному випадку може виникнути ризик зловживання з боку підозрюваного (його захисника) й затягування процесуальних строків і, як наслідок, об'єктивна неможливість спрощеного судового провадження. Обвинувачений має право зробити вибір: або його справа буде розглянута за загальними правилами, або ж за правилами спрощеного провадження. З одного боку, не допускається примушування обвинуваченого до згоди з пред'явленим йому обвинуваченням і постановленням вироку в «спрощеному провадженні» [5, с. 294]. З іншого боку – небажання контактувати з дізнавачем, прокурором, загалом робити вибір – повинно розцінюватися (презюмуватися) як відмова щодо спрощеного судового провадження.

Захисник, на нашу думку, є важливим суб'єктом спрощеного провадження, зокрема й щодо кримінальних проступків. Оскільки діяння, що можуть розглядатися за спрощеною процедурою, не являють підвищеної суспільної небезпеки, участь захисника в таких провадженнях не визнається обов'язковою і здебільшого не застосовується. Проте на практиці доцільною видається зміна концепції – участь захисника повинна максимально забезпечуватися, насамперед роз'ясненням особі, що притягується до кримінальної відповідальності, права на захисника і можливості майбутнього спрощеного провадження. Саме участь захисника у провадженні щодо кримінального проступку убезпечить від порушення прав особи, затягування процесу та сприятиме виконанню мети диференціації кримінального провадження з балансом у виконанні його завдань.

Також потрібно підтримати позицію щодо доцільності згоди потерпілого на спрощене судове провадження, оскільки «вимога кримінального процесуального закону про встановлення згоди потерпілого є гарантією захисту його прав, сприяє активній участі потерпілого у кримінальному судочинстві, не дасть змогу обвинувачу й обвинуваченому із захисником вступити в неформальні переговори, наприклад щодо визнання тільки частини обвинувачення чи іншого злочину з пом'якшуючими обставинами в обмін на більш м'яке покарання» [5, с. 298], оскільки в такий спосіб реалізується принцип змагальності й принцип рівності сторін.

Ще однією складовою порушення права на захист називають процес відібрання пояснень, адже «при відібранні пояснення особі не роз'яснюється можливість звернення за правовою допомогою чи право відмовитися давати будь-які пояснення до моменту отримання такої правової допомоги, як це передбачено в чч. 3, 4 ст. 224 КПК України для допиту, а будь-яка процесуальна форма відібрання пояснення не передбачена взагалі. Така пропозиція законодавця суперечить правовій позиції ЄСПЛ, висловленій у справах «Сальдуз проти Туреччини» та «Яременко проти України», де вказувалося, що для здійснення обвинуваченим свого права на захист йому зазвичай повинна бути забезпечена можливість отримати ефективну допомогу захисника із самого початку провадження» [2, с. 52]. Дійсно, процедура відібрання пояснень КПК не закріплена. Водночас: покази і пояснення прирівнені у змістовному викладенні принципу свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї (стаття 18); надання пояснень з приводу підозри розглядається в контексті забезпечення права на захист частина перша статті 20); отримання пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від їх давання та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права визнається істотним порушенням прав людини й основоположних свобод та недопустимим доказом (частина друга статті 87) [4]. Загалом термін «пояснення» досить часто застосовується в КПК України, зокрема й у контексті, що потребує тлумачення (роз'яснення). Тому попри те, що до процедури відібрання пояснень може бути застосована аналогія кримінального процесуального закону, зокрема статті 224 КПК України (з огляду на визнання показів і пояснень, отриманих під час допиту й опитування, процесуальними джерелами доказів), необхідно підтримати пропозицію про доцільність законодавчого виокремлення процедури відібрання пояснень у провадженнях щодо кримінальних проступків.

Висновки. Підсумовуючи розгляд питання належного гарантування прав учасників судового провадження щодо кримінальних проступків, можна констатувати здебільшого необґрунтованість тверджень щодо законодавчого порушення таких прав. Регламентовані кримінальним процесуальним законом обмеження (що не ототожнюється з категорією «порушення») прав учасників судового провадження, які проявляються через об'єктивну усіченість можливостей реалізації деяких принципів кримінального провадження, узгоджуються із загальновизнаною практикою диференціації кримінального провадження у бік його спрощення. Загалом чинний КПК України закріплює достатню концепцію гарантування прав осіб під час здійснення провадження щодо кримінальних проступків. Проте окремі елементи цієї концепції доцільно уточнити внесенням відповідних законодавчих змін, що сприятиме насамперед правовій визначеності та припиненню дискусії стосовно законодавчого порушення прав учасників судового провадження щодо кримінальних проступків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божик В. І. Забезпечення прав особи під час досудового розслідування кримінальних проступків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2020. 20 с.

2. Карвацький А. М. Початок досудового розслідування кримінальних проступків: запрошення до дискусії. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 17 груд. 2018 р. К., 2018. С. 50–53.

3. Карпов Н. С. Проведення скороченого судового розгляду у кримінальному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2014. № 10-2, том 2. С. 104–106.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

5. Томин С. В. Підстави та умови розгляду обвинувального акта у спрощеному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Випуск 1 (4). С. 290–303.

6. Форостяний А. В. Проведення спрощеного судового розгляду за новим Кримінальним процесуальним кодексом. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 64–68.

REFERENCES

1. Bozhyk, V. I. (2020). Zabezpechennya prav osoby pid chas dosudovoho rozsliduvannya kryminal′nykh prostupkiv : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. [Ensuring the rights of a person during the pre-trial investigation of criminal misdemeanors : autoref. thesis ... candidate law of science]. Kyyiv, 2020. 20 p. [in Ukrainian].

2. Karvats′kyy, A. M. (2018). Pochatok dosudovoho rozsliduvannya kryminal′nykh prostupkiv: zaproshennya do dyskusiyi [Initiating a pretrial investigation of criminal misdemeanors: an invitation to debate]. *Mizhnarodni standarty spravedlyvoho pravosuddya ta*

yikh implementatsiya v ukrayins'ke zakonodavstvo : materialy Mizhnar. naukovo-prakt. konf [*International standards of fair justice and their implementation in Ukrainian legislation :* materials of the International scientific and practical conference]. Kyyiv. P. 50–53 [in Ukrainian].

3. Karpov, N. S. (2014). Provedennya skorochenoho sudovoho roz·hlyadu u kryminal′nomu protsesi [Conducting a summary trial in criminal proceedings]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University]*. Vol. 10-2, tom 2. P. 104–106 [in Ukrainian].

4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 2012 [Criminal Procedure Code of Ukraine 2012]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

5. Tomyn, S. V. (2014). Pidstavy ta umovy roz·hlyadu obvynuval′noho akta u sproshchenomu provadzhenni [Grounds and conditions for consideration of the indictment in the simplified procedure]. *Prykarpat·s'kyy yurydychnyy visnyk [Prykarpattia Legal Bulletin]*. Vol. 1 (4). P. 290–303 [in Ukrainian].

6. Forostyanyy, A. V. (2013). Provedennya sproshchenoho sudovoho roz·hlyadu za novym Kryminal′nym protsesual′nym kodeksom [Conducting a simplified trial under the new Criminal Procedure Code]. *Yurydychnyy chasopys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav [Legal journal of the National Academy of Internal Affairs]*. Vol. 2. P. 64–68 [in Ukrainian].

I. O. Yevtushenko, O. P. Milevskyi. THE RIGHT TO DEFENSE IN THE SYSTEM OF GUARANTEES OF THE RIGHTS OF PARTICIPANTS TO COURT PROCEEDINGS ON CRIMINAL MISDEMEANORS

The article raises the controversial issues of realization of the right to defense as a guarantee of the rights of participants to court proceedings on criminal misdemeanors and develops the ways of their solution. It is determined that the differentiation of the criminal procedural form in the direction of simplification is certainly appropriate and should in no way limit (violate) the rights of participants to criminal proceedings, and the standards for guaranteeing the rights of participants to criminal proceedings should be the same for all criminal proceedings, and deviations from such guarantee should be lawful. The author emphasizes that the realization of the right to defense in criminal misdemeanor proceedings is inextricably linked to the observance of the principle of legal certainty in the regulation of this institution. At the same time, the analysis of the legal procedure of criminal misdemeanor proceedings has led to the conclusion that the principle of legal certainty is insufficiently observed in the legislative regulation of this procedure. The author proves that defense counsel is an important subject of simplified criminal misdemeanor proceedings, but since the acts which may be considered under the simplified procedure do not pose an increased public danger, the participation of defense counsel in such proceedings is not recognized as mandatory and is mostly not applied. It is noted that it is the participation of a defense counsel in criminal misdemeanor proceedings which will protect against violation of a person's rights, delay in the process and will contribute to the fulfillment of the purpose of differentiation of criminal proceedings with a balance in the fulfillment of its tasks. It is

summarized that, in general, the current CPC of Ukraine enshrines a sufficient concept of guaranteeing the rights of individuals in criminal misdemeanor proceedings, but its individual elements should be clarified by introducing appropriate legislative changes, which will contribute primarily to legal certainty and end the discussion regarding the legislative violation of the rights of participants to criminal misdemeanor proceedings.

Keywords: *court proceedings, criminal offense, inquiry, right to defense, legal certainty, guarantees.*

Стаття надійшла до редколегії 12 квітня 2024 року

УДК 343.9
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.252-260

В. П. Любавіна,
канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінальної юстиції
e-mail: viktoriya.liubavina@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4715-1749;
А. В. Чурілова,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Державний податковий університет
e-mail: angelinachyrilova2002@ukr.net
ORCID ID 0009-0000-2242-2018

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД УБЕЗПЕЧЕННЯ СВІДКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджено проблемні аспекти щодо убезпечення свідка як особи, яка бере участь у кримінальному провадженні. За допомогою порівняльно-правового аналізу національного законодавства з законодавством окремих іноземних держав висвітлено стан нормативної пропозиції щодо безпеки свідків. З'ясовано потенційні можливості імплементації окремих аспектів іноземного законодавства в законодавчі акти національної правової системи. Визначено, що законодавство Республіки Австрія, а саме Федеральний закон № 526, чітко визначає коло свідків, які можуть бути долучені до програми захисту свідків. Відповідно до цього закону свідками визнаються особи, яким загрожує небезпека у зв'язку з володінням важливою інформацією про кримінальні справи про організовану злочинність, злочини проти громадського порядку, злочини у сфері незаконного обігу наркотиків та деякі інші злочини.

Австрійські заходи безпеки подібні до європейських: переміщення свідка в безпечну зону, переїзд на інше місце проживання (в інше місто або навіть в іншу державу); створення нової «історії» життя людини (легенди), оформлення нових документів; опікун; зміна документів, що посвідчують особу; пов'язування нових документів з існуючими базами даних; відстеження наданих клієнтом паролів, адреса електронної пошти та імен користувачів; соціальна адаптація до нового місця проживання; психологічна допомога потерпілому (свідку) тощо.

Було виявлено, що французьке законодавство дозволяє навіть повну анонімність особистих свідчень з метою максимального захисту свідків. Це досить дієвий стимул для надання особою таких доказів і дає змогу правоохоронним органам спростити процедуру захисту свідків. Було зроблено висновок, що концепція захисту свідків і потерпілих повинна включати положення про ці три елементи. Проте поняття

© Любавіна В. П., Чурілова А. В., 2024

безпеки в законодавстві та теорії кримінального процесу не є тотожними й загальноприйнятого визначення поняття «безпека» в теорії на сьогодні немає.

Ключові слова: *порівняльно-правове законодавство, кримінальне провадження, захист учасників кримінального судочинства, програма захисту свідка.*

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу та розроблення рекомендацій, практичних положень щодо вдосконалення національного інституту убезпечення учасників кримінального провадження, зокрема внесенням змін до кримінально-процесуального законодавства та положень, що визначають діяльність уповноважених органів з метою забезпечення вимоги міжнародних стандартів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) визначення поняття, цілей і завдань інституту убезпечення учасників кримінального судочинства; 2) вивчення зарубіжного досвіду організації відповідного інституту в рамках різних правових систем; 3) аналізування стандартів та рекомендацій європейських міжнародних регіональних організацій, визначення відповідності законодавства України зазначеним вимогам; 4) визначення специфіки правового регулювання, специфіки заходів безпеки в США та країнах Європи; 5) формування конкретних пропозицій щодо вдосконалення національного кримінально-процесуального законодавства та основного закону, що регулює відносини щодо захисту учасників кримінального судочинства; 6) зробити висновки щодо можливості запровадження в Україні комплексної системи захисту свідків та інших учасників кримінального провадження, відомої як Програма захисту свідків (ПЗС).

Постановка проблеми. Питання захисту учасників кримінального провадження від незаконного фізичного чи психічного впливу на сьогодні є дуже актуальним. Одним із основних напрямів виявлення, попередження, розкриття, розслідування та попередження злочинів є належно проведене розслідування кримінального правопорушення. Безперечно, у процесі розслідування злочину правоохоронними органами важко переоцінити значення показів свідків злочину. Проте значна частина свідків приховує факти злочину та не звертається до правоохоронних органів чи відповідних судів. Це призводить до зростання індексу латентності злочинності, безкарності злочинців, порушення нормального ритму життя громадянського суспільства. У більшості зарубіжних країн до осіб, які володіють певною юридично значущою інформацією, застосовується велика кількість різноманітних гарантованих державою заходів з метою забезпечення їх перебування як свідка та безпечного існування. Впровадження такого захисту стало гострою потребою українського суспільства. Програми захисту свідків у розвинутих країнах передбачають не лише фізичний захист, а й моральну та матеріальну допомогу потерпілим, свідкам та іншим учасникам кримінального процесу. Такі програми ефективно діють у США, Німеччині, Австрійській Республіці, Франції та багатьох інших країнах. У нашій країні це питання регулюється Законом України від 23 грудня 1993 року № 3782-XII «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Немає спеціальних програм чи схем, які забезпечують захист фігурантів кримінального провадження. Лише розпорядження КМУ від 15 листопада 2017 року № 1023-р

«Про затвердження стратегії розвитку МВС на період до 2020 року» передбачає розвиток та оптимальну реалізацію інших державних органів у системі захисту свідків в Україні. Актуальність цього дослідження пояснюється відсутністю комплексної та належної національної правової бази щодо захисту прав свідків.

Виклад основного матеріалу. Ефективність кримінального провадження значно залежить від повноти та всебічного дослідження обставин справи, встановлення фактів і відомостей, які дають змогу правильно оцінити докази та прийняти рішення в конкретному провадженні. Найважливішим і «надійним» джерелом цих фактів та відомостей завжди були покази свідків, потерпілих та інших учасників кримінального провадження, хоча ці докази не мають заздалегідь визначеної сили. Правдиві показання свідків дають змогу перевірити відомості, отримані під час попереднього слідства, встановити правильність доказів і виявити нові. Так, забезпечення участі свідків та інших осіб у кримінальному провадженні є одним з основних завдань органів попереднього розслідування та суду. На жаль, на практиці трапляються ситуації, коли потерпілий чи свідок відмовляється давати покази або ухиляється від процесуальних дій, змінює свої попередні покази (які є вирішальними за принципом безпосереднього розгляду доказів судом), дає неповні або недостатньо чіткі покази у справі.

За даними опитування прокурорів і слідчих, у 40 % кримінальних проваджень проти життя і здоров'я людей був незаконний вплив на свідків. За формами впливу на першому місці насильство – 43 % випадків, на другому – корупція – 23 %. Унаслідок таких дій близько третини фігурантів кримінального провадження змінили свої покази, а третина ухилилися від кримінального провадження [1, с. 208]. Важливо зазначити, що такий стан речей викликає у людей недовіру до правоохоронних органів та правосуддя. Неспроможність захистити своїх громадян означає, що більшість людей боїться розголошення фактів та інформації, які можуть бути використані у злочинних цілях. Особливо гостро ця проблема постає в контексті вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів (злочинів проти людяності та корупції, військових злочинів), коли залякування свідків і потерпілих пов'язується з необмеженими можливостями організованої злочинності, зокрема і в Україні.

Наразі в Україні відсутня цілісна система захисту свідків і потерпілих у кримінальному провадженні. Основою правового регулювання в цій сфері є законодавство України, «спрямоване на забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Визначає підстави та порядок здійснення уповноваженими органами України правових, організаційних, технічних та інших заходів, спрямованих на захист від протиправних посягань на життя, здоров'я, житло й майно осіб, які беруть участь у виявленні та попередженні, припинення, розкриття або під час розслідування злочинів, або під час розгляду кримінальних справ. Метою цих заходів є створення умов, необхідних для належного здійснення правосуддя. Крім того, чинний Кримінально-процесуальний кодекс України містить положення, спрямовані на недопущення будь-якого впливу на потерпілого, свідків та інших учасників кримінального провадження. Наприклад, стаття 2 містить заходи щодо убезпечення кримінального переслідування, спрямовані на уникнення можливого негативного впливу на зазначених осіб. А статті 56 і 66, відповідно, закріплюють право свідка і потерпілого вимагати убезпечення у випадках, передбачених законом [2].

Історично найбільший досвід у створенні та розвитку інституції мають Сполучені Штати, де наразі функціонує ефективна та надійна система підтримки жертв злочинів та громадян, які добровільно співпрацюють з правоохоронними органами та ризикують стати жертвами нападу злочинців [3, с. 90]. Конгрес США прийняв Закон про боротьбу з організованою злочинністю, який надає Генеральному прокурору США право виділяти кошти для забезпечення захисту свідків, які перебувають у небезпеці [4, с. 24]. Але, згідно з цим законом, захист надавався лише свідкам у справах про організовану злочинність, а у справах про загальну злочинність свідки та інші учасники процесу не захищені. Тобто запроваджено критерії визначення категорій справ та осіб, які потребують захисту, з метою уникнення зловживань та раціонального використання засобів і заходів. У цьому випадку можна свідчити про запровадження принципу пропорційності під час застосування до свідка відповідних заходів, коли допомога відповідає витраченим коштам. Згодом на виконання зазначеного закону в США було прийнято ряд нормативно-правових актів, які сприяли розвитку інституту безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а саме: Програма щодо захисту свідків (1982), Програма захисту та захисту свідків (1982), «Про реформування системи захисту свідків» (1984), «Про боротьбу зі злочинністю» (1984), «Про права потерпілих і реституцію» (1990).

Програма щодо захисту свідків (1982) надала правоохоронним органам повноваження створювати спеціальні умови для свідків з метою забезпечення їх безпеки. Зокрема, за цією програмою захист може бути забезпечений у випадках, коли свідок надає всю відому йому інформацію для адміністрування правосуддя, оскільки свідок та члени його сім'ї, які беруть участь у кримінальному провадженні, ризикують своїм життям, можлива повна або часткова компенсація з боку державних органів або органів місцевого самоврядування за організацію заходів безпеки [6; 7].

Основною метою прийняття закону «Про захист потерпілих і свідків злочинів» [6] є «надання громадянам відносно безпечних і більш прийнятних форм участі в кримінальному судочинстві, підвищення їх безпеки та значення в кримінальному процесі». Закон також криміналізує мовчазний вплив потерпілого чи свідка злочину та вдосконалює механізм відшкодування шкоди, заподіяної жертві злочину. Так, згідно з цим законом знущання або спроби знущань караються штрафом у розмірі 250 000 доларів США або позбавленням волі на строк до 10 років, або обома способами. Цей закон було вдосконалено, і 1984 року було прийнято Закон про реформу безпеки свідків і Закон про боротьбу зі злочинністю, що значно розширило сферу заходів безпеки. Законодавчі органи штатів також активно реагують на потреби свідків злочинів: 39 штатів запровадили компенсаційні заходи для тих, хто дає правдиві свідчення та потребує захисту. Крім того, кримінально-процесуальні закони окремих держав встановлюють спеціальні стандарти, спрямовані на забезпечення безпеки свідків [4, с. 29].

Важливим критерієм довіри є те, що ця система не є виключною прерогативою одного державного органу, вона існує на кількох рівнях. У безпеці свідків беруть участь як федеральні органи влади, так і органи штату, а також окремі муніципальні департаменти (Маршальська канцелярія безпосередньо вживає заходів щодо забезпечення

безпеки свідків; умови для переселення забезпечують органи штату, органи влади окремих округів і міст; постановити ухвалу про виклик свідків) [7; 8].

Сьогодні Федеральна програма безпеки свідків (WITSEC) є найстарішою програмою у світі, яка діє під керівництвом Служби судових приставів протягом 30 років. Основний елемент його роботи – скритність і постійний рух. Також практикується зміна персональних даних свідків та членів їхніх сімей. Через високу вартість програма працює лише для невеликої кількості людей; за критеріями – це особи, які опинилися в особливо небезпечній ситуації [9, с. 124; 7; 8]. Так, можна говорити про поступове розширення кола осіб та заходів захисту свідків в американському законодавстві, коли Основний Закон трансформується у комплексний міжгалузевий акт, що регулює такі питання. WITSEC стала моделлю для таких програм у всьому світі. У Канаді та Австралії існують подібні федеральні програми, які співіснують із програмами, встановленими окремими штатами [9, с. 123].

У Німеччині відповідні інститути та правова база були створені значно пізніше, ніж у США. Довгий час у Німеччині подібні заходи впроваджувалися спецпідрозділами поліції, керуючись у своїй діяльності відомчими нормативними актами МВС та Міністерства юстиції, які часто суперечили чинному законодавству через дискреційні повноваження щодо прийняття рішень [9, с. 195]. Заходи щодо забезпечення безпеки свідків були впроваджені відповідно до спільної директиви II «Внутрішньої» робочої групи, яка входила до складу Конференції (Ради) Міністрів.

Застосування заходів забезпечення безпеки свідків ґрунтувалося на засадах кримінального права, які регулюють діяльність поліції, зокрема принципі крайньої необхідності. Проте щодо необхідності їх розширення (збільшення обсягів та диверсифікації) німецькі експерти дослідили, що нормативна база, що існує, є недостатньою для вирішення цієї проблеми [4, с. 35]. 1998 року Федеративна Республіка Німеччина ухвалила закон «Про регулювання питань, спрямованих на забезпечення безпеки свідків, які становлять небезпеку», згідно з яким до осіб, які перебувають під захистом, належать свідки (потенційні свідки), які подають або можуть вважатися суттєвими ознаками з метою розкриття особливо тяжких злочинів, зокрема насильницьких та інших, вчинених організованими групами, а також їх сім'ями та близькими, якщо існує загроза їх життю, здоров'ю чи благополуччю. Цей закон передбачав графік процедури допуску до захисту свідків та її завершення.

Застосований захід захисту свідка може бути скасовано, якщо особа досягла його виконання способом обману, погроз, підкупу, умисного надання недостовірної або неповної інформації [4, с. 34]. Цей закон також передбачає заходи для убезпечення свідків, такі як використання відеозапису показів свідків, зокрема дітей-жертв насильницьких злочинів; гарантувати конфіденційність персональних даних свідків на всіх стадіях кримінального провадження; надання правової допомоги потерпілим і свідкам. З 1 січня 2002 року в Німеччині діє закон «Про координацію захисту вразливих свідків», який розкриває прямий механізм убезпечення свідків. Відповідно до п. 1 § 1 («Сфера застосування») цього Закону безпека особи, без ідентифікації якої значно ускладнюється встановлення майнових прав у кримінальному провадженні чи

ідентифікація обвинуваченого, за умови, що згода особи отримана та існує загроза її життю, здоров'ю, свободі чи особистому майну [4, с. 35]. Особистий захист відповідно до цього закону забезпечується поліцейськими підрозділами або згідно з федеральним законом (на основі законів штату) компетентними органами захисту свідків.

Програма захисту свідків у Німеччині також передбачає ряд вимог, які повинні виконувати обидві зацікавлені сторони, а саме: добровільна участь особи в програмі захисту свідків; здійснення регулярного моніторингу укладених договорів; пряма матеріальна та фінансова допомога в рамках захисту з метою підтримки належного рівня обслуговування, а не для збагачення захищеної особи; двостороння відповідальність за забезпечення режиму конспірації щодо всіх заходів захисту свідків тощо [10, с. 143–144]. У Німеччині, як і в США, були розроблені комплексні програми та створені спеціальні підрозділи для убезпечення людей, які беруть участь у кримінальному правосудді та сприяють йому. Ці інститути мають багато спільного: поєднання гарантій процесуальної безпеки та фізичного захисту людей, їх майна та близьких; визначення категорії злочинів, щодо яких може бути звернено захист; визначення критеріїв «придатності» повідомлення до співпраці та поширення для його захисту; гарантувати фінансову та психологічну допомогу особам; використання методу модифікації персональних даних; системний характер живих заходів: допомога окремим особам надається як державними службами, так і місцевими органами влади (штат / округ). Міжнародне співтовариство злочинців XX століття підтримало курс на розвиток і впровадження інституту захисту учасників кримінального процесу, розпочало активне обговорення актуальних досліджень і створення загальних принципів і рекомендацій. Це зумовлено транскордонним характером багатьох особливо тяжких злочинів (особливо тероризму) та загальною глобалізацією, а також у Європі необхідністю уніфікації законодавства та співпраці між державами в рамках ЄС. Важлива роль у створенні інституту, відповідального за убезпечення людей, які сприяють злочинам. Ці документи встановлюють права та інтереси громадян, які беруть участь кримінальному правосудді та сприяють йому.

Особливу увагу в рекомендаціях приділено жертвам злочинів, адже їхня головна мета – зміцнити довіру до правосуддя. Крім того, вони вимагають від жертви компенсації на фізичному, психологічному, матеріальному та соціальному рівнях, а також вжиття заходів для заохочення жертв до співпраці з силами безпеки [12]. Основна перевага Рекомендації щодо становища потерпілого в кримінальному праві та процесі полягає в розробленні керівних принципів для перегляду відповідного національного законодавства та практики. На додаток до цього рекомендовано режим, якому з існуючих державних і приватних установ потрібно доручити функцію допомоги жертвам злочинів. Такою допомогою є можливість надання термінової допомоги, а саме [12]: фізичний захист від помсти злочинця; довгострокова медична, психологічна, соціальна та матеріальна допомога; правова підтримка для запобігання потенційній віктимізації; допомога під час кримінального провадження. Питання співробітництва та забезпечення безпеки в окремих категоріях кримінального провадження вирішуються спеціалізованими міжнародними нормативно-правовими актами в різних сферах протидії злочинності (наприклад, Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми 2005 року).

Комітет міністрів Ради Європи вважає неприйнятним те, що система кримінальної юстиції не може притягнути обвинувачених до відповідальності та отримати судове рішення через відмову свідків надати правдиву та добровільну інформацію [12]. Вищезазначені стандарти становлять мінімальні вимоги, які передбачають створення ефективної системи захисту учасників кримінального провадження, впроваджуючи відповідні рекомендації в національне законодавство, створюють передумови для співпраці з метою вдосконалення інституту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Підтримання прокурором державного обвинувачення : підручн. [для студентів вищих юридичних навчальних закладів] / Блажівський Є., Якимчук М., Козьяков І., Туркот М. та ін. К. : Національна академія прокуратури України, 2014. 512 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL : http:// zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/

3. Гриньків О. О. Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства: становлення і розвиток в окремих зарубіжних країнах. *Право і суспільство*. 2007. № 4. С. 89–92.

4. Гриньків О. О., Ляш А. О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві : монографія. URL : irbis.library.te.ua/cgi-bin/irbis64r_15/

5. Victim and Witness Protection Act of 1982 / Public Law. 97-291-Oct.12/1982. URL : https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-96/pdf/STATUTE-96-Pg1248.pdf

6. Witness Security Program. U.S. Marshals Service. URL : https://www.usmarshals.gov/witsec/7

7. Falcon, G. (2013, 2 16). Inside the witness protection program. CNN. URL : http://edition.cnn.com/2013/02/16/justice/witness-protection-program/

8. Семків Т. Удосконалення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2017. № 3(15). С. 119–128. URL : http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/3-2017/semkiv.pdf

9. Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз : навчальний посібник / В. К. Шкарупа, М. В. Коваль, В. М. Андрущук та ін. Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2007. 194 с.

10. Азаров М. Ю. Досвід роботи Італії та Німеччини щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)* : наук.-практ. журн. К., 2003. № 7. С. 139–145.

11. Рекомендація Комітету міністрів державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального 33 процесу. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_127

12. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям. URL : http://scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf

REFERENCES

1. Pidtrymannia prokurorom derzhavnoho obvynuvachennia : pidruchn. [dlia studentiv vyshchykh yurydychnykh navchalnykh zakladiv] / Ye. Blazhivskyi, M. Yakymchuk, I. Koziakov, M. Turkot ta in. K. : Natsionalna akademiia prokuratury Ukrainy, 2014. 512 s.

2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI. URL : http:// zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/

3. Hrynkiv O. O. Zabezpechennia bezpeky uchasnykiv kryminalnoho sudochynstva: stanovlennia i rozvytok v okremykh zarubizhnykh krainakh. *Pravo i suspilstvo.* 2007. № 4. S. 89–92.

4. Hrynkiv O. O., Liash A. O. Zakhody zabezpechennia bezpeky u kryminalnomu sudochynstvi : monohrafiia. URL : irbis.library.te.ua/cgi-bin/irbis64r_15/

5. Victim and Witness Protection Act of 1982 / Public Law. 97-291-Oct.12/1982. URL : https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-96/pdf/STATUTE-96-Pg1248.pdf

6. Witness Security Program. U.S. Marshals Service. URL : https://www.usmarshals.gov/witsec/7

7. Falcon, G. (2013, 2 16). Inside the witness protection program. CNN. URL : http://edition.cnn.com/2013/02/16/justice/witness-protection-program/

8. Semkiv T. Udoskonalennia zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu provadzhenni. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy.* 2017. № 3(15). S. 119–128. URL : http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/3-2017/semkiv.pdf

9. Zabezpechennia bezpeky uchasnykiv kryminalnoho sudochynstva v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh: porivnialnyi analiz : navchalnyi posibnyk / V. K. Shkarupa, M. V. Koval, V. M. Andrushchuk ta in. Irpin : Nats. un-t DPS Ukrainy, 2007. 194 s.

10. Azarov M. Yu. Dosvid roboty Italii ta Nimechchyny shchodo zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka)* : nauk.-prakt. zhurn. K., 2003. № 7. S. 139–145.

11. Rekomendatsiia Komitetu ministriv derzhavam-chlenam stosovno polozhennia poterpiloho v mezhakh kryminalnoho prava ta kryminalnoho 33 protsesu. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_127

12. Rekomendatsiia Komitetu ministriv Rady Yevropy derzhavamchlenam shchodo zakhystu svidkiv ta osib, yaki spivpratsiuiut z pravosuddiam. URL : http://scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf

V. P. Liubavina, A. V. Churilova. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING SECURITY OF WITNESSES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the problematic aspects of protecting the safety of a witness as a person participating in criminal proceedings. With the help of a comparative legal analysis of the national legislation with the legislation of certain foreign countries, the status of the normative proposal regarding the security of witnesses is highlighted. Potential possibilities of implementation of certain aspects of foreign legislation into legislative acts of the national

legal system have been clarified. It was determined that the legislation of the Republic of Austria, namely Federal Law No. 526, clearly defines the circle of witnesses who can be included in the witness protection program. According to this law, witnesses are recognized as persons who are in danger in connection with the possession of important information about criminal cases of organized crime, crimes against public order, crimes in the field of illegal drug trafficking and some other crimes.

Austrian security measures are similar to European ones: moving the witness to a safe zone, moving to another place of residence (to another city or even to another country); creation of a new "story" of a person's life (legend), drawing up new documents; Guardian; change of identity documents; linking new documents with existing databases; tracking client-provided passwords, email addresses and usernames; social adaptation to a new place of residence; psychological assistance to the victim (witness), etc.

It was found that French law allows even complete anonymity of personal testimony in order to maximize the protection of witnesses. This is quite an effective incentive for a person to provide such evidence and allows law enforcement agencies to simplify the witness protection procedure. It was concluded that the concept of witness and victim protection should include provisions on these three elements. However, the concept of security in the legislation and the theory of the criminal process are not the same, and there is currently no generally accepted definition of the concept of "security" in the theory.

Key words: *comparative legal legislation, criminal proceedings, protection of participants in criminal proceedings, witness protection program.*

Стаття надійшла до редколегії 2 квітня 2024 року

УДК 343.1
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.261-267

А. М. Лазебний,
канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
e-mail: a_lazebna15@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-9812-6151;
М. В. Смородінова,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня,
Державний податковий університет
e-mail: smorrodinka@i.ua
ORCID ID 0000-0002-7539-533X

ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті досліджується поняття та значимість судової експертизи у кримінальному провадженні. Перераховано види судових експертиз згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством. Розглянуто поняття судово-екологічної експертизи. Проаналізовано чинне законодавство в контексті регулювання призначення та проведення судово-екологічної експертизи в умовах воєнного стану.

В умовах ведення повномасштабної війни призначення та проведення судово-екологічної експертизи на деокупованих та інших територіях в умовах особливого стану набуває все більшого значення. Останнім часом розширюється коло внесених змін до кримінально-процесуального законодавства в частині регулювання цього явища. Досудове розслідування не зазнало суттєвих змін, однак виникає багато дискусійних питань і непорозумінь, коли йдеться про порядок проведення та процесуальні строки. Це зі свого боку зумовлює актуальність теми та потребу у ретельному вивченні законодавчої бази, аналізування проблемних питань, які виникають у зв'язку з цим. Тому в умовах збільшення вчинення кримінально-караних дій важливо, щоб кримінальне процесуальне законодавство України давало змогу розслідувати та регламентувало цей процес.

Ключовими законодавчими актами у проведенні судово-екологічних експертиз є Закон України «Про судову експертизу», наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», Кримінальний процесуальний кодекс України. У цих нормативно-правових актах містяться вимоги до суб'єктів, їх права та обов'язки, порядок проведення та ключові моменти досліджень.

© Лазебний А. М., Смородінова М. В., 2024

Об'єктами екологічної експертизи є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації.

Варто зазначити, що характерною особливістю судово-екологічних експертиз під час розслідування правопорушень проти довкілля є те, що їх можуть призначати як на початковому етапі досудового розслідування, так і на подальших етапах судового розгляду, залежно від потреби.

Ключові слова: *експерт, судова експертиза, судово-екологічна експертиза, кримінальне правопорушення, довкілля.*

Метою дослідження є теоретичне дослідження особливостей проведення екологічної експертизи в умовах воєнного стану в кримінальному процесуальному законодавстві України.

Постановка проблеми. У зв'язку з ускладненою політичною ситуацією в Україні загострилися різні види злочинності, які не мають детального відображення в офіційній статистиці з причин високої латентності. Особливе місце займають кримінальні правопорушення, які стосуються екологічної злочинності, зокрема ті, які потребують проведення експертиз. Значне завантаженість органів досудового розслідування, недостатня фахова підготовка випускників навчальних закладів призводять до неефективного розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, зокрема у зв'язку з недоцільним призначенням чи проведенням експертиз із порушеннями. Актуальним також є дослідження проведення судової експертизи за змінами в нормативних актах останніх років, які наближені до європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальних правопорушеннях проти довкілля найбільше розкриті в роботах відомих вітчизняних вчених у галузі кримінології, кримінального права та процесу, а також криміналістики, а також у законодавчих актах. Серед авторів потрібно відмітити С. О. Книженка, ключовими законодавчими актами є закони України та накази й інструкції. Однак саме питання проведення екологічної експертизи та здійснення її в умовах кримінального провадження не знайшли свого достатнього відображення в науковій літературі та залишились поза увагою.

Виклад основного матеріалу. Екологічна ситуація в Україні на сьогодні здебільшого зумовлена наявністю екологічної злочинності, яка не має свого відображення в офіційних статистиках з причин ускладненої політичної обстановки в державі та високої латентності подібних правопорушень. Детальний аналіз кримінально-процесуальних матеріалів та матеріалів слідчої практики дає підстави стверджувати, що на сьогодні існує ряд проблем, які стосуються неефективного розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, зокрема у зв'язку з недоцільним призначенням чи проведенням експертиз із порушеннями.

Незважаючи на ключове значення використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, ключову роль за будь-яких умов відіграє проведення судової експертизи для встановлення часу, місця

вчинення протиправної дії чи бездіяльності, обставин вчинення, умов та причин, що сприяли злочинним намірам або посяганню на екологію в результаті необережності або недбалості, та подальше використання таких висновків у доказуванні.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [6]. Аналіз судової практики показує, що під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля можуть бути застосовані такі її види:

1) судово-агротехнічна (визначає причини забруднення природного середовища, наслідком чого є занепад сільськогосподарських культур);

2) судово-біологічна (встановлює природу наявних біологічних об'єктів);

3) судово-ґрунтознавча (вивчає шари ґрунтового покриву);

4) судово-хімічна (досліджує розміри концентрації шкідливих речовин у навколишньому середовищі);

5) технологічна (приводить технологічний режим у відповідність до затвердженого проєкту);

6) токсикологічна (визначає наявність у пробах отруйних речовин);

7) судово-екологічна, яку останнім часом все частіше використовують експерти.

Загалом судово-екологічна експертиза – це процесуальна дія, сутністю якої є спеціальне дослідження, спрямоване на встановлення пов'язаних із порушеннями вимог екологічного законодавства обставин і фактів про екологічну подію, що призвела до загибелі людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, великих матеріальних збитків, забруднення навколишнього середовища, а також до інших тяжких наслідків, проведене у передбаченому процесуальним законом порядку обізнаними в галузі екології та певних прикладних наук особами за дорученням органу, що проводить розслідування, чи суду з метою встановлення фактичних даних, які у формі висновку судового експерта можуть стати доказом для встановлення істини у кримінальній, цивільній, адміністративній чи господарській справі [3, с. 23]. Проаналізувавши це поняття, можна зробити висновок, що основною функцією судово-екологічної експертизи є визначення фактичних обставин кримінальних правопорушень у сфері екології та встановлення причинних зв'язків між екологічними правопорушеннями та їх наслідками.

Об'єктами екологічної експертизи є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, а саме: локальна земельна ділянка, на якій виявлені ознаки негативного антропогенного впливу, зокрема забруднені земельні ділянки, ділянки із частковим або повним руйнуванням родючого шару ґрунту, забруднені площі зелених насаджень, території вивезення, складування й знищення відходів виробництва і споживання тощо; забруднені водні простори (ділянки рік, озер, водоймищ); забруднений повітряний простір; проби атмосферного повітря, води, ґрунту, відібрані в межах антропогенного забруднення навколишнього середовища; зразки флори й фауни, які піддалися негативному антропогенному впливу; виробничі й складські приміщення промислових, комунальних

та інших підприємств і організацій, їх очисні спорудження, газоочисні й пилоуловлювальні установки тощо; механізми, устаткування, їх вузли та деталі з місця, де відбулася надзвичайна екологічна ситуація; відомості з технічної документації й актів перевірки екологічного стану об'єктів; результати обстеження об'єктів навколишнього середовища санітарно-епідеміологічними, природоохоронними й іншими спеціально уповноваженими органами; інші джерела інформації про негативний антропогенний вплив на навколишнє середовище [5].

Крім перерахованих вище об'єктів, судово-екологічна експертиза має свої завдання. Але часто на практиці під час вирішення цих завдань спеціальних знань однієї уповноваженої особи замало, потрібне залучення експертів інших спеціальностей. Відповідно до такої особливості судово-екологічна експертиза має своєрідний характер та проводиться кількома спеціалістами з різних галузей спеціальних знань, які в кінці формулюють один спільний експертний висновок [1, ст. 72]. Такі дії не лише впливають на кримінально-правову кваліфікацію діяння, а й допомагають вирахувати конкретні ознаки правопорушення. У зв'язку з цим у межах розслідувань екологічних правопорушень разом із судово-екологічною експертизою одразу потрібно призначати ряд супутніх: наприклад, біологічну, хімічну, ветеринарну, судово-медичну, будівельно-технічну тощо. Потреба в комплексі експертиз існує ще й тому, що поряд з негативними наслідками в екологічній сфері виникають захворювання людей, загибель тварин, забруднення ділянок місцевості концентратами тощо.

Як зазначено в Законі України та Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, слідчий залежно від потреби визначає установу, якій доручає проведення експертизи. Це можуть бути науково-дослідні інститути судових експертиз Міністерства юстиції України, експертні установи Міністерства внутрішніх справ України, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України тощо [2, ст. 70].

Згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством експерта залучають до діяльності після внесення інформації про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Кримінальний процесуальний кодекс визначає суб'єкта експертної діяльності, його права та обов'язки, а також вимоги до них. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 69 КПК України експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [4].

Варто зазначити, що характерною особливістю судово-екологічних експертиз під час розслідування правопорушень проти довкілля є те, що їх можуть призначати як на початковому етапі досудового розслідування, так і на подальших етапах судового розгляду залежно від потреби. Вирішуючи питання про доцільність призначення такої експертизи, слідчий має переконатися в її необхідності, а також має чітко визначити її предмет і завдання.

Ефективне розслідування протиправних діянь проти довкілля неможливе і без застосування науково-технічних засобів. Передусім вони забезпечують процес збирання доказів, а надалі можуть бути і самими доказами в кримінальному провадженні. Зважаючи на можливості сучасних техніко-криміналістичних засобів, вони застосовуються під час проведення всіх слідчих (розшукових) дій у ході розслідування такого виду кримінальних правопорушень: огляд місця події, освідування, допит, слідчий експеримент, обшук, а також проведення експертиз. У межах цієї категорії кримінальних проваджень найчастіше, залежно від слідчої ситуації, застосовують техніко-криміналістичні засоби для пошуку матеріальних носіїв інформації про кримінальне правопорушення: знарядь вчинення(інструментів, легкозаймистих та агресивних рідин, розпилювачів барвників тощо); мікрооб'єктів (мікрочасток лакофарбових покриттів, волокон з тканини одягу тощо); мікрослідів (подряпин, нашарування металу); інформаційних слідів. Особливістю техніко-криміналістичного забезпечення розслідування протиправних діянь проти довкілля є те, що під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема під час огляду місця події, спеціаліст не завжди може забезпечити повноту вилучення носіїв інформації, надати попередню оцінку інформативної значущості вилучених програмних і апаратних засобів, вжити заходів для максимального збереження інформаційних слідів. У таких випадках виникає потреба у спеціальному обладнанні, залученні відповідних профільних фахівців [7, с. 187].

Потрібно зазначити про надану законодавством можливість стороні захисту із власної ініціативи самостійно залучати експертів для проведення дослідження на договірних умовах. Певною мірою це сприяє більш об'єктивному розгляду справи в суді, адже сторона захисту подає до суду одержаний висновок експерта, і він рівноцінний всім тим висновкам експертів, які отримані за результатами досліджень, призначених іншими сторонами кримінального провадження.

Якщо в результаті проведення судово-екологічної експертизи було встановлено особу, яка причетна до вчинення такого кримінального правопорушення, слідчий її допитує як підозрюваного за вимогами ст. 224 КПК України. Під час підготовки до допиту слідчий повинен ознайомити підозрюваного з документами, які стосуються екологічної сфери (наприклад, з технічною документацією, положеннями, інструкціями, наказами тощо).

Висновки. Отже, судово-екологічна експертиза – це процесуальна дія, суттю якої є спеціальне дослідження, спрямоване на встановлення пов'язаних із порушеннями вимог екологічного законодавства обставин і фактів про екологічну подію, що призвела до загибелі людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, великих матеріальних збитків, забруднення навколишнього середовища, а також до інших тяжких наслідків, проведене у передбаченому процесуальним законом порядку обізнаними в галузі екології та певних прикладних наук особами за дорученням органу, що проводить розслідування, чи суду з метою встановлення фактичних даних, які у формі висновку судового експерта можуть стати доказом для встановлення істини у кримінальній, цивільній, адміністративній чи господарській справі. Екологічна ситуація в Україні сьогодні здебільшого напружена, що потребує проведення подібних експертиз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бордюгова Л. Г. Поняття і процесуальна природа судово-екологічної експертизи. *Форум права.* 2009. № 1. С. 70–77.

2. Бордюгов Л. Г. Судово-екологічна експертиза – основна форма використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти довкілля. *Криміналістичний вісник* : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України, КНУВС ; редкол. : Є. М. Моісеєв (голов. ред.) та ін. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. № 2(10). С. 67–72.

3. Книженко С. О. Використання спеціальних знань в розслідуванні екологічних злочинів. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право.* Харків, 2014. № 735.

4. Кримінально-процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text (дата звернення: 11.03.2024).

5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ від 08.10.1998 № 53/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 11.03.2024).

6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 10.03.2024).

7. Туровець Ю. М., Кравчук О. В. Проблеми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти довкілля в умовах дії нового кримінального процесуального законодавства України. *Криміналістичний вісник.* 2014. № 2 (22). С. 21–27.

REFERENCES

1. Bordyugova L. G. Concept and procedural nature of forensic environmental examination. *Law forum.* 2009. No. 1. P. 70–77.

2. Bordyugov L. G. Forensic environmental examination is the main form the use of special knowledge during the investigation of crimes against the environment. *Criminal Bulletin* : Scientific and Practical. coll. / DNDEKTS of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, KNUVS; Editor : E. M. Moiseyev (chief editor) and others. K. : Ed. House "In Yure", 2008. No. 2(10). P. 67–72.

3. Knyzhenko S. O. Use of special knowledge in the investigation of environmental crimes. *Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Series: Law.* Kharkiv, 2014. No. 735.

4. Criminal Procedure Code : Law of Ukraine dated 04/13/2012 No. 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text (access date: 03/11/2024).

5. On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies : Order dated 08.10.1998 No. 53/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 03/11/2024).

6. On forensic examination : Law of Ukraine dated February 25, 1994 No. 4038-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 03/10/2024).

7. Turovets Yu. M., Kravchuk O. V. Problems of using special knowledge in the investigation of crimes against the environment in the conditions of the new criminal procedural legislation of Ukraine. *Forensic Herald.* 2014. No. 2 (22). P. 21–27.

A. M. Lazebnyi, M. V. Smorodinova. PROBLEMS OF APPOINTMENT AND CONDUCT OF ENVIRONMENTAL EXPERTISE

The article examines the phenomenon of forensic examination. The types of forensic examinations are listed in accordance with the current criminal procedural legislation. The concept of forensic environmental examination is considered. The current legislation in the context of regulating the appointment and conduct of forensic environmental expertise under martial law is analyzed.

In the conditions of waging a full-scale war, the study of the purpose and conduct of a forensic environmental examination in the occupied and not only territories in the conditions of a special state is gaining more and more importance. Recently, the range of amendments made to the criminal procedural legislation regarding the regulation of this phenomenon has been expanding. The pre-trial investigation has not undergone significant changes, but there are many debatable issues and misunderstandings when it comes to the procedure and procedural terms. This, in turn, determines the relevance of the topic and the need for a thorough study of the legislative framework, analysis of problematic issues that arise in connection with this. Therefore, in the conditions of an increase in the commission of criminally punishable acts, it is extremely important that the criminal procedural legislation of Ukraine enables the investigation and regulates this process.

The key legislative acts in the conduct of forensic environmental examinations are the Law of Ukraine "On Forensic Examination", the Order of the Ministry of Justice "On Approval of the Instructions on the Appointment and Conduct of Forensic Examinations and Expert Studies and Scientific and Methodological Recommendations on the Preparation and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies" , Criminal Procedure Code. These regulations contain requirements for subjects, their rights and obligations, the procedure for conducting and key points of research.

The objects of environmental expertise are material and materialized sources of information containing factual data about the circumstances of an emergency environmental situation.

It should be noted that a characteristic feature of forensic environmental examinations in the investigation of crimes against the environment is that they can be appointed both at the initial stage of the pre-trial investigation and at the subsequent stages of the trial, depending on the need.

Key words: *expert, forensic examination, forensic environmental examination, criminal offense, environment.*

Стаття надійшла до редколегії 22 березня 2024 року

УДК 343.343.1
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.268-276

С. О. Софієв,
канд. юрид. наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
e-mail: sasofiev@gmail.com
ORCID ID 0009-0000-2414-6192;
А. А. Теслицький,
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня ННІ права,
Державний податковий університет
e-mail:a.teslytsky@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-2789-8810

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ. РОЗШИРЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРОКУРАТУРИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 введено воєнний стан. Оголошення в Україні воєнного стану спричинило значні зміни в діяльності правоохоронної системи та органів державної влади загалом, зокрема органів прокуратури. Такий режим покладає особливі обов'язки та вимоги на органи з метою забезпечення національної безпеки та виконання завдань, пов'язаних зі збройним конфліктом. В умовах воєнного стану збільшується обсяг повноважень прокуратури, що пов'язано з необхідністю забезпечення законності й правопорядку в умовах підвищеної загрози безпеці держави, що буде досліджено у цій науковій статті.

Зі свого боку навіть в умовах дії воєнного стану та умов, у яких перебуває Україна, реформування правоохоронних і судових органів України, удосконалення та гармонізація кримінального процесуального законодавства з міжнародними стандартами значно змінили повноваження прокурора в кримінальному провадженні. Це обумовлено покладанням на прокурора обов'язку здійснення нагляду за додержанням законності та обґрунтованості під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва та застосуванням запобіжних заходів до осіб. Важливість забезпечення таких вимог пов'язано з тимчасовим обмеженням прав окремих суб'єктів кримінального провадження, спрямованих на досягнення цілей правосуддя.

© Софієв С. О., Теслицький А. А., 2024

В Україні в умовах воєнного стану виникла нагальна потреба в розширенні повноважень прокурора як ключової особи у здійсненні досудового розслідування за допомогою процесуального керівництва.

Захист прав і свобод громадян одночасно з протидією загрозам національній безпеці є тимчасове розширення повноважень органів прокуратури з метою забезпечення надійності правопорядку. Таке розширення здійснюється у виняткових випадках і на обмежений термін. Проблема балансу між безпекою держави та правами людини є ключовим аспектом.

Ключові слова: *прокуратура України, воєнний стан, обмеження процесуальних повноважень суду та розширення повноважень прокуратури, кримінальне провадження, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням.*

Метою статті є дослідження особливостей діяльності органів прокуратури України в умовах воєнного стану та розгляд розширення повноважень прокуратури й звуження повноважень суду в кримінальному провадженні, які обмежують права інших учасників процесу. Буде проаналізовано нормативну базу, яка регламентує діяльність прокуратури під час воєнного стану, а також практику застосування розширених повноважень як під призмою історичного розвитку, так і в умовах проблем сьогодення. Це дослідження є актуальним, оскільки дасть змогу краще зрозуміти особливості роботи прокуратури, підвищення її ролі в умовах сьогодення, її роль у забезпеченні законності та проблеми їх подальшої реалізації.

Постановка проблеми. Умови воєнного стану та ведення бойових дій на території України суттєво ускладнюють дотримання законності та захисту прав людини. Це ставить перед органами прокуратури нові виклики й вимагає вдосконалення їхньої діяльності в забезпеченні законності.

Особливого значення набувають питання щодо запобігання воєнним злочинам і надання допомоги постраждалим. Водночас актуалізується проблема посилення повноважень прокуратури в кримінальному провадженні, зокрема стосовно контролю за слідчими діями та захисту прав учасників процесу.

Виклад основного матеріалу. Державно-правовий режим воєнного стану є важливим елементом систем національної безпеки більшості держав, зокрема України.

Правовою основою введення воєнного стану в нашій країні є Конституція України і Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях», затверджений Верховною Радою України.

Строк дії воєнного стану в Україні продовжувався указами Президента України: від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», № 133/2022, затвердженим від 15 березня 2022 року, № 259/2022, затвердженим від 21 квітня 2022 року, № 341/2022, затвердженим від 22 травня 2022 року, № 573/2022, затвердженим від 15 серпня 2022 року, № 757/2022, від 16 листопада 2022 року, № 58/2023, затвердженим від 7 лютого 2023 року, № 254/2023, затвердженим від 2 травня 2023 року, № 451/2023, затвердженим від 27 липня 2023 року, № 734/2023, затвердженим від

27 липня 2023 року, № 734/2023, затвердженим від 8 листопада 2023 року, № 49/2024, затвердженим від 6 лютого 2024 року [4].

Потрібно зазначити, що не має жодних обмежень щодо строків його введення і вони можуть тривати стільки, скільки діє загроза Україні.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

У зв'язку з уведенням в Україні воєнного стану тимчасово на період дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Основного Закону. Вказані виключні обмеження передбачені не тільки Конституцією України, але й міжнародним законодавством. Так, згідно зі ст. 4 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права (прийнятий ООН 1966 року та ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР 19.10.1973) «Під час надзвичайного становища в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища…». Україна відповідно до Міжнародного пакту в разі уведення воєнного стану негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому Пакті, про обмеження прав і свобод людини й громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним Пактом, та про межу цих відхилень (відступів) і причини прийняття такого рішення. У повідомленні зазначається також дата припинення дії таких відхилень (відступів) від зобов'язань, передбачених цим документом. Про зміни межі відхилень від зобов'язань або строку дії обмежень прав і свобод та причини прийняття такого рішення Україна повідомляє Генерального секретаря ООН у порядку, визначеному частинами першою та другою цієї статті [4].

Для забезпечення ефективності здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану Верховною Радою України було прийнято ряд законів України, якими внесено зміни та доповнення кримінального процесуального законодавства України в частині оптимізації повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах уведення в Україні або окремих їх місцевостях воєнного надзвичайного стану [5].

Варто зазначити, що саме ці зміни в законодавстві суттєво вплинули на суттєве розширення повноважень прокурора за допомогою делегування йому окремих повноважень слідчого судді (суду) щодо вирішення ряду процесуальних питань, а саме:

- здійснення приводу (ст. 140 КПК України);
- тимчасовий доступ до речей і документів (стст. 163, 164 КПК України);
- накладення арешту на майно (стст. 170, 173 КПК України);
- застосування або зміна запобіжного заходу (ст. 186 КПК України);
- застосування запобіжного заходу (ст. 187 КПК України);
- дозвіл на затримання підозрюваного, обвинуваченого з метою приводу (стст. 189, 190 КПК України);
- строки досудового розслідування (стст. 219, 249 КПК України);
- проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України);
- проведення слідчих (розшукових) дій, які пов'язані з обмеженням конституційних прав учасників кримінального провадження (проникнення до житла чи іншого володіння особи (ст. 233 КПК України), обшук (стст. 234, 235 КПК України), отримання зразків для проведення експертизи (ст. 245 КПК України);
- дозвіл на проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи (стст. 233–235 КПК України);
- відібрання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України);
- надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (стст. 246–248 і 250 КПК України);
- обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–115, 121, 127, 146, 146-1, 147, 152–156-1, 185, 186, 187, 189–191, 201, 255–255-2, 258–258-5, 260–263-1, 294, 348, 349, 365, 377–379, 402–444 КК України, а у виняткових випадках також у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення або втечі особи, яка підозрюється у вчиненні такого злочину [2].

Також зміни у Кримінальному процесуальному законодавстві передбачають, що у зв'язку з об'єктивною неможливістю отримання доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань рішення про початок досудового розслідування приймає слідчий або прокурор і виносять відповідну постанову. Відомості, які підлягають внесенню до Єдиного реєстру досудових розслідувань, мають бути внесені в цей реєстр якомога швидше. Аналогічні повноваження, згідно з положеннями пункту 1 статті 40-1 КПК України, також належать до дізнавача.

Якщо неможливо подати до суду обвинувальний акт, досудове розслідування призупиняється і може бути поновлене, якщо підстави для його призупинення втратили свою актуальність. Перед зупиненням досудового розслідування прокурор повинен вирішити питання про продовження строку утримання під вартою, проте фактично це завдання покладено на керівника прокуратури, оскільки він має виконувати дані делеговані повноваження, а прокурор може ініціювати питання про продовження строку утримання під вартою.

Спеціальною нормою щодо фіксування кримінального провадження стала норма, що процесуальні дії під час кримінального провадження фіксуються у відповідних процесуальних документах, а також за допомогою технічних засобів фіксування кримінального провадження, крім випадків, коли фіксування за допомогою технічних засобів неможливе з технічних причин. Судячи з формулювання, пріоритет має надаватися подвійному фіксуванню: у документі та технічними засобами [7].

Строк дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою чи постанови прокурора про тримання під вартою, прийнятої у порядку ст. 615 КПК України, може бути продовжений до одного місяця керівником органу прокуратури за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором. Строк тримання під вартою може продовжуватися неодноразово в межах строку досудового розслідування.

Але варто зазначити, що 25.08.2022 набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану», яким були внесені доповнення до стст. 331 і 615 КПК України, тим самим якщо умови воєнного стану та об'єктивні обставини перешкоджають судовому розгляду питання про продовження утримання особи під вартою після закінчення строку, встановленого судовим рішенням, то цей запобіжний захід вважається продовженим до моменту, коли суд матиме можливість розглянути це питання, але не більше ніж на два місяці [2].

Тому повноваження слідчих суддів (судів) значно звузились, а також обмеження процесуального становища свідків, підозрюваних, захисників і перекладачів. Наприклад, прокурор повинен забезпечити участь перекладача для перекладу пояснень і показів підозрюваного або потерпілого якомога швидше. Однак у разі обставин, що унеможливлюють присутність перекладача під час кримінального провадження, прокурор має право особисто здійснювати переклад, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний або потерпілий. Згідно зі статтею 615 частини 2 Кримінального процесуального кодексу України прокурор забезпечує участь захисника у проведенні окремих процесуальних дій, охоплюючи випадки, коли захисник не може бути присутнім особисто, а натомість технічні засоби (відео, аудіозв'язок) для його дистанційної участі [6].

Паралельно є обмеження конституційної гарантії, а саме норм стст. 29, 59, 63 Конституції України, що кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника. Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Особа не несе відповідальності за відмову давати покази або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1].

Наступним суттєвим способом є обмеження прав та повноважень захисника у кримінальному провадженні, особливо коли йдеться про обов'язкову участь захисника (адвоката) – стст. 20, 22, 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ст. 52 КПК України та ін. стосовно права на конфіденційне усне спілкування адвоката з підозрюваним (обвинуваченим) «віч-на-віч» у процесі конфіденційного побачення до

першого допиту, а після першого допиту такі побачення – без обмеження кількості і тривалості. Такі зустрічі можуть відбуватися під візуальним контролем уповноважених службових осіб, але в умовах, що уникають можливості прослуховування чи підслуховування, що неможливо реалізувати у форматі відеоконференції, бо це зруйнує всю тактику захисту підозрюваного чи обвинуваченого.

Отже, на нашу думку, виникає проблема практичної реалізації конституційних норм та статті 5 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а саме, що адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Так, стаття 68 КПК України передбачає перелік прав та обов'язків перекладача, які в умовах воєнного стану має виконувати прокурор. Деякі з них прокурор не може фактично здійснити: ч. 2 пп. 2, 3, 4; ч. 3 пп. 2, 3, ч. 4 щодо компетентності перекладача, його стосунки з підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, не кажучи вже про вимоги ч. 5 цієї самої статті, якою передбачена кримінальна відповідальність за завідомо неправильний переклад [2].

Учасники кримінального провадження також фактично позбавлені свого права користуватися послугами перекладача, а саме ч. 3 ст. 29 КПК України. Відомо, що перекладач необов'язково повинен мати спеціальність або професію перекладача, і це певною мірою нібито не є перешкодою для здійснення повноважень перекладача слідчим. Проте це не може бути особа, яка здійснює кримінальне провадження і вільно володіє потрібними мовами. Ця особа не може бути одночасно і перекладачем, оскільки суміщення цих процесуальних функцій є підставою для відводу.

Так, істотне розширення повноважень прокурора справді суттєво вплинуло на звуження повноважень слідчого судді (суду), оскільки частина їх повноважень була делегована прокурору. Це також має вплив на процесуальні права свідків, потерпілих, підозрюваних і захисників, обмежуючи їхні права і свободи.

Згідно з пунктом 2 частини 1 статті 615 Кримінального процесуального кодексу України повноваження слідчого судді (суду) виконує керівник органу прокуратури. В умовах воєнного стану керівник органу прокуратури повинен виконувати загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини, які передбачені статтею 206 КПК України.

Проте варто звернути увагу на те, що положення глави 26 КПК України продовжують діяти і особа має право оскаржити дії або бездіяльність прокурора. Це означає, що існує можливість звернутись до вищих судових інстанцій для контролю й оскарження дій прокурора, якщо вони вважаються неправомірними або порушують права особи.

Тому потрібно наголосити, що можливий у такому випадку некоректний переклад може призвести до визнання доказів неприпустимими відповідно до статті 87 КПУ України.

Висновки. Під час воєнного чи надзвичайного стану державі необхідно забезпечити належний захист прав і свобод громадян, одночасно максимально ефективно протидіяти загрозам національній безпеці. У цих умовах доцільним є тимчасове розширення повноважень органів прокуратури з метою забезпечення гарантованості правопорядку.

Незважаючи на складні процеси, які впливають на здійснення правосуддя в нашій державі, органи прокуратури продовжують здійснювати свої конституційні функції відповідно до норм міжнародного та вітчизняного законодавства, до особливої уваги якої є конституційна норма статті 131-1, а саме організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням.

Основна мета їхньої роботи полягає в захисті прав та свобод людини, а також інтересів держави як загалом, так і зокрема від військової агресії. Органи прокуратури використовують додаткові повноваження виключно з метою досягнення конституційних цілей, як-от захист прав і свобод людини, забезпечення державної безпеки та інші.

Тому можна зробити висновок, що тимчасове розширення повноважень прокуратури в умовах воєнного стану є доцільним і ефективним механізмом щодо забезпечення верховенства права та гарантованості правопорядку, за умови їх використання виключно в рамках вимог Конституції України, міжнародного права та мають лише тимчасовий характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 05.02.2024).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 05.02.2024).

3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення: 05.02.2024).

4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

5. Білокінь Р. М. Окремі аспекти здійснення нагляду прокурора за додержанням законів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* Запоріжжя, 2023. № 2. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2023/157.pdf (дата звернення: 05.02.2024).

6. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану : науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Електронне видання (станом на 30 грудня 2022 р.) / Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Видання 4. Дніпро – Львів – Одеса – Харків, 2023. 82 с.

7. Говюк І., Завтур І. Новели здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: зміни до КПК України від 3 березня 2022 та роз'яснення верховного суду / Офіційний сайт вищої школи адвокатів НААУ. 2022. URL : https://www.hsa.org.ua/blog/novely-zdijsnennya-kryminalnogo-provadzhennya-v-umovah-voyennogo-stanu-zminy-do-kpk-ukrayiny-vid-03-bereznya-2022-ta-roz-yasnennya-verhovnogo-sudu (дата звернення: 20.02.2024).

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine : Law of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254k/96-BP. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2% D1%80#Text (access date: 02/05/2024).

2. Criminal Procedure Code of Ukraine : Law of Ukraine dated 04/13/2012 No. 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (date of application: 02/05/2024).

3. On advocacy and advocacy : Law of Ukraine dated 07/05/2012 No. 5076-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (date of application: 02/05/2024).

4. On the legal regime of martial law : Law of Ukraine of May 12, 2015 No. 389-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

5. Bilokin R. M. Separate aspects of the prosecutor's supervision of compliance with laws in criminal proceedings under martial law. *Legal scientific electronic journal.* Zaporizhzhia, 2023. No. 2. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2023/157.pdf (access date: 02.05.2024).

6. Special regime of pre-trial investigation, trial under martial law: scientific and practical commentary on Section IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Electronic edition (as of December 30, 2022) / Glowyuk I., Drozdov O., Teteryatnik G., Fomina T., Rogalska V., Zavtur V. Edition 4. Dnipro – Lviv – Odesa – Kharkiv, 2023. 82 p.

7. Govyuk I., Zavtur I. Novels of criminal proceedings under martial law: changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine dated March 3, 2022 and clarification of the Supreme Court / The official website of the Higher School of Advocates of NAAU. 2022. URL : https://www.hsa.org.ua/blog/novely-zdijsnennya-kryminalnogo-provadzhennya-v-umovah-voyennogo-stanu-zminy-do-kpk-ukrayiny-vid-03-bereznya-2022-ta-roz-yasnennya-verhovnogo-sudu

S. O. Sofiev, A. A. Teslytskyi. FEATURES OF THE ACTIVITIES OF THE PROSECUTION AUTHORITIES OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE. EXPANSION OF POWERS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

On February 24, 2022, in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, martial law was introduced by the Decree of the President of Ukraine No. 64/2022. The declaration of martial law in Ukraine caused significant changes in the activities of the law enforcement system and state authorities in general, including the prosecutor's office. This regime imposes special duties and requirements on bodies with the aim of ensuring national security and performing tasks related to armed conflict. In the conditions of martial law, the scope of powers of the prosecutor's office increases, which is connected with the need to ensure legality and law and order in the conditions of an increased threat to the security of the state, which will be investigated in this scientific article.

In turn, even in the conditions of martial law and the conditions in which Ukraine is, the reform of law enforcement and judicial bodies of Ukraine, improvement and harmonization of criminal procedural legislation with international standards significantly changed the powers of the prosecutor in criminal proceedings. This is due to entrusting the prosecutor with the

duty to supervise the observance of legality and reasonableness during the pre-trial investigation in the form of procedural management of its course and the application of precautionary measures to persons. The importance of ensuring such requirements is related to the temporary restriction of the rights of individual subjects of criminal proceedings aimed at achieving the goals of justice.

In Ukraine, under the conditions of martial law, there was an urgent need to expand the powers of the prosecutor as a key person in the implementation of pre-trial investigation through procedural management.

Protecting the rights and freedoms of citizens, simultaneously with countering threats to national security, there is a temporary expansion of the powers of the prosecutor's office in order to ensure the reliability of the law and order. This extension is carried out in exceptional cases and for a limited period. The problem of balance between state security and human fallibility is a key aspect.

Key words: *the Prosecutor's Office of Ukraine, martial law, limitation of the procedural powers of the court and expansion of the powers of the prosecutor's office, criminal proceedings, procedural management of the pre-trial investigation.*

Стаття надійшла до редколегії 26 березня 2024 року

Міжнародне право

УДК 341.3:341.231.14
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.277-283

В. І. Бак,
канд. юрид. наук, доцент
кафедри міжнародного права
та Європейського Союзу
e-mail: bak.vera@gmail.com
ORCID ID 0009-0001-1269-4981;
М. С. Мєдвєдєва,
здобувачка вищої освіти
першого бакалаврського рівня,
Державний податковий університет
e-mail: mishkin5@ukr.net
ORCID ID 0009-0008-8072-0572

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто ключові аспекти прав людини в міжнародному праві, гарантії їх дотримання та захисту, а також концепції міжнародного гуманітарного права на сьогодні. Важливо розрізняти ці поняття та правильно визначати сферу їх регулювання. Досліджено співвідношення міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Окрема увага приділена нормативно-правовим актам, які регулюють сферу впливу міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Розглянуто регіональні системи міжнародного права прав людини, які доповнюють національне та міжнародне право прав людини щодо захисту та поваги прав людини в окремих регіонах світу. Виділено три основні регіональні договори про права людини, які створюють закони про права людини на регіональному рівні. Міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право мають близьку взаємодію одне з одним. Обидва надають, наприклад, захист від тортур. Вони відрізняються тим, що регулюють юридично дискретні структури і зазвичай працюють у різних контекстах та регламентують різні відносини. Зазвичай права людини регулюють відносини між державами та фізичними особами в контексті звичайного життя, водночас як гуманітарне право регулює дії воюючих держав і тих учасників, з якими вони вступають у відносини. Зазначено перелік комбатантів; надано визначення

© Бак В. І., Мєдвєдєва М. С., 2024

поняттю «комбатанти»; вказаний перелік комбатантів, визначений міжнародним гуманітарним правом; прослідковується міжнародний досвід створення спеціальних військових трибуналів: Нюрнберзький процес, Токійський трибунал, міжнародний трибунал по колишній Югославії і міжнародний трибунал по Руанді й досліджено їх значення для розвитку міжнародних відносин. Частково досліджено історію створення Міжнародного кримінального суду та специфіку його діяльності.

Ключові слова: *міжнародне право, права людини, гуманітарне право, міжнародні договори, конвенції.*

Міжнародне право прав людини тісно пов'язане з міжнародним гуманітарним правом, але це різні поняття. Щоб зрозуміти їх взаємодію, почнемо з міжнародного права прав людини.

Міжнародне право прав людини – це одна з галузей міжнародного права, спрямована на сприяння, дотримання та захист прав людини на різних рівнях регулювання. У контексті міжнародного права ця галузь здебільшого складається з міжнародних договорів, особливо міжурядових договорів, що мають обов'язкову юридичну силу між сторонами, які їх ратифікували, а також з міжнародного звичаєвого права. Звичаєве міжнародне право складається з правил, які виходять із «загальної практики, прийнятої в якості закону» й існують незалежно від договірного права [1].

Імплементація міжнародних стандартів прав людини може відбуватися на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Держави ратифікують договори про права людини та зобов'язуються поважати ці права й забезпечувати відповідність національного законодавства положенням міжнародного права. Якщо національне законодавство не передбачає засобів захисту від порушень прав людини, сторони можуть вдатися до регіональних або міжнародних механізмів захисту прав людини.

З історичної точки зору, до Першої світової війни певні питання прав людини були закріплені у двосторонніх і багатосторонніх договорах. За участю Ліги Націй було прийнято ряд договорів з окремих питань прав людини: договори про меншини, а також Конвенція про рабство, яка діє досі, і кілька конвенцій Міжнародної організації праці.

Після Другої світової війни в червні 1945 року був підписаний Статут Організації Об'єднаних Націй, перша стаття якого проголошувала здійснення міжнародного співробітництва «для заохочення та розвитку поваги до прав людини» як одну з цілей організації. Ще в квітні 1948 року Організація американських держав прийняла Американську декларацію прав і обов'язків людини [2].

Важливим документом у галузі міжнародного права прав людини є Загальна декларація прав людини 1948 р., яка також має назву «Міжнародний білль про права людини». Ця декларація була прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 1948 року. Багато юристів посилаються на Загальну декларацію прав людини як на підтвердження звичаєвого міжнародного права. Загальна декларація прав людини стала одним із найавторитетніших посібників з прав людини. Це слугувало основою для інших міжнародних документів з прав людини [4].

На зараз у доктрині міжнародного права відомі такі міжнародні договори з прав людини: крім ухвалення 1966 року двох широких пактів, які є частиною Міжнародного білля про права людини (а саме Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права), були прийняті й інші договори на міжнародному рівні. Їх зазвичай називають документами з прав людини [1].

• Конвенція про запобігання і покарання за злочини геноциду (CPCG) (ухвалена 1948 року і набула чинності 1951 року);

• Конвенція про статус біженців (КСВ) (ухвалена 1951 року і набула чинності 1954 року);

• Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД) (ухвалена 1965 року і набула чинності 1969 року);

• Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) (набула чинності 1981 року);

• Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань (КПП) (ухвалена 1984 року і набула чинності 1987 року);

• Конвенція про права дитини (КПД) (ухвалена 1989 року і набула чинності 1990 року);

• Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (МКПТМ) (ухвалена 1990 року і набула чинності 2003 року);

• Конвенція про права інвалідів (КПІ) (набула чинності 3 травня 2008 року);

• Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (ухвалена 2006 року і набула чинності 2010 року).

Регіональні системи міжнародного права прав людини існують, щоб доповнити національне та міжнародне право прав людини щодо захисту та поваги прав людини в окремих регіонах світу. Є три основні регіональні договори про права людини, які створили закони про права людини на регіональному рівні:

• Африканська хартія прав людини і народів для Африки 1981 року створення, чинна з 1986 року;

• Американська конвенція з прав людини для країн Америки 1969 року створення, чинна з 1978 року;

• Європейська конвенція з прав людини для Європи 1950 року створення, чинна з 1953 року.

Міжнародне гуманітарне право також має назву: право війни, право збройних конфліктів. Це галузь права, яка встановлює правила ведення збройних конфліктів і метою якої є обмеження насильства під час війни. Це також сукупність міжнародно-правових норм і принципів, які регулюють захист жертв війни та обмежують методи і засоби ведення війни [3].

Законодавство України зі свого боку визначає міжнародне гуманітарне право як систему міжнародно визнаних правових норм і принципів, які застосовуються під час збройних конфліктів і визначають права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження застосування певних засобів і методів ведення війни, надає визначення збройного конфлікту, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначення відповідальності в разі порушення цих стандартів.

Міжнародне гуманітарне право кодифіковано в: Гаазьких конвенціях і деклараціях 1899 і 1907 років, Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 року та Додаткових протоколах до них 1977 року, а також резолюціях Генеральної Асамблеї ООН.

Міжнародне гуманітарне право базується на чотирьох Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року, до яких 1977 року було прийнято два Додаткових протоколи, а 2005 року – третій. Більшість країн світу беруть участь у Женевських конвенціях про захист жертв війни, прийнятих 12 серпня 1949 року [5].

Джерела міжнародного гуманітарного права:

• Женевська конвенція (I) про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях;

• Женевська конвенція (II) про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі;

• Женевська конвенція (III) про поводження з військовополоненими;

• Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни;

• Додатковий протокол (I), що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів;

• Додатковий протокол (II), що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру;

• Додатковий протокол (III), що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми.

Інша група міжнародних договорів, що стосується обмеження методів та засобів ведення війни:

• Гаазька конвенція (IV) про закони та звичаї війни на суходолі 1907 р. з Додатком: Положення про закони та звичаї війни на суходолі 1907 р.;

• Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту і два Додаткових протоколи до неї;

• Конвенція про заборону використання касетних боєприпасів;

• Конвенція про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.;

• Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, Нью-Йорк 1976 р.;

• Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 р.;

• Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.;

• Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997 р..

Принцип гуманності є найбільш загальним принципом міжнародного гуманітарного права. Він узагальнює всі положення в логічно структурованій системі норм, яка застосовується під час збройних конфліктів і тісно пов’язана з суміжними галузями міжнародного права. Згідно з цим принципом міжнародне гуманітарне право спрямоване

на захист цивільного населення від впливу збройного конфлікту та тих, хто припинив брати участь у воєнних діях [6]. Ця галузь права покликана на обмеження наслідків конфліктів, виходячи з міркувань гуманності.

У міжнародному гуманітарному праві розділяють комбатантів (ті, хто воюють) і некомбатантами (ті, хто не воює). Особовий склад збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, а також особовий склад ополчень і добровольчих формувань, які входять до складу цих збройних сил і безпосередньо беруть участь у бойових діях, автоматично є комбатантами і користуються правами, встановленими міжнародними договорами. Особовий склад інших ополченців і добровольчих підрозділів, зокрема персонал організованих рухів опору, що належать до сторони конфлікту та діють у межах або за межами своєї території, навіть якщо ця територія окупована, є комбатантами та користуються правами, викладеними в міжнародних договорах, якщо відповідають таким ознакам:

1. Мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих.
2. Мають певний і виразний видимий здалеку відмітний знак.
3. Відкрито носять зброю.
4. У своїх діях дотримуються законів та звичаїв ведення війни.

Зі свого боку до комбатантів належать:

– Особовий склад регулярних збройних сил і включені в них напіввійськові або збройні організації, особовий склад ополчень і добровольчих загонів, включені до складу збройних сил.

– Партизани, особовий склад ополчень і добровольчих загонів, зокрема організовані рухом опору, якщо вони відповідають наведеним вище чотирьом вимогам.

– Населення неокупованої території, яке в разі наближення ворога стихійно береться за зброю для боротьби з військами, що чинять вторгнення.

– Озброєні учасники національно-визвольних рухів, що борються проти колоніалізму, расизму та іноземного панування у здійсненні свого права на самовизначення (тільки для країн-учасниць Додаткового протоколу I 1977 р.).

Військові журналісти, інтендантський, військово-медичний склад і військові юристи вважаються некомбатантами, попри те, що входять до складу збройних сил.

Учасники бойових дій, які потрапили до рук ворога, мають право на статус військовополоненого. Хоча військові кореспонденти та інші особи, які виконують службові обов’язки, не можуть бути учасниками бойових дій, вони все ж мають право на статус військовополоненого. При цьому право користування зброєю зберігається лише за учасниками бойових дій. Якщо цивільні особи беруть участь у бойових діях, вони втрачають свій статус і необхідний захист.

Міжнародне право встановлює не лише особисту відповідальність за військові злочини та злочини проти людяності, а й колективну відповідальність. Стаття 86, I Протоколу до Женевських конвенцій 1949 року говорить, що командир несе відповідальність за порушення конвенцій своїми підлеглими, якщо він знав про можливість вчинення ними злочинів, але не вжив необхідних заходів для запобігання цьому.

Після Другої світової війни відбулися Нюрнберзький і Токійський процеси, метою яких було покарання військових злочинців з нацистської Німеччини та мілітаристської Японії. Організаторами Нюрнберзького процесу виступили країни-переможці: СРСР, США, Велика Британія та Франція. Крім перерахованих вище країн, у Токійському процесі також брали участь Австралія, Канада, Китай, Індія, Нідерланди, Нова Зеландія та Філіппіни.

Тому ці процеси були судами переможців над переможеними, як підкреслюють противники їхньої легітимності.

Міжнародний трибунал по колишній Югославії та Міжнародний трибунал по Руанді були створені Радою Безпеки ООН для покарання відповідно винних у геноциді в Руанді та злочинах, скоєних під час збройних конфліктів на території колишньої Югославії. Важливою особливістю Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії є те, що він розглядає справи про злочини, вчинені всіма сторонами збройних конфліктів у колишній Югославії.

Щоб не створювати окремий суд для кожного конфлікту, 1998 року було прийнято рішення створити Міжнародний кримінальний суд, який матиме юрисдикцію щодо військових злочинів, стосовно яких визначено універсальну юрисдикцію. 2002 року договір набув чинності з моменту його створення, але багато країн (зокрема росія, США та Китай) не підписали і не ратифікували його. Крім того, Сполучені Штати мають двосторонні угоди з багатьма країнами про невидачу громадян США до Міжнародного кримінального суду (часто ці угоди також охоплювали зустрічне зобов'язання США не видавати громадян з іншої країни).

Отже, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право мають близьку взаємодію одне з одним. Обидва надають, наприклад, захист від тортур. Вони відрізняються тим, що регулюють юридично дискретні структури і зазвичай працюють у різних контекстах і регламентують різні відносини. Зазвичай права людини регулюють відносини між державами та фізичними особами в контексті звичайного життя, водночас як гуманітарне право регулює дії воюючих держав і тих учасників, з якими вони вступають у відносини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міжнародне право прав людини. Поняття та історія виникнення : вебсайт. URL : http://surl.li/rzrdq (дата звернення: 25.03.2024).

2. Бакумов О. С., Варунц Л. Д., Войціховський А. В. Права людини у міжнародному праві : підручник. Харків, 2021. 404 с.

3. Міжнародне гуманітарне право : вебсайт. URL : http://surl.li/nigvv (дата звернення: 26.03.2024).

4. Міжнародне право прав людини : вебсайт. URL : http://surl.li/nigzk (дата звернення: 26.03.2024).

5. Міжнародне гуманітарне право. Загальні відомості : вебсайт. URL : https://redcross.org.ua/ihl/ (дата звернення: 27.03.2024).

6. Міжнародне гуманітарне право. Джерела МГП : вебсайт. URL: http://surl.li/gponl (дата звернення: 28.03.2024).

REFERENCES

1. International human rights law. Concept and history of emergence : website. URL : http://surl.li/rzrdq (application date: 25/03/2024).

2. Bakumov O. S., Varunts L. D., Voitsikhovskyi A. V. Human rights in international law : book. Kharkiv, 2021. 404 p.

3. International humanitarian law : website. URL : http://surl.li/nigvv (access date: 26/03/2024).

4. International human rights law : website. URL : http://surl.li/nigzk (application date: 26/03/2024).

5. International humanitarian law. General Information : website. URL : https://redcross.org.ua/ihl/ (access date: 27/03/2024).

6. International humanitarian law. IHL sources : website. URL : http://surl.li/gponl (application date: 28/03/2024).

V. I. Bak, M. S. Medvedeva. THE RELATIONSHIP OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW

The article examines the key aspects of human rights in international law, guarantees of their observance and protection, as well as the concepts of international humanitarian law for today. It is important to distinguish between these concepts and correctly define the scope of their regulation. The relationship between international human rights law and international humanitarian law is studied. Particular attention is paid to normative legal acts that regulate the sphere of influence of international humanitarian law and international human rights law. The regional systems of international human rights law, which complement national and international human rights law regarding the protection and respect of human rights in certain regions of the world, are considered. There are three main regional human rights treaties that create human rights laws at the regional level. International human rights law and international humanitarian law have a close interaction with each other. Both provide, for example, protection against torture. They differ in that they regulate legally discrete structures, and usually work in different contexts and regulate different relationships. Generally, human rights regulate relations between states and individuals in the context of ordinary life, while humanitarian law regulates the actions of belligerent states and those actors with whom they enter into relations. The list of combatants is indicated; the concept of "combatants" is defined; the specified list of combatants defined by international humanitarian law; The international experience of creating special military tribunals: the Nuremberg Trials, the Tokyo Tribunal, the International Tribunal for the Former Yugoslavia and the International Tribunal for Rwanda is followed, and their significance for the development of international relations is investigated. The history of the creation of the International Criminal Court and the specifics of its activities are partially investigated.

Keywords: *international law, human rights, humanitarian law, international treaties, conventions.*

Стаття надійшла до редколегії 18 березня 2024 року

УДК 341.231.14(075)
DOI 10.33244/2617-4154.2(15).2024.284-291

Н. М. Бинюк,
старший викладач кафедри міжнародного права та права Європейського Союзу
e-mail:n.m.byniuk@dpu.edu.ua
ORCID ID 0000-0001-6588-7325;
В. В. Ткачук,
здобувачка першого (бакалаврського) рівня освіти групи ПБ-21-4, Державний податковий університет
e-mail: vita.tkachuk.2017@gmail.com
ORCID ID 0009-0000-6940-4749

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРИЙНЯТТЯ БІЖЕНЦІВ КРАЇНАМИ ЄС

З 24 лютого 2022 року, коли росія розпочала жорстоке військове вторгнення в Україну, Європейський Союз вжив рішучих та скоординованих заходів, щоб допомогти українському народу. Допомога ЄС включає пряму гуманітарну допомогу, надзвичайну допомогу в сфері цивільного захисту, підтримку на кордоні: допомогу в розміщенні та реєстрації біженців, а також надання їм інформації та інших необхідних послуг, надання захисту: тим, хто рятується від війни, зокрема надання їм статусу біженця або тимчасового захисту в ЄС. Поточна ситуація з біженцями у світі є однією з найактуальніших та найгостріших проблем нашого часу, особливо в контексті війни в Україні. Мільйони людей змушені покинути свої домівки через конфлікт. У цій статті досліджується поняття «біженець» з точки зору міжнародного права, зокрема права Європейського Союзу. Розглянуто ознаки та категорії біженців, а також проаналізовано поточну ситуацію з біженцями в ЄС, наводячи статистичні дані. Окремо охарактеризовані нормативно-правові акти, що регулюють права та обов'язки біженців, а також варіанти легалізації їх перебування на території країн ЄС. У статті чітко окреслено перелік прав, які отримують біженці під час отримання відповідного статусу, та детально проаналізовано Директиву про тимчасовий захист. Активація Директиви про тимчасовий захист свідчить про глибоке розуміння та готовність Європейського Союзу надати допомогу та підтримку біженцям з України. У рамках Конвенції про статус біженців 1951 року біженець визнається як особа, що стала жертвою переслідувань та перебуває поза межами своєї країни з обґрунтованих побоювань. Дослідження розглядає ключові аспекти статусу, захисту та інтеграції біженців у суспільство з точки зору міжнародного та європейського права. Визначено різні

© Бинюк Н. М., Ткачук В. В., 2024

категорії біженців, зокрема жінок і дітей, осіб, які перетнули кордон до початку війни, літніх людей та інших громадян України, які мають право на виїзд.

Ключові слова: *війна в Україні, біженці, право ЄС, українці, директива, міжнародне право, біженець, статус біженця, Директива про тимчасовий захист.*

Мета статті полягає в дослідженні впливу російсько-української війни в Україні на правові стандарти та механізми прийняття біженців з України. Ця проблема вимагає уважного аналізу щодо ефективності заходів, що приймаються ЄС, у забезпеченні допомоги та захисту прав біженців, з огляду на масштаби конфлікту та його гуманітарні наслідки, з метою визначення оптимальних стратегій подальшої дії для забезпечення стабільності й захисту прав людини. Зростаюча потреба в захисті й допомозі для мільйонів українців, які стали біженцями внаслідок війни, підкреслює важливість розуміння та виконання правових механізмів щодо їх прийняття та інтеграції в країни Європейського Союзу.

Актуальність теми. Стрімкі зміни у світовому суспільно-політичному ландшафті поставили перед наукою міжнародного права ряд викликів, що потребують як теоретичного, так і практичного вирішення. Серед ключових питань – визначення та аналіз наслідків феномена міжнародної міграції, яка відіграє центральну роль у сучасних міжнародних відносинах.

Існуючі проблеми міграції тісно пов’язані з сучасними тенденціями у сфері захисту прав біженців. Сьогодні жоден континент не оминув проблеми біженців, спричиненої війнами, зокрема російсько-українською війною, яка розпочалася 2014 року та загострилась 2022 року.

Статус біженця з точки зору міжнародного права перебуває у складному правовому полі, де, з одного боку, діє принцип суверенітету держав, територіальне верховенство та самозбереження, а з іншого – їм протистоять гуманітарні принципи, що лежать в основі сучасного міжнародного права.

Існуючі норми міжнародного права, що регулюють статус біженців, не повною мірою формують систему правового захисту та не забезпечують належного регулювання надзвичайних ситуацій у цій сфері.

З огляду на стратегічну мету вступу України до ЄС нагальною потребою є гармонізація українського міграційного законодавства з правом ЄС у сфері регулювання питань надання притулку та реалізації правового статусу біженців.

Крім того, варто зазначити важливість вивчення та реалізації правових аспектів прийняття українських біженців країнами ЄС. Також варто підкреслити необхідність ефективної координації міжнародних та внутрішніх правових механізмів, які регулюють процеси міграції та прийняття біженців. Не менш важливо наголосити про складність ситуації українських біженців та необхідність гуманітарної реакції соціальних та правових систем країн ЄС на цей виклик. Аналізуючи та обговорюючи правові аспекти прийняття біженців, дослідження спрямоване на підтримку реалізації принципів прав людини та міжнародного гуманітарного права в контексті поточної ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цієї теми займалися О. І. Кисельова, , яка досліджувала війну в Україні та вимушену міграцію українців [1], В. С. Іванова та О. М. Сіваш, які у своїй статті дослідили регламентацію статусу біженців на міжнародному, регіональному й національному рівнях [2]. Також питання щодо підтримки українських біженців в ЄС, мігрантів в умовах російсько-української війни, тимчасовий захист країн ЄС досліджували І. І. Хожило, В. І. Андрейко, В. В. Маньгора, М. В. Бєлова, Я. А. Нечипорук.

Дослідники з різних країн світу вивчають цю тему, щоб краще зрозуміти наслідки війни для європейського правового простору та розробити рекомендації щодо його розвитку в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Ситуація з біженцями в Європі та у всьому світі є складною та багатогранною. З одного боку, мільйони людей змушені тікати зі своїх домівок через війну, переслідування або інші небезпечні ситуації. Ці люди потребують захисту та допомоги, і всі цивілізовані країни повинні зробити свій внесок у вирішення цієї проблеми.

З іншого боку, приплив біженців може створювати навантаження на економіку та інфраструктуру країн, які приймають. Це може призводити до соціальної напруженості та політичних розбіжностей.

Важливо, щоб усі країни світу співпрацювали, щоб знайти справедливе та стійке рішення проблеми біженців. Це охоплює надання фінансової та гуманітарної допомоги країнам, які приймаючим, а також сприяння довгостроковій інтеграції біженців у нове суспільство.

Згідно з Конвенцією про статус біженців 1951 року біженець – це особа, яка «внаслідок обґрунтованих побоювань стала жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань» [3].

У своїй статті А. С. Мішеніна та Ю. В. Деркаченко зазначили те, що «У Конвенції про статус біженців від 1951 р., яку Україна ратифікувала 10.01.2002, детальніше розтлумачені права та обов'язки особи-біженця, а також є інформація, як держава має сприяти їх втіленню та контролю. Після ратифікації цього документа необхідна імплементація його вмісту в національне законодавство, що українською владою не було зроблено в повному обсязі» [4].

За перші 5 тижнів війни понад 4 мільйони Українців були змушені покинути країну та знайти притулок у сусідніх державах. Ще мільйони людей стали внутрішньо переміщеними особами в межах України [5].

Ще одним документом, який містить правові основи біженців, є Женевська конвенція про статус біженців (1949). Ця конвенція є основоположним документом міжнародного права щодо біженців. Вона характеризує визначення біженців, встановлює їхні права та обов'язки, а також зобов'язання держав щодо них [6].

А. Священук, досліджуючи Конвенцію, підкреслює, що її головним досягненням, порівняно з іншими міжнародними договорами, є індивідуальний підхід. Це означає, що вперше в історії акцент зроблений не на групі людей, а на конкретній особі – біженці. Іншими словами, Конвенція визнає, що кожен біженець має унікальну ситуацію та потребує індивідуального захисту та допомоги [7, с. 50].

Додатковий протокол до Женевських конвенцій (1949) про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (1977) також є одним з основних документів, які регулюють права та осіб, які отримали статус біженця. Цей протокол розширює захист, що надається цивільним особам під час збройних конфліктів [8].

Думки вчених про Женевську конвенцію про статус біженців, прийняту 1951 року, варіюються залежно від контексту та специфіки досліджень. Деякі вчені вважають, що ця конвенція є важливим міжнародним документом, який надає захист біженцям і встановлює юридичні стандарти для їх визнання та захисту. Вони підкреслюють, що Женевська конвенція створила механізми для захисту осіб, які переслідуються у своїх країнах за релігійними, політичними, расовими або соціальними мотивами.

З іншого боку, деякі вчені вказують на те, що Женевська конвенція про біженців потребує оновлення і модернізації, оскільки світ зазнав змін після її прийняття 1951 року. Вони вказують на нові виклики, такі як кліматичні зміни, громадянські конфлікти та інші форми насильства, які призводять до масового переселення населення. Ці вчені стверджують, що необхідно переглянути та розширити поняття біженства, а також удосконалити міжнародні механізми захисту для відповіді на сучасні виклики.

Важливо зазначити, що це лише деякі з ключових документів, що регулюють питання надання притулку. Існує багато інших міжнародних і регіональних інструментів, які доповнюють ці принципи та гарантують захист прав біженців.

Дотримання норм міжнародного права щодо біженців є не лише юридичним зобов'язанням, але й моральним обов'язком. Забезпечення безпеки та гідного життя людей, які змушені тікати зі своїх домівок, є спільним завданням усієї міжнародної спільноти.

Вперше в історії Європейський Союз застосував Директиву про тимчасовий захист. 4 березня 2022 року Європейська Рада прийняла знаменне рішення – активувати Директиву про тимчасовий захист, яка стала основним нормативно-правовим актом на території ЄС, щодо легалізації перебування українців у Європі. Цей крок став першим в історії ЄС та був спрямований на надання негайної та всебічної допомоги мільйонам українців, які вимушені були покинути свої домівки через жорстоку війну [9].

Директива про тимчасовий захист, розроблена після Югославських війн, призначена для використання у випадках «масового напливу або неминучого масового напливу» людей, які шукають притулку в ЄС. Її активація продемонструвала чітку та рішучу позицію ЄС щодо надання гуманітарної допомоги та підтримки українському народу.

Така директива гарантує швидкий та полегшений доступ до захисту, тобто українці, які рятуються від війни, отримують право на проживання, роботу й доступ до соціальних послуг у країнах ЄС. Також для біженців з України буде надана гуманітарна допомога, охоплюючи їжу, житло, медичну допомогу та психосоціальну підтримку,

діти з України матимуть право на доступ до освіти в країнах ЄС. Крім того, українці матимуть доступ до ринку праці та зможуть користуватися своїми кваліфікаціями та досвідом.

Активація Директиви про тимчасовий захист є свідченням безпрецедентної солідарності ЄС з українським народом. Цей крок продемонстрував готовність ЄС надати допомогу та підтримку тим, хто постраждав від війни.

Як зазначила Ільва Йоханссон, комісар із внутрішніх справ: «Ми підтримуємо свої слова діями. З перших днів російського вторгнення в Україну ми захищаємо тих, кому потрібна допомога, і ми робитимемо так і далі, доки буде потрібно. Тимчасовий захист став однією особою, яка вплинула на долі багатьох людей. Понад чотири мільйони людей віднайшли надію, можливість жити, працювати і ходити до школи в ЄС. Це допомогло створити відчуття нормальності, попри те, що триває війна, продовжувати співпрацювати з нашими країнами-членами й іншими партнерами, щоб упевнитися, що ті ЄС, кому потрібна допомога, знайдуть захист на європейській землі» [10].

Нормативно-правові акти ЄС відіграють важливу роль у захисті прав біженців та сприянні дотриманню прав людини. Міжнародна співпраця та спільна відповідальність за захист прав біженців мають вирішальне значення для подолання викликів, з якими вони стикаються.

«Законодавство про біженців і права людини тісно взаємопов'язані. Таке явище, як «біженці», – породження гонінь, пригнічення особи людини, обмежень його основних прав і свобод. Фактично законодавство про біженців є складовою частиною законодавства про права людини і адресовано воно такій специфічній групі, як біженці» – зазначають у своїй статті А. С. Мішеніна та Ю. В. Деркаченко [4].

Біженці, які рятуються від переслідувань, війни або інших небезпечних ситуацій, мають право на певні основні права, що гарантують їм гідне життя та безпеку. До цих прав належать:

1. Право на доступ до житла. Це право не гарантує власне житло або допомогу в його придбанні. Як правило, воно передбачає надання спального місця в центрі для біженців або іншому тимчасовому притулку.

2. Безкоштовне харчування. Біженці мають право на їжу, необхідну для підтримки їхнього здоров'я та сил. Це може бути організоване у вигляді безкоштовних їдалень, продуктових наборів або грошової допомоги на їжу.

3. Медична допомога (обмежена). Біженці мають право на доступ до базової медичної допомоги, зокрема первинну медичну допомогу, екстрену допомогу та вакцинацію. Деякі країни також надають біженцям доступ до більш широкого спектра медичних послуг.

4. Безкоштовний проїзд у громадському транспорті. У багатьох країнах біженці мають право на безкоштовний або пільговий проїзд у громадському транспорті. Це може допомогти їм дістатися до місця призначення, відвідати лікарню або школу, або знайти роботу.

Важливо зазначити, що це лише деякі з основних прав біженців, які зазначені у вищеперерахованих нормативно-правових актах. Існує багато інших прав, які гарантуються міжнародним правом, охоплюючи право на свободу пересування, возз'єднання з сім'єю, на працевлаштування та на освіту.

Реалізація цих прав залежить від країни, в якій перебувають біженці. Деякі країни надають біженцям більш широкі права та можливості, ніж інші.

Досліджуючи статтю BBC NEWS Україна [11], визначаємо, що серед тих, хто рятується від війни, можна виділити наведені нижче категорії:

1. Жінки та діти. Ця група становить переважну більшість біженців з України. Жінки та діти особливо вразливі до ризиків та небезпек війни, тому їм потрібна негайна допомога та захист.

За даними УВКБ ООН, понад третина з усіх українських біженців за кордоном – це неповнолітні [5].

Особи, які перетнули кордон до початку повномасштабної війни: Деякі люди покинули Україну ще до 24 лютого, рятуючись від попередніх загроз або з інших особистих причин. Ці люди також потребують підтримки та допомоги, оскільки вони можуть опинитися у скрутному становищі в чужій країні без засобів до існування.

2. Літні люди. Літні люди часто мають проблеми зі здоров'ям і потребують спеціальної допомоги, їм може бути важко адаптуватися до нових умов життя в чужій країні.

3. Інші громадяни України, які мають право виїзду за кордон. До цієї категорії належать чоловіки працездатного віку, яким було дозволено виїхати з України з певних причин, наприклад, для догляду за членами сім'ї або для продовження навчання.

Висновки. Варто зазначити, що ситуація з біженцями у світі є однією з найактуальніших і найгостріших проблем сьогодення. Мільйони людей змушені покидати свої домівки через війну, яка розпочалася в Україні.

Загалом дослідження робить важливий внесок у розуміння проблеми біженців у Європейському Союзі.

У ході нашого дослідження ми визначили різні категорії осіб, які шукають притулку від війни в Україні. Це важливий аспект для розуміння потреб та визначення пріоритетів у гуманітарній допомозі. Враховуючи ці категорії, важливо забезпечити адекватну гуманітарну допомогу та захист для всіх біженців, враховуючи їхні особливі потреби та ситуацію. Тільки через координацію зусиль міжнародної спільноти можна забезпечити необхідну підтримку та захист для всіх, хто постраждав від конфлікту в Україні.

Активація Директиви про тимчасовий захист свідчить про глибоке розуміння ситуації та потреб біженців з України в Європейському Союзі. Вона також відображає готовність країн-членів ЄС взяти на себе відповідальність та діяти в дусі спільності, сприяючи стабілізації ситуації та забезпеченню захисту та підтримки тим, хто потребує допомоги найбільше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кисельова О. І. Війна в Україні та вимушена міграція як чинник впливу на міграційну політику в ЄС. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права.* 2023. Вип. 36. С. 137–144.

2. Іванова В. С., Сіваш О. М. Регламентація статусу біженців на міжнародному, регіональному й національному рівнях. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 6. С. 419–421. URL : http://lsej.org.ua/6_2019/104.pdf (дата звернення: 04.04.2024).

3. Конвенція про статус біженців 1951 року. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U (дата звернення: 04.04.2024).

4. Статус біженців в Україні та світі: загальний огляд. *Південноукраїнський правничий часопис.* URL : https://doi.org/10.32850/sulj.2020.3.20 (дата звернення: 04.04.2024).

5. УВКБООН, Агентство ООН у справах біженців. URL : https://www.unhcr.org/ua/ (дата звернення: 04.04.2024).

6. Женевська конвенція про статус біженців 1949 року. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U (дата звернення: 04.04.2024).

7. Свящук А. Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. Харків : ФОП Голембб О. О., 2018. 321 с.

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) 1977 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 04.04.2024).

9. Директиву про тимчасовий захист ЄС 2001 року. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU01293 (дата звернення: 04.04.2024).

10. Офіційний сайт Європейського Союзу. URL : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/ip_23_4496 (дата звернення: 04.04.2024).

11. BBC NEWS Україна. Скільки українців не повернуться з-за кордону і чим це загрожує Україні URL : https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c06e1y0lv80o (дата звернення: 04.04.2024).

REFERENCES

1. Kiselyova, O. I. The war in Ukraine and forced migration as a factor influencing migration policy in the EU. *Scientific notes of the Lviv University of Business and Law.* 2023. No. 36. P. 137–144.

2. Ivanova V. S., Sivash O. M. Regulation of the status of refugees at the international, regional and national levels. *Legal scientific electronic journal.* 2019. No. 6. P. 419–421. URL : http://lsej.org.ua/6_2019/104.pdf (date of application: 04/04/2024).

3. Convention on the Status of Refugees of 1951. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U (access date: 04/04/2024).

4. Status of refugees in Ukraine and the world: general overview. South Ukrainian legal journal. URL : https://doi.org/10.32850/sulj.2020.3.20 (date of access: 04/04/2024).

5. UNHCR, UN Refugee Agency. URL : https://www.unhcr.org/ua/ (access date: 04/04/2024).

6. Geneva Convention on the Status of Refugees of 1949. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U (access date: 04/04/2024).

7. Svyaschuk A. L. Problems of refugee rights and modern challenges : teaching. manual. Kharkiv : FOP Golemb O.O., 2018. 321 p.

8. Additional Protocol to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) of 1977. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (date of application: 04/04/2024).

9. Directive on temporary protection of the EU of 2001. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU01293 (access date: 04/04/2024).

10. Official website of the European Union. URL : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/uk/ip_23_4496 (access date: 04/04/2024).

11. BBC NEWS Ukraine. How many Ukrainians will not return from abroad and how this threatens Ukraine. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c06e1y0lv80o (access date: 04/04/2024).

N. M. Byniuk, V. V. Tkachuk. LEGAL BASIS FOR ACCEPTING REFUGEES BY THE EU COUNTRIES

Since February 24, 2022, when Russia launched its brutal military invasion of Ukraine, the European Union has taken decisive and coordinated action to help the Ukrainian people. The EU's assistance includes direct humanitarian aid, emergency civil protection assistance, border support: assistance in accommodating and registering refugees, as well as providing them with information and other necessary services, and protection: for those fleeing the war, including granting them refugee status or temporary protection in the EU. The current situation with refugees in the world is one of the most pressing and acute problems of our time, especially in the context of the war in Ukraine. Millions of people are forced to leave their homes because of the conflict. This article examines the concept of "refugee" from the perspective of international law, in particular, the law of the European Union. The author examines the characteristics and categories of refugees, and analyzes the current situation with refugees in the EU, providing statistical data. The author also describes the legal acts regulating the rights and obligations of refugees, as well as the options for legalizing their stay in the EU. The article clearly outlines the list of rights that refugees receive upon obtaining the relevant status and analyzes in detail the Temporary Protection Directive The activation of the Temporary Protection Directive demonstrates the European Union's deep understanding and readiness to provide assistance and support to refugees from Ukraine. Under the 1951 Convention relating to the Status of Refugees, a refugee is recognized as a person who has been persecuted and is outside his or her country for well-founded fear. The study examines key aspects of the status, protection and integration of refugees into society from the perspective of international and European law. Different categories of refugees are identified, including women and children, people who crossed the border before the war, the elderly, and other Ukrainian citizens who have the right to leave.

Keywords: *war in Ukraine, refugees, EU law, Ukrainians, directive, international law, refugee, refugee status, Temporary Protection Directive.*

Стаття надійшла до редколегії 20 березня 2024 року

Наукове видання

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

Науковий журнал
2024. Випуск 2 (15)

НАД ВИПУСКОМ ПРАЦЮВАЛИ:

Відповідальний за випуск	Бодунова О. М.
Редактори-коректори	Грабарчук М. М., Клименко М. П.
Технічне редагування та комп'ютерне верстання	Завальніцька Д. П.

Підп. до друку 06.06.2024. Формат 75 × 108/16.
Ум.-друк. арк. 10.0. Обл.-вид. арк. 10.9.
Тираж 300 пр. Зам. № 1101.

Видавець і виготовлювач
Державний податковий університет
вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., 08205
+38(067)734-02-40
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукці
Серія ДК № 7669 від 20.09.2022